

ਕਿੱਕਾਰ

ਇਹ ਅੰਕ ਯੁੱਗ-ਸ਼ਾਇਰਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ



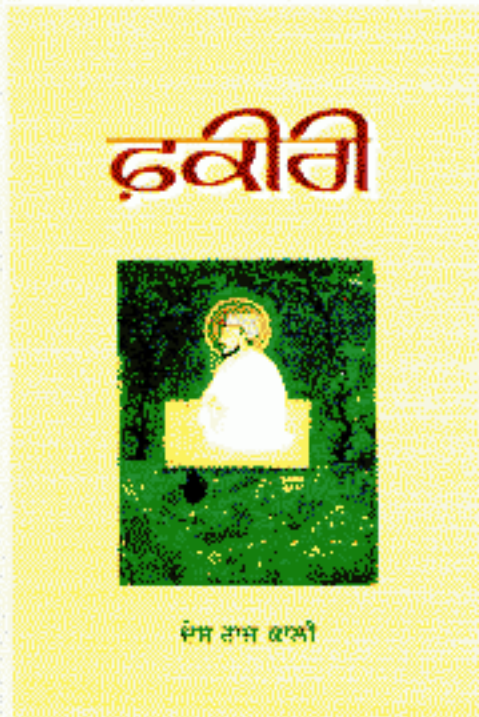
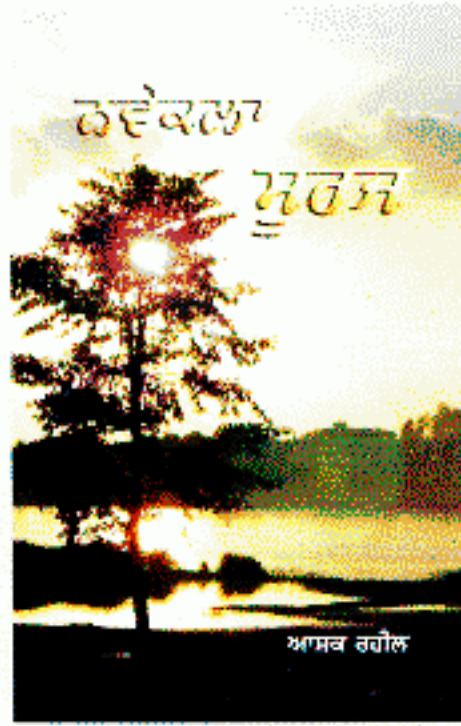
ਚਾਨਣ ਦੀ ਫੁਲਕਾਰੀ ਤੋਪਾ ਕੌਣ ਭਰੇ !
ਅੰਬਰ ਦਾ ਇਕ ਆਲਾ
ਸੂਰਜ ਬਾਲੁ ਦਿਆਂ
ਮਨ ਦੀ ਉੱਚੀ ਮਮਟੀ ਦੀਵਾ ਕੌਣ ਧਰੇ !

ਅੰਬਰ-ਗੰਗਾ ਹੁੰਦੀ
ਗਾਗਰ ਭਰ ਦੋਂਦੀ
ਦਰਦਾਂ ਦਾ ਦਰਿਆਉ ਕਿਹੜਾ ਘੁੱਟ ਭਰੇ !

ਇਹ ਜੁ ਸਾਨੂੰ ਅੱਗ
ਰਾਖਵੀਂ ਦੇ ਚੱਲਿਉਂ
ਦਿਲ ਦੀ ਬੁੱਕਲ ਬਲਦੀ ਚਿਣਗਾਂ ਕੌਣ ਜਰੇ !

ਆਪਣੇ ਵਲੋਂ ਸਾਰੀ
ਬਾਤ ਮੁਕਾ ਬੈਠੇ
ਹਾਲੇ ਵੀ ਇਕ ਹਉਕਾ ਤੋਰੀ ਗੱਲ ਕਰੇ !

-ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ

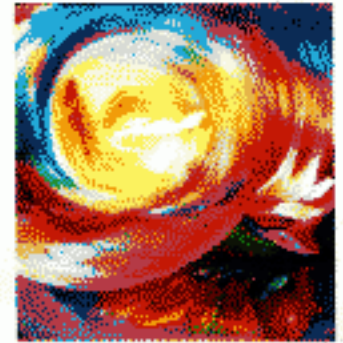


ਤੀਜਾ ਨੇਤਰ



ਜਗਵੰਤ ਰਸੂਲਪੁਰੀ

ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਮੁਕਾਮ



ਮਨਜੀਤ ਕੌਰ ਸਿੱਖੋਂ



ਸੁਰਜਨ ਸ਼ੀਰਵੀ

ਤ੍ਰਿਸ਼ੰਕੁ

ਨਵੰਬਰ-ਦਸੰਬਰ 2005
ਦੇ-ਮਾਸਕ ਅੰਕ-33

ਮਾਤਮ, ਜੁਦਾਈ, ਚੀਖ, ਰੁਦਨ, ਸੇਕ, ਜਲਜਲੇ।
ਕਿਸ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆ ਗਏ ਮਹਿਮਾਨ ਦਿਨ ਢਲੇ।
ਮਗਰੂਰ ਪੈਣ, ਗਰਦ, ਘਟਾ, ਸਿਸਕਦੀ ਫਿਜ਼ਾ
ਵਿਰਲਾਂ ਚੋਂ ਲੰਘ ਆਉਣ ਇਹ ਦੀਵਾ ਜਦੋਂ ਬਲੇ।

-ਜਸਵਿੰਦਰ

ਸਰਪ੍ਰਸਤ

ਇਸ ਅੰਕ ਵਿਚ

ਸ਼ਾਹ ਚਮਨ

ਮੁੱਖ ਸੰਪਾਦਕ

ਗੁਰਇਕਬਾਲ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) (ਆਨਰੇਰੀ)

ਸੰਪਾਦਕੀ ਮੰਡਲ

ਰਵਿੰਦਰ ਭੱਠਲ

ਦਰਸ਼ਨ ਗਿੱਲ (ਡਾ.) (ਕੈਨੇਡਾ)

ਕੰਵਲਜੀਤ ਸਿੰਘ (ਆਨਰੇਰੀ)

ਸਤੀਸ਼ ਗੁਲਾਟੀ

ਸਰਬਜੀਤ ਸਿੰਘ ਡਾ. (ਆਨਰੇਰੀ)

ਵਿਦੇਸ਼ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀ

ਮੰਗਾ ਸਿੰਘ ਬਾਸੀ (ਕੈਨੇਡਾ)

ਕੁਲਵਿੰਦਰ (ਅਮਰੀਕਾ)

ਕਾਨੂੰਨੀ ਸਲਾਹਕਾਰ

ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਵਕੀਲ

ਸੰਪਾਦਕੀ

2

ਸ਼ਰਧਾ ਦੇ ਫੁੱਲ

3-4

ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਦੇ ਬੋਲ

5

ਕਵਿਤਾਵਾਂ/ਗਜ਼ਲਾਂ

6-11

ਪਰਮਿੰਦਰ ਸੇਢੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦੀਵਾਨਾ, ਕੁਲਵਿੰਦਰ, ਭਗਤ ਰਾਮ ਸ਼ਰਮਾ, ਗੁਰਜੀਤ ਬਾਜਵਾ,
ਦਰਖਸ਼ਾਂ ਅੰਦਰਾਬੀ, ਚਮਨਦੀਪ ਦਿਉਲ, ਖੁਸ਼ਵੰਤ ਕੰਵਲ, ਸੁਰਜੀਤ ਜੱਜ, ਸਤੀਸ਼ ਗੁਲਾਟੀ,
ਵਿਜੇ ਵਿਵੇਕ, ਸੁਰਿੰਦਰਜੀਤ ਕੌਰ, ਰਾਮ ਸਿੰਘ, ਗੋਬਿੰਦ ਰਾਮ ਲਹਿਰੀ, ਜਗਤਾਰ ਸਾਲਮ।

ਵਿਰਸਾ / ਰਵਿੰਦਰ ਭੱਠਲ

12

ਕਹਾਣੀਆਂ

ਪਲ ਪਲ ਬਦਲਦਾ ਮੌਸਮ / ਗੁਰਦਿਆਲ ਦਲਾਲ

13

ਪਰਬਤੋਂ ਭਾਰੀਆਂ ਪੈੜਾਂ / ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਚਾਹਿਲ

18

ਨਾਵਲ ਅੰਸ਼

ਲਾਵਾਰਸ / ਸ਼ਿਵਚਰਨ ਸਿੰਘ ਗਿੱਲ

24

ਆਲੋਚਨਾ

ਅਜੋਕਾ ਸਮਾਂ ਅਤੇ ਮਾਰਕਸਵਾਦ / ਮੈਨੇਜਰ ਪਾਂਡੇ

31

ਪੰਜਵਾਂ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਾ / ਡਾ. ਟੀ. ਆਰ. ਵਿਨੋਦ

38

ਚੁੱਪ ਨਦੀ ਤੇ ਮੈਂ / ਮਨਮੋਹਨ

41

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ :

ਪ੍ਰਾਪਤ ਪੁਸਤਕਾਂ, ਅਦਬਨਾਮਾ ਅਤੇ ਖ਼ਤੋਂ ਕਿਤਾਬਤ...

46-48

ਚੰਦੇ ਅਤੇ ਰਚਨਾਵਾਂ ਭੇਜਣ ਲਈ ਪਤਾ

ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ

ਪੰਜਾਬੀ ਭਵਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ

ਫੋਨ: 161-2413613, 2404928

ਚੰਦਾ ਮਨੀਆਰਡਰ ਜਾਂ ਬੈਂਕ ਡਰਾਫਟ
ਰਾਹੀਂ ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਦੇ ਨਾਂ 'ਤੇ ਹੀ
ਭੇਜਿਆ ਜਾਵੇ।

ਨੋਟ: ਚੈੱਕ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤੇ ਜਾਣਗੇ।

e-mail: trishanku_ind@sify.com

ਚੰਦਾ ਦੇਸ਼ ਵਿਦੇਸ਼

ਇਹ ਅੰਕ	20	ਰੁਪਏ			
ਸਲਾਨਾ ਚੰਦਾ	120	ਰੁਪਏ	20 US	15 £	25 \$
ਤਿੰਨ ਸਾਲਾ	350	ਰੁਪਏ	50 US	40 £	70 \$
ਜੀਵਨ ਮੈਂਬਰ	2000	ਰੁਪਏ	300 US	200 £	350 \$

ਲੇਖਕਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨਾਲ ਸੰਪਾਦਕ ਦਾ ਸਹਿਮਤ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ

ਸੰਪਾਦਕ ਤੇ ਪਬਲਿਸ਼ਰ ਕੰਵਲਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸੋਨੀ ਆਫਸੈਟ, ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਛਪਵਾ ਕੇ ਬੀ 21, 1459, ਢੋਲੇਵਾਲ,
ਨਵਾਂ ਪਤਾ : 137, ਆਦਰਸ਼ ਕਾਲੋਨੀ, ਬਾਡੇਵਾਲ ਰੋਡ, ਲੁਧਿਆਣਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ। ਰਜਿ ਨੰ: 11701 / 74

ਸੰਪਾਦਕੀ

ਅਜੋਕੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਣ ਦਾ ਵਿਗਿਆਨਕ ਵਰਤਾਰਾ ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਵਿਨਾਸ਼ ਦੇ ਵਰਤਾਰੇ ਵਿਚ ਬਦਲ ਗਿਆ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਣ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਸਾਮਰਾਜਵਾਦ ਦੇ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨਾਲ ਤੀਜੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਕ ਪਾਸੇ, ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਉਦਾਰੀਕਰਣ, ਬਾਜ਼ਾਰੀਕਰਣ ਅਤੇ ਵਪਾਰੀਕਰਣ ਦੀ ਰੁਚੀ ਨੇ ਖੱਪਤ ਸਭਿਆਚਾਰ, ਉਪਭੋਗੀ ਬਿਰਤੀ ਅਤੇ ਬਾਜ਼ਾਰ ਲੋੜ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਕਰਕੇ ਅੱਜ ਦੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸੁਪਨਿਆਂ ਦੇ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਭੰਗ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਬਾਜ਼ਾਰ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਘਰ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋ ਕੇ ਕੁਦਰਤੀ ਅਤੇ ਮਾਨਵੀ ਮੁੱਲ-ਵਿਧਾਨ ਨੂੰ ਤੋੜ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਬਹੁ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕੰਪਨੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਸਾਮਰਾਜਵਾਦ ਦੀ ਅਜਾਰੇਦਾਰੀ ਨੇ ਪਦਾਰਥ ਦੇ ਭੋਗ ਦੀ ਰੁਚੀ ਨੂੰ ਬੜਾਵਾ ਦੇ ਕੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ 'ਜ਼ਰੂਰਤ' ਜਾਂ 'ਲੋੜ' ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਥਾਪਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਮੁੱਚੇ ਵਰਤਾਰੇ ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਵਿਚ ਸੰਵੇਦਨਾ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰਕੇ ਅਜਵੇਂ ਦੇ ਭੋਗ ਅਤੇ ਬਚ ਗਏ ਨੂੰ ਸੁੱਟ ਪਾਉਣ ਦੀ ਬਿਰਤੀ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਮੌਜੂਦਾ ਵਿਸ਼ਵ-ਵਰਤਾਰੇ ਦੇ ਇਸ ਵਿਕਰਾਲ ਰੂਪ ਨੇ ਅਮਨੁੱਖੀ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਮਾਨਵੀ ਸੰਕਟ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਸਾਮਰਾਜਵਾਦ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੀ ਬਹਾਲੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਮਨ-ਸ਼ਾਂਤੀ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਦੇ ਬਹਾਨੇ ਤੀਜੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵੱਲ ਤੋਰਨ ਲਈ ਅਤੇ ਅਸਭਿਅਕ ਨੂੰ ਸਭਿਅਕ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਜੰਗ ਦੀ ਭੱਠੀ ਵਿਚ ਝੋਕਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਕ ਸਾਧਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਧੀਨ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਹਿੱਤਾਂ ਲਈ ਪੂਰਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਮਹਾਂਸ਼ਕਤੀ ਅਖੌਤੀ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦੀ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨ ਲਈ ਦੂਜੀ ਕਿਸਮ ਦੀ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦੀ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦੇ ਰਹੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਪ੍ਰਸੰਗ ਨਵ-ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਅਤੇ ਨਵ-ਬਸਤੀਵਾਦ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਮਹਾਂਸ਼ਕਤੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਤੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੀ ਡਾਵਾਂਡੋਲਤਾ ਦੇ ਹੱਲ ਲਈ ਤੀਜੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਮੰਡੀਆਂ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਨੂੰ ਬਹੁ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕੰਪਨੀਆਂ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਪ੍ਰਵਾਨ ਚੜ੍ਹਾਉਣ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਕਰਨ ਲਈ ਨਵ-ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਦਾ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਮਹਾਂਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀਆਂ ਸੰਚਾਲਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੀਜੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਮਨਮਰਜ਼ੀ ਦੇ ਕਰਜ਼ੇ ਦੇ ਕੇ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਅਮੀਰੀ ਦਾ ਭਰਮ ਸਿਰਜ ਕੇ ਸ਼ੋਸ਼ਨ ਅਤੇ ਕਰਜ਼ੇ ਦੇ ਭਾਰ ਹੇਠਾਂ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਦਮਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੇ ਤਰਫ਼ਾ ਮਲੀਨਤਾ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦੇ ਰਹੀ ਹੈ।

ਉਪਰੋਕਤ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਕੁਦਰਤੀ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਵਿਨਾਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਾਮਰਾਜਵਾਦ ਤੀਜੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਕੁਦਰਤੀ ਸਰੋਤਾਂ ਨੂੰ ਇਸੇ ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤਬਾਹੀ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਕੁਦਰਤੀ ਸਰੋਤਾਂ ਦੀ ਆਪਣੇ ਨਿਜੀ ਮੁਫ਼ਾਦਾਂ ਲਈ ਬਰਬਾਦੀ-ਕੁਦਰਤ ਵਿਚ ਅਸਤੁੰਲਨ ਪੈਦਾ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਅਖੌਤੀ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਐਟਮੀ ਤੇ ਰਸਾਇਣਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਅਤੇ ਬਚਦੇ ਨੂੰ ਵਿਅਰਥ ਸੁੱਟ ਪਾਉਣ ਦੀ ਰੁਚੀ ਨੇ ਕੁਦਰਤੀ ਸਾਧਨਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਦੂਸ਼ਤ ਕਰਕੇ ਡਾਵਾਂਡੋਲਤਾ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਕੁਦਰਤ ਦੀ ਸਾਮਰਾਜੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਇਸ ਕਦਰ ਦੁਰਵਰਤੋਂ ਨੇ ਕੁਦਰਤੀ ਆਪਦਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਸੱਦਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਤੁਸਾਮੀ, ਕੈਟਰੀਨਾ, ਗੀਟਾ, ਬੀਟਾ, ਸਟੋਨ ਸਾਈਕਲੋਨ, ਭੁਚਾਲ, ਬੀਮਾਰੀਆਂ ਤੇ ਹੋਰ ਆਪਦਾਵਾਂ ਮਾਨਵੀ ਸੰਕਟ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਸਾਮਰਾਜ ਇਸ ਵੇਲੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਤੇ ਖੁੰਘਾਰ ਡਾਇਨਾਸੋਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੈ। ਇਹ ਜੰਗ ਦੇ ਭਿਆਨਕ ਸਿਟਿਆਂ ਤੋਂ ਉਪਜੀ ਮਾਨਵੀ ਬਰਬਾਦੀ ਦਾ ਬਾਇਸ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ।

ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਜਿਉਂ-ਜਿਉਂ ਮਨੁੱਖ ਕੁਦਰਤ 'ਤੇ ਆਪਣਾ ਵਸੀਕਰਣ ਕਰਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਬਰਬਾਦ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਤਿਉਂ ਤਿਉਂ ਸਮਾਜਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚ ਜਟਿਲਤਾ ਭਰਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਜਟਿਲਤਾ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਖੰਡਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਖੰਡਤ ਮਨੁੱਖ ਸਵੈ-ਕੇਂਦਰਿਤ ਹੋ ਕੇ ਸਮਾਜਕ ਸੰਕਟਾਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਮਾਨਵੀ ਹੋਣੀ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਮੂਹਕਤਾ ਦੇ ਟੁੱਟ ਕੇ ਵਿਅਕਤੀ ਕੇਂਦਰਿਤ ਹੋਣ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਨਿਸ਼ਕਿਰਿਅਤਾ ਵਿਚ ਗਰਕ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਮਕਾਲੀ ਵਰਤਾਰੇ ਪ੍ਰਤੀ ਇਹ ਨਿਸ਼ਕਿਰਿਅਤਾ ਹੀ ਅਸਲ ਵਿਚ ਸਾਮਰਾਜਵਾਦ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਸਥਾਪਤ ਹੋ ਰਹੀ ਇਸ ਮਲੀਨ ਮਨੋਬਿਰਤੀ ਨੇ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਵੀ ਅਜਿਹੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦੇਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਅਜਵੇਂ ਨੂੰ ਮਾਨਣ ਦੀ ਮਨੋਬਿਰਤੀ ਨੂੰ ਉਤੇਜਿਤ ਕਰਨ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਅਤੇ ਸਾਧਨ ਵਜੋਂ ਉਭਾਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਉਪਭੋਗੀ ਅਭਿਧਾਰਨਾ, ਜਿਹੜੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਵਸਤੂਗਤ ਯਥਾਰਥ ਦਾ ਭਰਮ ਸਿਰਜ ਰਹੀ ਹੈ, ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਵਰਤਾਰੇ ਨੂੰ ਉਪਜਾ ਰਹੀ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਵਿਚ ਬਾਜ਼ਾਰੂਪਣ ਤੇ ਕਾਮੁਕ ਵੇਦਨਾ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਕਰਕੇ ਉਸਦੀਆਂ ਮਨੋ ਵਿਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਉਤੇਜਿਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਬਦਲ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਬਾਜ਼ਾਰ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਉਸ ਦੀ ਅਮੀਰੀ ਦਾ ਇਕ ਪਸਮੰਜਰ ਉਭਾਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਖਰੀਦ ਸ਼ਕਤੀ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਅਮੀਰੀ ਅਤੇ ਰੁਤਬੇ ਦਾ ਬਾਇਸ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਖਰੀਦ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਸਰੋਤ ਕਰਜ਼ੇ ਦੇ ਚਕਰਵਿਉ ਵਿਚ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੋ ਕੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਦਮਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੇ ਸਾਧਨ ਵਜੋਂ ਸਥਾਪਤ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਇਹ ਸਾਮਰਾਜੀ ਧਾਰਨਾ ਦਾ ਹੀ ਪਰਤੋਂ ਹੈ।

ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਵਿਨਾਸ਼ ਦਾ ਗੰਭੀਰ ਵਰਤਾਰਾ ਮੌਜੂਦਾ ਸਮੇਂ ਦਾ ਆਧੁਨਿਕ ਭਾਵ-ਬੋਧ ਹੈ। ਪਰ ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਮੰਗ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਸਾਮਰਾਜਵਾਦੀ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਬੜਾਵਾ ਦੇਣ ਦੀ ਥਾਂ ਅਜਿਹੇ ਵਿਕਲਪ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਜੋ ਸਾਮਰਾਜਵਾਦ ਦੇ ਅੰਤਰ-ਵਿਰੋਧਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝ ਕੇ ਇਸ ਦੀਆਂ ਕਮਜ਼ੋਰੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਇਸ ਨੂੰ ਟੱਕਰ ਦੇਵੇ ਅਤੇ ਇਸ 'ਕੂੜ ਦੀ ਪਾਲ' ਨੂੰ ਤੋੜੇ।

-ਗੁਰਦਿਕਬਾਲ ਸਿੰਘ

ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਤੇ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਜਦੋਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਆਏ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਕਾਰਨ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਯੁੱਗ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ, ਜੋ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਘਟਨਾ ਸੀ। ਉਸ ਮਗਰੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਜੀ ਨੇ ਜੋ ਕੁਝ ਲਿਖਿਆ, ਉਸਨੂੰ ਘੱਟ ਜਾਂ ਵਧ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਗੌਲਿਆ ਜ਼ਰੂਰ ਗਿਆ। ਹੁਣ ਪਿਛਲੇ ਦੋ ਢਾਈ ਸਾਲ ਤੋਂ ਉਹ ਬੀਮਾਰ ਸਨ-ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਿਖ ਰਹੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਤੇ ਕੁਝ ਨਾਵਲ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਯਾਦ ਕੀਤੇ ਜਾਣਗੇ।

-ਪਦਮ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ

ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਉਹ ਸ਼ਾਇਰਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਇਕ ਯੁੱਗ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਵਰਜਿਤ ਕੁੱਟਾਂ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਉਦੋਂ ਕਰਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਇਸਤਰੀ ਇੰਨਾ ਹੌਸਲਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ ਸੀ। 'ਅੱਜ ਆਖਾਂ ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ' ਉਸ ਦੀ ਅਮਰ ਕਵਿਤਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਸਨੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਾਮਰਾਜ ਅਤੇ ਦੇਸੀ ਸਰਮਾਏਦਾਰੀ ਦੀ ਸਾਂਝ-ਭਿਆਲੀ ਵਿਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਤਰਾਸਦੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਵਲ ਪਿੰਜਰ ਉੱਤੇ ਬਣੀ ਫਿਲਮ ਵੀ ਉਹਦੇ ਅੰਦਰ ਵਸਦੇ ਉਸ ਮੋਹ ਦਾ ਬਿਰਤਾਂਤ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸਮੁੱਚਾ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦਾ ਬਿੰਬ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਅਮਰ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹਦਾ ਨਾਂ ਹੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਹੈ।
-ਡਾ. ਟੀ. ਆਰ. ਵਿਨੋਦ

ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਉਹ ਵਿਲੱਖਣ ਲੇਖਿਕਾ

ਹੈ ਜੋ ਜਿਉਂਦਿਆਂ ਹੀ ਇਕ ਮਿੱਥ ਵਾਂਗ ਸਥਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਚਲੀ ਗਈ। ਭਾਵੇਂ ਉਸਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ ਕਾਗਜ਼ ਤੇ ਕੈਨਵਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਪਹਿਲੇ ਨੌਂ ਕਾਵਿ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਤਿਆਗ ਦਿੱਤੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਹਿਲੇ ਕਾਵਿ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਨੇ ਹੀ ਉਸਨੂੰ 1935 ਤੋਂ 1943 ਤੱਕ ਸਥਾਪਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। 1943 ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਛੇਤੀ ਹੀ ਉਸਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਰੁਮਾਂਸੀ ਕਵਿਤਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਵਲ ਇਕ ਮੋੜ ਆਇਆ ਤੇ ਉਹ ਸੁਨੇਹੜੇ ਤੱਕ ਅਜਿਹੇ ਕਾਵਿ ਦੀ ਸਿਖਰ ਤੇ ਪਹੁੰਚੀ ਅਤੇ ਸੁਨੇਹੜੇ ਉੱਤੇ ਹੀ ਉਸਨੂੰ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਡਮੀ ਪੁਰਸਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ। 1970 ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਉਹ ਕਾਗਜ਼ ਤੇ ਕੈਨਵਸ ਤੇ ਪਹੁੰਚੀ ਉਸ ਉੱਤੇ ਨਵੀਂ ਆਧੁਨਿਕ ਕਵਿਤਾ ਤੇ ਕਵੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਣ ਲੱਗਾ। ਪਰ ਉਸਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਸੁਨੇਹੜੇ ਕਰਕੇ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਉਸ ਨੇ 30 ਦੇ ਕਰੀਬ ਨਾਵਲ ਲਿਖੇ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਗਲਪ ਵਿਚ ਪਹਿਲੇ ਨਾਵਲਾਂ ਡਾ. ਦੇਵ, ਪਿੰਜਰ ਅਤੇ ਆਲ੍ਹਣਾ ਕਰਕੇ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਆਪਣੇ ਅੰਤਲੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਉਹ ਪੂਰਬਵਾਦ ਦੀਆਂ ਗੁੰਝਲਾਂ ਵਲ ਰੁਚਿਤ ਹੋਵੇਗੀ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਯਾਦ ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਕਰਕੇ ਹੀ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਨਾਰੀ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਕੋਈ ਹੋਰ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਉਸ ਤੋਂ ਗਏ ਪਾਰ ਨਹੀਂ ਲੰਘੀ।

-ਡਾ. ਸੁਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੂਰ

ਅਦਬਨਾਮਾ ਉਦਾਸ :

- ◊ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਆਵਾਜ਼, ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਚੇਤਨਾ, ਝਨਾਂ ਦੀ ਮੋਹ ਮਲਿਕਾ, ਚੇਤਿਆਂ ਦੀ ਰਾਣੀ, ਰੂਹ ਦੀ ਤੜਪ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੇ 31 ਅਕਤੂਬਰ, 2005 ਨੂੰ ਇਸ ਸੰਸਾਰ 'ਚੋਂ ਸਦਾ ਲਈ ਰੁਖ਼ਸਤ ਹੋਣ 'ਤੇ...
- ◊ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ, ਲੋਕ-ਵਿਅੰਗਕਾਰੀ, ਰੇਖਾ-ਚਿੱਤਰੀ-ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਲੋਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਡਾ. ਆਤਮ ਹਮਰਾਹੀ ਦੇ ਸਦਾ ਲਈ 28 ਜੁਲਾਈ, 2005 ਨੂੰ ਵਿਛੜ ਜਾਣ 'ਤੇ...
- ◊ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਸਿਲਪਕਾਰੀ ਦੇ ਸਿਰਤਾਜ ਤੇ ਕੱਚ ਦੀਆਂ ਮੁੰਦਰਾਂ ਦੇ ਸਿਰਜਕ ਅਮਿਤੋਜ ਦੀ 28 ਅਗਸਤ, 2005 ਨੂੰ ਜਵਾਨੀ ਵਿਚ ਤੁਰ ਜਾਣ 'ਤੇ...
- ◊ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਨਾਵਲਕਾਰ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਹੰਸ ਦੇ ਅਕਾਲ ਚਲਾਣੇ 'ਤੇ
- ◊ ਸਤਪਾਲ ਸਿੰਘ ਸਾਜਨ ਦੀ ਬੇਵਕਤੀ ਮੌਤ 'ਤੇ....
- ◊ ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਧਰੂ ਤਾਰੇ, ਗਿਆਨ ਪੀਠ ਪੁਰਸਕਾਰ ਦੇ ਵਿਜੇਤਾ ਗਲਪਕਾਰ ਸ੍ਰੀ ਨਿਰਮਲ ਵਰਮਾ ਦੇ ਅਕਹਿ ਵਿਛੋੜੇ 'ਤੇ...
- ◊ ਪਟਿਆਲਾ ਤੋਂ ਹਿੰਦੀ ਕਵੀ ਯੋਗਿੰਦਰ ਬਖਸ਼ੀ ਦੇ ਦੁਖਦਾਈ ਵਿਛੋੜੇ 'ਤੇ...

...ਤ੍ਰਿਸ਼ਕੂ ਪਰਿਵਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੇ ਦੁੱਖ ਵਿਚ ਦਿਲੋਂ ਸੰਵੇਦਨਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਇਕ ਨਾਂ, ਇਕ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ, ਇਕ ਸੰਸਥਾ ਜਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਕੁਲ ਕਾਇਨਾਤ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਲਾਵੇ ਵਿਚ ਲੈਣ ਨਾਲ ਇਕ ਮਹਾਨ ਹਸਤੀ ਸਨ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਜੀ ਜਿਥੇ ਵਧੀਆ ਲਿਖਾਰੀ ਸਨ, ਉਸ ਤੋਂ ਵੀ ਵਧੀਆ ਇਨਸਾਨ ਸਨ। ਹੁਣ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਜੀ ਨਹੀਂ ਰਹੇ। ਆਪਣੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਰਾਹੀਂ ਤੇ ਆਪਣੇ ਚੰਗੇ ਕਰਮਾਂ ਰਾਹੀਂ ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਸਾਡੇ ਵਿਚਕਾਰ ਰਹਿਣਗੇ।

-ਅਹਿਮਦ ਸਲੀਮ (ਪਾਕਿਸਤਾਨ)

ਕਿੰਨੀਆਂ ਸਦੀਆਂ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਰ ਬੇਨਾਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਲੋਕ ਗੀਤਾਂ ਦੇ ਓਹਲੇ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਸੁੱਖ-ਦੁੱਖ ਗਾਉਂਦੀ ਰਹੀ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਪੰਜਾਬੀ ਔਰਤ ਇਕ ਮੁਕੰਮਲ ਸ਼ਾਇਰਾ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਦੈ ਹੋਈ। ਉਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੀਰੋ ਤੇ ਹਰਨਾਮ ਕੌਰ ਦੇ ਨਾਂ ਲਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਗਿਣਤੀ ਤੇ ਗੁਣਾਂ ਪੱਖੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਜਿਹੀ ਭਰਪੂਰਤਾ ਨਹੀਂ। ਬਟਵਾਰੇ ਬਾਰੇ ਲਿਖੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੀ ਕਵਿਤਾ 'ਅੱਜ ਆਖਾਂ ਵਾਰਸ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ' ਅਤੇ ਨਾਵਲ 'ਪਿੰਜਰ' ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾ ਦੀਆਂ ਦੋ ਉੱਚੀਆਂ ਚੋਟੀਆਂ ਹਨ। ਇਕ ਉੱਚੇ ਦਰਜੇ ਦੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾ ਹੋਣ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਨੇ ਨਵੇਂ ਲੇਖਕਾਂ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹ ਕਰਨ ਵਿਚ ਜਿੰਨੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ ਉਹ ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਲੇਖਕ ਨੇ ਨਿਭਾਈ ਹੋਵੇ। ਆਪਣੇ ਰਚਨਾਤਮਕ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਸੰਪਾਦਿਤ ਪੁਸਤਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਹਮ-ਕਿਨਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਉੱਦਮ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਜੋ ਨਾਰੀ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀ ਜੋ ਕਹਿਕਸ਼ਾਂ ਨਜ਼ਰ ਆ ਰਹੀ ਹੈ ਉਸ ਦੀ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਦਾ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ।

-ਸੁਰਜੀਤ ਪਾਤਰ

ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦਾ ਜੀਵਨ ਕਾਵਿ-ਮਈ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਦੀ ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਦੀ ਝਲਕ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਕਾਵਿ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ 'ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਲਹਿਰਾਂ' ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਆਪਣੀ ਆਖਰੀ ਕਵਿਤਾ 'ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਫੇਰ ਮਿਲਾਂਗੀ' ਤੱਕ ਇਹ ਅਹਿਸਾਸ ਦੀ ਸ਼ਿੱਦਤ ਨੂੰ ਹੀ ਆਪਣਾ ਇਸ਼ਟ ਮੰਨਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਆਖਰੀ ਦਮ ਤਕ ਆਪਣੇ ਸੁਪਨਿਆਂ ਨੂੰ ਜੀਵਿਆ, ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਕਈ ਭੈੜੇ ਸੁਪਨਿਆਂ ਦੀ ਵਾਦੀ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਲੰਘਣਾ ਪਿਆ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਦੇਣ ਨਿਕਟ ਭਵਿੱਖ ਵਿਚ ਨਵੇਂ ਪਰਿਪੇਖ ਸਿਰਜੇਗੀ।

-ਨਰਿੰਜਨ ਤਸਨੀਮ

ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਅਜੋਕੇ ਕਾਲ ਦੀ ਇਕੋ ਇਕ ਪੰਜਾਬੀ ਔਰਤ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਕਈ ਮਿੱਥਾਂ ਤੋੜੀਆਂ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਮਿੱਥ ਸਿਰਜੀ। ਉਸਦੀ ਦੋਸਤੀ ਵਾਸਤੇ ਉਮਰ, ਲਿੰਗ, ਖਿੱਤੇ ਜਾਂ ਰੁਤਬੇ ਦਾ ਕੋਈ ਮਹੱਤਵ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਰੂਹਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਵਿਚਰੀ ਅਤੇ ਵਿਗਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਅਤੇ ਰਚਨਾ ਸਾਡੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਕਈ

ਸਵਾਲਾਂ ਦਾ ਜਵਾਬ ਹੈ ਅਤੇ ਕਈ ਰੂਪਾਂ ਵਾਸਤੇ ਇਕ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਉਹ ਮਿਥਿਹਾਸ ਵਾਂਗ ਜੀਅ ਕੇ ਵੀ ਇਕ ਦਿਤਿਹਾਸ ਸਿਰਜ ਕੇ ਗਈ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਹਾਣ ਦਾ ਕੋਈ ਨਹੀਂ।

-ਡਾ. ਆਤਮਜੀਤ

ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਨੇ ਨਵੇਂ ਲੇਖਕਾਂ ਨੂੰ ਜਿੰਨੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਅਤੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਦਿੱਤਾ, ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਸ਼ਾਇਦ ਕਿਸੇ ਵੀ ਲੇਖਕ ਨੇ ਇੰਨੀ ਥਾਪਨਾ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ। ਮੇਰਾ 'ਸੜਕਨਾਮਾ' ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੀ ਹੀ ਦੇਣ ਹੈ। ਜੇ ਨਾਗਮਣੀ ਨਾ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਸੜਕਨਾਮਾ ਵੀ ਨਾ ਹੁੰਦਾ। ਮੇਰੀ ਪਹਿਲੀ ਕਹਾਣੀ 'ਗਿਲੀਆਂ ਛੁਟੀਆਂ ਦੀ ਅੱਗ' ਵੀ ਨਾਗਮਣੀ ਵਿਚ ਹੀ ਛਪੀ, ਕਲਕੱਤੇ ਵਿਖੇ, ਵੱਡੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਦੀ ਮਿਲਣੀ ਛੱਡ ਕੇ, ਉਹ ਮੇਰੇ ਘਰ ਆਏ। ਮੇਰੇ ਲਈ ਇਹ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਗੱਲ ਸੀ। ਅੱਜ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਜੀ ਸਾਡੇ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਰਹੇ। ਮੈਂ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਇਕ ਸਾਹਿਤਕ ਯੁੱਗ ਦਾ ਅੰਤ ਹੋਇਆ ਹੈ ਤੇ ਮਨ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ-'ਅੱਜ ਕਿਤੇ ਲਿਆਈਏ ਲੱਭ ਕੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਇਕ ਹੋਰ'।

-ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ

ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੀ ਜਿਸਨੇ ਧਰਤੀ ਤੇ ਧਰਤੀ ਦੀਆਂ ਧੀਆਂ ਦੇ ਰੁਦਨ ਨੂੰ ਗਾਇਆ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਪਰਵਾਜ਼ ਸੀ ਜਿਸਨੇ ਹੱਦਾਂ ਸਰਹੱਦਾਂ ਨੂੰ ਉਲੰਘਿਆ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਸ਼ਬਦ ਸੀ ਜਿਸਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਦੀਆਂ ਤੈਹਾਂ ਨੂੰ ਫਰੋਲਿਆ ਤੇ ਚਿਰਾਂ ਤੋਂ ਸੁੱਤੇ ਜਜ਼ਬਿਆਂ ਨੂੰ ਇਬਾਰਤ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਕਲਮ ਸੀ ਜਿਸਨੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਰਹੱਸ ਨੂੰ ਮੂਰਤੀਮਾਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀ ਤੌਰ ਅੱਗੇ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦੇ ਦੀਵੇ ਬਣ ਰਾਹ ਰੋਸ਼ਨ ਕੀਤੇ। ਯੁੱਗਾਂ ਤਕ ਉਹਦੀ ਯਾਦ ਪੰਜਾਬੀ ਪਿਆਰਿਆਂ ਦੇ ਚੇਤਿਆਂ ਵਿਚ ਵੱਸਦੀ ਰਹੇਗੀ। ਉਹਦੀ ਨਿੰਦਿਆਂ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵੀ ਉਹਦੀ ਲੇਖਣੀ ਦੇ ਜਾਦੂਮਈ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਣਗੇ।

-ਰਵਿੰਦਰ ਭੱਠਲ

ਮੈਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਤਿਸ਼ੀ ਛੂਹਾਂ ਦੀ ਵਰੋਸਾਈ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦਾ ਇਕ ਹਿੱਸਾ ਹਾਂ ਜੋ ਨਾਗਮਣੀ ਰਾਹੀਂ ਤਿਲਕ ਵਾਂਗ ਮੱਥੇ 'ਤੇ ਲੱਗੀਆਂ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਵੱਡੇ ਲੇਖਕ ਵਲੋਂ ਅਦਾ ਕੀਤਾ ਇਹ ਅਹਿਮ ਰੋਲ ਹੈ ਜੋ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਦੋ ਅੰਕਾਂ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚਦਾ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਜੀ ਦੀ ਵੱਡੀ ਦੇਣ ਕਵਿਤਾ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਤਾਂ ਅਮਿੱਟ ਹੈ ਹੀ ਪਰ ਅਮਲੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਪ੍ਰਤੀ ਉਦਾਰਤਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਦੀ ਅਹਿਮ ਬਿੰਦੂ ਹੈ। ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਸਿਮਰਤੀ ਵਿਚੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਲਾਂ ਨੂੰ ਧਿਆਉਂਦਿਆਂ ਅੱਖਾਂ ਦੇ ਕੋਰਾਂ 'ਚੋਂ ਕਿਰੇ ਹੰਝੂਆਂ 'ਚੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਪਾਏ ਯੋਗਦਾਨ ਦੀ ਅਮਰਤਾ ਨੂੰ ਚਹੁੰ ਕੁੰਟੀ ਹੋਰ ਫੈਲਣ ਦੀ ਦੁਆ ਦਾ ਇਕ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਬਿੰਦੂ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ।

-ਸਵਰਨਜੀਤ ਸਵੀ

ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਦੇ ਬੋਲ :

ਮੈਂ ਰਵਾਇਤੀ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਵਿਆਹ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਹਾਂ ਸਾਥ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਂਝ ਮੈਂ ਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਕੋਈ ਵੀ ਕੰਮ ਰਲ ਕੇ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਲਾਵਾਂ ਹੀ ਲਗਦੀਆਂ ਹਨ। ਨਾਗਮਣੀ ਦੇ ਕੰਮ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਫੁੱਲਾਂ, ਪੱਤਿਆਂ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਦੇਣ ਤਕ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਵਿਆਹ ਇਕ ਵਾਰ ਚਹੁ ਜਾਂ ਸੱਤ ਲਾਵਾਂ ਨਾਲ ਮੁਕੰਮਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੋਵੇ, ਸਾਥ ਨਹੀਂ। ਸਾਥ ਨਿੱਤ ਨਵੇਂ ਸੂਰਜ ਨਾਲ ਨਵੀਆਂ ਲਾਵਾਂ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਚਾਰ ਪਹਿਰ ਚਾਰ ਲਾਵਾਂ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ...

-ਇਮਰੋਜ਼

- ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਨੇ ਸਾਰਾ ਲੋਕ ਰੁਆ ਛੌਡਿਆ ਸੀ। ਪੜ੍ਹੇ, ਅਨਪੜ੍ਹ, ਕੀ ਪੇਂਡੂ, ਕੀ ਸ਼ਹਿਰੀ, ਕੀ ਬੁੱਢੇ, ਕੀ ਬੱਚੇ, ਸਭ ਦੀਆਂ ਆਂਦਰਾਂ ਕੁਰਲਾ ਉੱਠੀਆਂ ਸਨ। ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਨਾਉਂ ਭਲਾ ਲੋਕ ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾ ਆਉਂਦਾ, ਲੋਕ ਬੋਲੀਆਂ ਗਾਉਣ ਲੱਗੇ :

ਜਿਹੜੀ ਰਾਤ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਜੰਮਿਆ
ਹੋਰ ਨਾ ਜੰਮਿਆ ਕੋਈ

ਤੇਰਾ ਰਾਜ ਨਾ ਫਰੇਗੀਆ ਰਹਿਣਾ
ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਕੋਹ ਛੌਡਿਆ

ਕਿਹੜੀ ਮਾਂ ਨੇ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਜੰਮਿਆ
ਜੰਗਲਾਂ 'ਚ ਸ਼ੇਰ ਗਜਦਾ
- ਕਿਰਪਾਲ ਕਜ਼ਾਕ! ਅੱਜ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਤੇਰੇ ਨਾਂ ਬਿਨਾਂ ਅਧੂਰਾ ਹੈ। ਦੋਸਤ! ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਕਿਹੜੀ ਅੱਗ ਸੀ, ਜੋ ਤੇਰੇ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਬਲ ਪਈ।
- ਹਾਂ ਦੇਵ! ਪਰੰਪਰਾ ਇਕ ਰੁੱਖ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਹਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਧਰਤੀ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਮਿੱਟੀ ਦੀ ਛਾਤੀ ਵਿਚ, ਪਰ ਇਹਦਾ ਮਤਲਬ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਰੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਜਿਹੜੇ ਪੱਤੇ ਇਕ ਵਾਰੀ ਪੈ ਗਏ, ਓਹੀਉ ਪੱਤੇ ਹਸਰ ਤਕ ਪਏ ਰਹਿਣਗੇ। ਨਵੇਂ ਲਵੇ ਪੱਤਿਆਂ ਦਾ ਉੱਗਣਾ ਹੀ ਜਿਉਂਦੇ-ਜਾਗਦੇ ਰੁੱਖ ਦਾ ਸਬੂਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
- ਨੇਕ ਚੰਦ ਜੀ! ਇਕ ਵਾਰ ਖਲੀਲ ਜਿਬਰਾਨ ਨੇ ਘੋਰ ਉਦਾਸੀ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਗੱਲ ਆਖੀ ਸੀ ਕਿ ਆਉ ਉਸ ਇਨਸਾਨੀਅਤ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰੀਏ, ਜੋ ਇਨਸਾਨ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦੇ ਕੇ ਬਾਝ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਉਹਦਾ ਆਖਿਆ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਸੱਚ ਹੈ ਪਰ ਨਾਲ ਇਹ ਵੀ ਸੱਚ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡੀ ਦੁਨੀਆਂ ਉੱਤੇ ਕਿਸੇ ਸਦੀ ਵਿਚ ਇਹੋ ਜੇਹਾ ਇਨਸਾਨ ਵੀ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਇਨਸਾਨੀਅਤ ਦੀ ਬਾਝ ਕੁੱਖ ਨੂੰ ਹਰੀ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਹ =ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਜਨਮ ਦੇ ਸਕਣ ਦੇ ਕਾਬਲ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਤੁਹਾਡੀ ਇੱਛਾ ਸ਼ਕਤੀ ਨੇ ਸੱਚੀਮੁੱਚੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਮਿੱਟੀ ਤੋਂ ਇਕ ਕਰਾਮਾਤ ਪੈਦਾ ਕਰਕੇ ਵਿਖਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ।

ਕਵਿਤਾ

◆ -ਪਰਮਿੰਦਰ ਸੋਢੀ

ਅੱਧਾ ਮੀਲ

ਇਕ ਸੜਕ 'ਤੇ
ਮੇਰੀ ਹਸਤੀ ਨਿੱਤ ਧੂੜ ਬਣ
ਫੈਲਦੀ ਹੈ...

ਇਕ ਸੜਕ
ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਵਗਦੀ ਹੈ...

ਮੇਰੇ ਪੁਰਖੇ
ਪਿਛਾਂਹ ਕਿਤੇ ਰਹਿ ਗਏ ਹਨ
ਮੇਰਾ ਬਾਪੂ
ਹਾਲੇ ਪਿਛਲੇ ਹੀ ਮੋੜ 'ਤੇ
ਉਝਲ ਹੋਇਆ ਹੈ—
ਮੇਰੇ ਬੱਚੇ
ਕਿਤੇ ਅਗਾਂਹ ਨਿਕਲ ਗਏ ਹਨ—

ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਹਿੱਸੇ ਦਾ
ਅੱਧਾ ਮੀਲ
ਹਾਲੇ ਤਹਿ ਕਰਨਾ ਹੈ...

ਸੜਕ ਦੇ ਖੱਬੇ ਹੱਥ
ਹਰਿਆਲੀ ਹੈ
ਜਿਥੇ ਰੁੱਖਾਂ ਦੀ
ਇਕ ਲੰਬੀ ਕਤਾਰ ਨਜ਼ਰ ਆਂਦੀ ਹੈ—
ਰੁੱਖ ਵੀ
ਮੇਰੇ ਨਾਲੋਂ-ਨਾਲ ਤੁਰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ—
ਇਹ ਮੈਨੂੰ
ਸੜਕ ਨੇ ਹੀ ਦੱਸਿਆ ਹੈ...

ਸੜਕ ਦੇ ਸੱਜੇ ਹੱਥ
ਦੇਸ਼-ਕਾਲ ਵਸਦਾ ਹੈ
ਜਿੱਥੇ ਬੋਧੀ ਮੰਦਰਾਂ ਦੀਆਂ
ਸੁਖਦ ਸਮਰੋਕ ਘੰਟੀਆਂ
ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ
ਗੁਲਾਮਾਂ ਦੀਆਂ ਮੰਡੀਆਂ
ਦਾ ਦੁਖਦ ਸ਼ਰ ਜਾਰੀ ਹੈ...

ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਹਿੱਸੇ ਦਾ
ਅੱਧਾ ਮੀਲ
ਹਾਲੇ ਤਹਿ ਕਰਨਾ ਹੈ...

ਇਸ ਵਾਰੇ

ਮੈਂ ਦੇਖ ਰਿਹਾ ਸਾਂ
ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ
ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੋਂ ਹਾਰਦੇ ਹੋਏ

ਮੇਰੀ ਸੋਚ
ਮੇਰਾ ਸੁਹਜ, ਬੋਧ
ਸ਼ਬਦ ਤੇ ਸਵੈ-ਤਾਲ

ਇਕ ਇਕ ਕਰ
ਮੇਰਾ ਸਾਥ ਛੱਡ ਰਹੇ ਸਨ
ਮੈਂ ਡੁੱਬ ਰਹੇ ਬੰਦੇ ਵਾਂਗ
ਹਰ ਤਿਣਕੇ ਨੂੰ ਫੜਨ ਲਈ
ਕਾਹਲਾ ਪੈ ਰਿਹਾ ਸਾਂ
ਪਰ ਮੇਰੇ ਹੱਥਾਂ ਨੂੰ
ਤਾਂ ਹਰ ਆਸਰਾ
ਵਿਦਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ

ਮੈਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸਾਂ
ਮੇਰਾ ਅਰਜਿਤ ਕੀਤਾ
ਸੁਹਜ, ਸਹਿਜ,
ਸੁਰ, ਤਾਲ,
ਚੁੱਪ, ਸ਼ਬਦ,
ਸੰਤੁਲਤ, ਵਿਵਹਾਰ...

ਸਭ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਬਣੇ ਰਹਿਣ....

ਮੈਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸਾਂ
ਆਪਣੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨੂੰ
ਵਿਦਾ ਕਰਨ ਸਮੇਂ
ਆਪਣੇ ਸਾਹਾਂ ਤੋਂ
ਅਲਗ ਨਾ ਹੋ ਸਕਾਂ...

ਇਸ ਵਾਰ
ਤੇਰੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ
ਮੈਂ ਬਸ ਇਹੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸਾਂ
ਕਿ ਮੈਨੂੰ
ਮੇਰੇ ਪੈਰਾਂ ਦਾ
ਸਾਥ ਬਣਿਆ ਰਹੇ...

ਕਿ ਮੈਨੂੰ
ਮੇਰੇ ਸਾਹਾਂ ਦਾ
ਸ਼ਬਰ ਹਾਸਲ ਰਹੇ...

ਕਿ ਨਿੱਤ ਦਿਨ
ਤੇਰੀ ਹਸਤੀ ਵਾਂਗ
ਮੇਰੇ ਇਰਦ-ਗਿਰਦ
ਮਹਿਕਦਾ ਰਹੇ...

ਕਿ ਮੈਂ ਆਪਣੇ
ਆਮ ਜਿਹੇ ਆਪੇ ਨੂੰ
ਸ਼ਾਂਤ-ਚਿਤ ਜੀਅ ਸਕਾਂ...
ਜਿਵੇਂ
ਧੁੱਪ ਨੂੰ ਬਿਰਖ ਜਿਉਂਦੇ ਨੇ
ਪਾਣੀ ਨੂੰ ਦਰਿਆ ਜਿਉਂਦਾ ਹੈ
ਕਾਇਨਾਤ ਨੂੰ ਕਿਣਕਾ ਜਿਉਂਦਾ ਹੈ

ਬਸ ਆਸਤਿਕ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ
ਠੇਸ ਨਹੀਂ ਪੁੱਜਣੀ ਚਾਹੀਦੀ।
ਜੇ ਘਾਟੀ ਵਿਚਲੇ
ਘਰਾਂ 'ਚ ਦਾਖਲ ਹੋ ਕੇ
ਤੁਸੀਂ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹੋ
ਮਾਸੂਮਾਂ ਲਈ ਕਾਲ
ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਖਾਣੇ ਵਿਚ
ਪਰੋਸ ਦਿੰਦੇ ਹੋ
ਗੋਲਾ ਬਾਰੂਦ ਦੇ ਥਾਲ
ਜੇ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹੋ ਵਾਦੀ ਦੀ
ਸਾਰੀ ਬਰਫ ਲਾਲ
ਤਾਂ ਕੋਈ ਐਡੀ
ਸੰਜੀਦਾ ਗੱਲ ਨਹੀਂ
ਬਸ ਆਸਤਿਕ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ
ਠੇਸ ਨਹੀਂ ਪੁੱਜਣੀ ਚਾਹੀਦੀ।

ਦੇਸਤੋ! ਜੇ ਧਰਮ ਦੀ
ਸਰਬਉੱਤਮ ਨਿਆਂਸ਼ਾਲਾ ਦਾ ਮੁਨਸਿਫ
ਕਿਸੇ ਕੰਜਰ ਨਾਲ
ਜਬਰ ਜਨਾਹ ਦੇ ਦੋਸ਼ੀ ਨੂੰ
ਚਾਂਦੀ ਦੀ ਜੁੱਤੀ ਲੈ ਕੇ
ਦੁੱਧ ਨਾਲ ਧੋ ਦੇਵੇ
ਤਾਂ ਕੋਈ ਐਡੀ
ਸੰਜੀਦਾ ਗੱਲ ਨਹੀਂ
ਬਸ ਆਸਤਿਕ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ
ਠੇਸ ਨਹੀਂ ਪੁੱਜਣੀ ਚਾਹੀਦੀ

ਜੇਕਰ ਸਫੇਦ ਮਹਿਲ 'ਚ ਰਹਿੰਦਾ
ਉਹ ਸਾਊ ਜਿਹੇ
ਮੂੰਹ ਵਾਲਾ ਦਰਿੰਦਾ
ਆਪਣੀ ਜਾਤ ਹੇਠਾਂ
ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥ ਛੁਪਾ ਕੇ
ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਆਲ੍ਹਣਿਆਂ 'ਚ
ਚਹਿਕ ਰਹੇ ਪਰਿੰਦਿਆਂ ਨੂੰ
ਨਿਗਲਣ ਦੀ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ ਰਚੇ
ਤਾਂ ਕੋਈ ਐਡੀ
ਸੰਜੀਦਾ ਗੱਲ ਨਹੀਂ
ਬਸ ਆਸਤਿਕ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ
ਠੇਸ ਨਹੀਂ ਪੁੱਜਣੀ ਚਾਹੀਦੀ।

ਕਵਿਤਾ

ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦੀਵਾਨਾ

ਭਾਵਨਾਵਾਂ

ਦੇਸਤੋ! ਮੰਨਿਆ ਤੁਸੀਂ
ਬੜੇ ਸਪਾਟ ਹੋ
ਮੂੰਹ ਫੱਟ ਬੇਬਾਕ ਹੋ
ਪਰ ਕੋਈ ਵੀ ਟਿੱਪਣੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ
ਖਿਆਲ ਰਹੇ ਕਿ
ਆਸਤਿਕ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ
ਠੇਸ ਨਹੀਂ ਪੁੱਜਣੀ ਚਾਹੀਦੀ।

ਦੇਸਤੋ! ਜੇਕਰ ਤੁਸੀਂ ਫਸਾਦਾਂ ਤਹਿਤ
ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹੋ ਕਿਸੇ ਬਾਲੜੀ ਦੇ
ਬਾਲਪਨ ਦੀ ਚੀਰਫਾੜ
ਸਕੂਲੋਂ ਆਉਂਦੇ ਬੱਚੇ ਦੇ
ਸਿਰ ਵਿਚ ਮਾਰ ਦਿੰਦੇ ਹੋ ਰਾਡ,
ਲਹੂ ਨਾਲ ਭਰ ਵਗਦੀਆਂ
ਸੜਕਾਂ ਉੱਤੇ ਛੱਡ ਦਿੰਦੇ ਹੋ
ਸਿਆਸਤ ਦੀਆਂ ਕਿਸਤੀਆਂ
ਤਾਂ ਕੋਈ ਐਡੀ
ਸੰਜੀਦਾ ਗੱਲ ਨਹੀਂ

ਕਵਿਤਾ

ਕੁਲਵਿੰਦਰ

ਜੁਗਨੂੰ ਚੁੱਕੀ ਫਿਰਦਾ ਰਿਹਾ
ਮਸ਼ਾਲ ਵਾਂਗ ਉਹ,
ਤੇ ਲਟਕਦਾ ਹੀ ਰਿਹਾ
ਸੁਆਲ ਵਾਂਗ ਉਹ।

ਖਬਰੇ ਕਿਹੜੀਆਂ ਝਿਝਕਾਂ
ਸ਼ਰਮਾਂ 'ਚ ਰਿਹਾ।
ਦੀਵੇ ਨੂੰ ਸਮਝ ਸੂਰਜ
ਪਰਿਕਰਮਾ 'ਚ ਰਿਹਾ।

ਨਦੀ ਕਿਨਾਰੇ ਬੈਠੇ ਦੀ
ਉਹਦੀ ਛੱਲ ਖੋ ਗਈ
ਸ਼ੋਰ ਇੰਨਾ ਵਧ ਗਿਆ
ਉਹ ਗੱਲ ਖੋ ਗਈ।

ਕੋਈ ਦਸਤਕ ਭਾਲਦਾ
ਪਾਣੀ 'ਚ ਰੁੜ੍ਹ ਗਿਆ
ਤੇ ਫਿਰ ਵਾਸਪ ਹੋ ਗਿਆ
ਅੰਬਰ 'ਚ ਉੱਡ ਗਿਆ।

ਕਦ ਤਕ ਉੱਡਦਾ ਰਹਿ ਸਕਦਾ ਹੈ
ਬੱਦਲ ਬਣ ਕੇ ਪਾਣੀ
ਮੇਰੇ ਪਿੰਡ ਜਾਂ ਤੇਰੇ ਸ਼ਹਿਰ 'ਚ
ਬਰਸ ਪਵੇਗਾ ਪਾਣੀ।

ਨਜ਼ਮ

— ਭਗਤ ਰਾਮ ਸ਼ਰਮਾ

ਰਿਸ਼ਤਾ

ਤੇਰੇ ਦਿਲ ਤੋਂ
ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਨੂੰ
ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਤੋਂ
ਤੇਰੇ ਦਿਲ ਨੂੰ
ਸੁਪਨਿਆਂ ਦੀ
ਪਗ-ਭੰਡੀ ਜਾਏ
ਇਹ ਅਸਲੀ
ਰਿਸ਼ਤਾ ਕਹਿਲਾਏ

ਇਹ ਰਿਸ਼ਤਾ ਹੈ
ਹੀਰ ਦਾ
ਧੀਦੋ ਰਾਝਾ ਬਣਨਾ
ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਦਾ ਮਾਧੋ ਹੋਣਾ
ਬੁਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ ਦਾ 'ਭੁੱਲੇ' ਹੋਣਾ
ਸ਼ਾਹ ਇਨਾਇਤ ਦੇ ਹੁਜ਼ਰੇ ਜਾਣਾ
'ਮੈਂ' ਦਾ 'ਤੂੰ' ਦੇ ਰੰਗ 'ਚ ਰੰਗਣਾ
ਕੂਤ ਭਵਿੱਖ ਦੀ ਸੋਝੀ ਖੋਣਾ
ਸਭੇ ਸਾਂਝੀਵਾਲ ਸਦਾਣਾ
ਦਰਦ ਦਾ ਖੁਦ ਹੀ ਦਵਾ ਹੋ ਜਾਣਾ
ਨਦੀ ਦਾ ਸਾਗਰ ਵਿਚ ਸਮਾਣਾ
ਜੀਵ ਦਾ ਬ੍ਰਹਮ-ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਣਾ

ਰਿਸ਼ਤਾ
ਸੱਸੀ ਬਣ ਥਲਾਂ 'ਚ ਸੜਦਾ
ਰਿਸ਼ਤਾ ਕੱਚੇ ਘੜੇ 'ਤੇ ਤਰਦਾ
ਜੰਡ ਹੇਠ ਬੇ-ਮੌਤਾ ਮਰਦਾ
ਰਿਸ਼ਤਾ
ਨੀਹਾਂ 'ਚ ਚਿਣਿਆ ਜਾਵੇ
ਰਿਸ਼ਤਾ
ਸੀਸ ਤਲੀ 'ਤੇ ਧਰਦਾ
ਰਿਸ਼ਤਾ
ਬੰਦ ਬੰਦ ਕਟਵਾਉਂਦਾ
ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਬਣ ਫਾਂਸੀ ਚੜ੍ਹਦਾ
ਲੰਡਨ ਜਾ ਓਡਵਾਇਰ ਨੂੰ ਫੜਦਾ

ਰਿਸ਼ਤਾ
ਪੋਹ ਦੀ ਨਿੱਘੀ ਧੁੱਪ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ
ਜੇਠ ਹਾੜ੍ਹ ਦੀ ਸਿਖਰ ਦੁਪਹਿਰੇ
ਸ਼ਹਿਤੂਤ ਦੀ ਸੰਘਣੀ ਛਾਂ ਹੈ
ਕਲਪ ਬਿਛ ਦੀ ਕੋਈ ਸ਼ਾਖ ਹੈ
ਜਾਂ ਫਿਰ ਕਾਮਧੇਨੂੰ ਜਿਹੀ ਗਾਂ ਹੈ

ਇਹ ਰਿਸ਼ਤਾ ਤਾਂ ਕੁਕਨੁਸ ਹੈ
ਅਜਰ ਅਮਰ ਹੈ
ਖੁਦ 'ਚੋਂ ਖੁਦ ਹੀ
ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਦਾ
ਕਦੇ ਨਾ ਮਰਦਾ

ਰਿਸ਼ਤਾ
ਨਾ ਕਿਸੇ ਕੁੱਖ 'ਚੋਂ ਜੰਮਦਾ
ਨਾ ਕਾਲ ਦੇ ਘੋੜੇ ਚੜ੍ਹਦਾ
ਆਦਿ ਕਾਲ ਤੋਂ
ਅੰਤ ਕਾਲ ਤੱਕ
ਹਰ ਪਲ ਹਰ ਛਿਣ
ਸਦਾ ਵਿਚਰਦਾ
ਅਨੰਤ ਕਾਲ ਤੋਂ ਖੁਸ਼ਬੂ ਬਣਕੇ
ਮਨ ਦੇ ਮਿਰਗ ਦੀ ਧੁੰਨੀ ਪਲਦਾ।

ਉਡੀਕ

— ਗੁਰਜੀਤ ਬਾਜਵਾ

ਮੈਂ ਚੁੱਪ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦਾ
ਦੁੱਖ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਹਿ ਸਕਦਾ

ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕੀ ਹੋਇਆ
ਸੁਬਹ-ਸਵੇਰੇ ਹੀ
ਤੇਰੀ ਯਾਦ ਨੇ
ਆ ਬੂਹਾ ਮੱਲਿਆ ਹੈ
ਤੇ ਮੈਂ
ਇਕੱਲਤਾ ਦੀ ਮੋਮਬੱਤੀ ਬਾਲ ਕੇ
ਬਾਹਰ ਮੌਸਮ ਨੂੰ ਦੇਖਦਾ ਹਾਂ
ਮੋਮਬੱਤੀ ਪਲ ਪਲ ਜਲ ਰਹੀ ਹੈ
ਇਝ ਲੱਗਦਾ ਹੈ
ਜਿਵੇਂ ਮੇਰਾ ਆਪਾ ਜਲ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ
ਤੇ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੋਂ
ਵੱਖ ਹੋ ਕੇ ਜਦ
ਬਾਹਰ ਮੌਸਮ ਨੂੰ ਵੇਖਦਾ ਹਾਂ
ਤਾਂ ਖਾਲ਼ ਵਿਚ ਵਗਦਾ ਪਾਣੀ ਵੇਖ
ਇਝ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ
ਜਿਵੇਂ
ਮੇਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ
ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪਲ
ਵਗਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ
ਦੂਰ ਮੈਥੋਂ ਦੂਰ...

ਕੁਝ ਪਲ ਰੁਕ ਕੇ
ਫਿਰ ਵੇਖਦਾ ਹਾਂ
ਤਾਂ ਇਝ ਲੱਗਦਾ ਹੈ
ਕਿ ਜਿਵੇਂ
ਦੂਰ ਤੋਂ ਕੋਈ ਮੇਰੇ ਵੱਲ
ਆ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ...

ਪਰ
ਵਗਿਆ ਪਾਣੀ
ਕਦ ਪਰਤਦਾ ਹੈ
ਮੈਂ ਉਡੀਕਦਾ ਹਾਂ।

ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਕਵਿਤਾ

— ਡਾ. ਦਰਖਸ਼ਾਂ ਅੰਦਰਾਬੀ

ਸਰਹੱਦ

ਅਸੀਂ ਵੰਡ ਲਏ
ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਵਰਕੇ
ਬਖੇਰ ਦਿੱਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ
ਮਾਲਾ ਦੇ ਮਣਕੇ
ਅਸੀਂ ਵੰਡ ਲਿਆ ਪੁਰਖਿਆਂ ਦਾ ਗੌਰਵ
ਵੰਡ ਲਏ ਤੀਰਥ-ਅਸਥਾਨ
ਵੱਖ ਵੱਖ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਸਾਰੇ ਇਨਸਾਨ।

ਸਬਜ਼ ਜੂਹਾਂ ਵੰਡ ਲਈਆਂ
ਵਣ-ਤ੍ਰਿਣ ਵੰਡ ਲਏ
ਅਸੀਂ ਵੰਡ ਲਿਆ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ
ਹੁਣ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਟੁਕੜਿਆਂ ਵਿਚ
ਕਟ ਲਈ ਜੀਵਨ ਦੀ ਤੌਰ।

ਆਪਣੇ ਖੰਭਾਂ ਨੂੰ ਫੈਲਾ
ਅਕਾਸ਼ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਤੋਂ ਹੋ ਕੇ
ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸਰਹੱਦ ਤਕ ਮੈਂ ਆਈ
ਖੂਨ ਦੀ ਇਕ ਦਲਦਲ ਹੈ ਸਰਹੱਦ
ਲਾਸ਼ਾਂ ਦਾ ਇਕ ਢੇਰ ਹੈ ਸਰਹੱਦ
ਨਫ਼ਰਤ, ਦੁਸ਼ਮਣੀ ਦਾ
ਸੰਘਣਾ ਜੰਗਲ ਹੈ ਸਰਹੱਦ
ਮਾਨਵ ਦਾ ਮਕਤਲ ਹੈ ਸਰਹੱਦ।

ਮੇਰੇ ਦਿਲ 'ਚ ਲੱਗਿਆ ਇਕ ਤੀਰ ਜਿਹਾ
ਅੰਦਰ ਹੀ ਅੰਦਰ ਮੱਚਿਆ ਕੁਰਹਾਮ ਜਿਹਾ
ਉਸ ਵਕਤ ਤੋਂ ਹਰ ਮੰਦਰ, ਹਰ ਮਸਜਿਦ
ਹਰ ਇਕ ਰਿਸ਼ੀ ਦੇ ਧਾਮ 'ਤੇ ਜਾ ਕੇ
ਬੱਸ ਇਹੋ ਦੁਆ ਕਰਦੀ ਹਾਂ ਮੈਂ
'ਕਦੀ ਵੀ ਨਾ ਆਵੇ
ਕਦੀ ਵੀ ਨਾ ਆਵੇ ਇਹ ਸਰਹੱਦ
ਮੇਰੇ ਮਨ ਦੇ ਵਿਹੜੇ ਵਿਚ।'

ਪੰਜਾਬੀ ਰੂਪ : ਰਵਿੰਦਰ ਭੱਠਲ

ਗਜ਼ਲ

— ਚਮਨਦੀਪ ਦਿਓਲ



ਮੇਰੀ ਖ਼ਤਾ ਨੂੰ ਮਾਫ਼ ਕਰੋ ਜੀ,
ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ।
ਮਾਫ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਤਾਂ ਕਹੋ ਜੀ,
ਕੌਣ ਨਹੀਂ ਡਾਲਤੀ ਕਰਦਾ?

ਚਾਰ ਦਿਨਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗਾਨੀ ਸੀ,
ਵਕਤ ਕਦੋਂ ਸੀ ਪਰਖਣ ਦਾ,
ਬਿਨ ਪਰਖੇ ਹੀ ਦਿਲ ਦੇ ਬੈਠਾ,
ਮੈਂ ਕਰਦਾ ਤਾਂ ਕੀ ਕਰਦਾ?

ਯਾਦ ਤੇਰੀ ਵਿੱਸਰੀ ਤਾਂ ਨਹੀਂ,
ਪਰ ਮੁੜ ਆਈ ਮੁਸਕਾਣ ਮੇਰੀ,
ਜ਼ਖਮ ਪੁਰਾਣਾ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ,
ਓਨੀ ਪੀੜ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ।

ਪਤਾ ਹੈ ਸਾਡੇ ਨਾਲ,
ਹਮੇਸ਼ਾ ਵਾਂਗ ਬੁਰਾ ਹੀ ਹੋਣਾ ਹੈ,
ਫਿਰ ਵੀ ਏਹੋ ਆਖ ਰਹੇ ਹਾਂ,
ਕਿ 'ਰੱਬ ਸਦਾ ਭਲੀ ਕਰਦਾ'।

ਰਾਹਾਂ ਲੱਭਦੇ ਉਮਰ ਗਵਾਚੀ,
ਪਰ ਮੰਜ਼ਿਲ ਨਾ ਪਾ ਸਕਿਆ,
ਹੋਰਾਂ ਨੂੰ ਰਾਹ ਦੱਸਦਾ ਫਿਰਦੈ,
ਪੀ ਕੇ 'ਦਿਓਲ' ਖ਼ਰੀ ਕਰਦਾ।

ਗਜ਼ਲ

— ਖੁਸ਼ਵੰਤ ਕੰਵਲ



ਇਹ ਕਿੰਨਾ ਅਜਬ ਸਿਲਸਿਲਾ ਹੋ ਗਿਆ।
ਇਕੱਲੇ ਤੁਰੇ ਕਾਫ਼ਿਲਾ ਹੋ ਗਿਆ।

ਫਿਕਰ ਸੀ ਬੜਾ ਰਾਹ 'ਚ ਪਰਬਤ ਖੜ੍ਹੇ,
ਤੁਰੇ ਸੀ ਜਦੋਂ ਰਾਸਤਾ ਹੋ ਗਿਆ।

ਜਿਹਦੇ ਨਾਲ ਸੀ ਨਾ ਕੋਈ ਵਾਸਤਾ,
ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਵਾਸਤਾ ਹੋ ਗਿਆ।

ਰਿਹਾ ਰੰਜ ਹੀ ਨਾ ਕੋਈ ਗਮ, ਖੁਸ਼ੀ,
ਮੈਂ ਉਹ ਫ਼ਰਜ਼ ਸੀ ਜੋ ਅਦਾ ਹੋ ਗਿਆ।

ਜਤਾਈ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਮੁਹੱਬਤ ਜਦੋਂ,
ਕਿਹਾ ਉਸ 'ਤੇ ਨੂੰ ਸੁਦਾਅ ਹੋ ਗਿਆ'।

ਨਾ ਮੇਰੀ ਖ਼ਤਾਅ ਹੈ ਨਾ ਉਸਦੀ ਖ਼ਤਾਅ,
ਨਜ਼ਰ ਮਿਲ ਗਈ ਮੁਸਕਰਾ ਹੋ ਗਿਆ।

ਜਿਹਨੂੰ ਲੋਕ ਕਹਿੰਦੇ ਗੁਨਾਹ ਹੈ ਗੁਨਾਹ,
ਉਹ ਇਕ ਵਾਰ ਵੀ ਕਈ ਦਫ਼ਾ ਹੋ ਗਿਆ।

ਸਫ਼ਾ ਏਸ ਦੀ ਹੈ ਉਹਦੇ ਕੋਲ ਹੀ,
ਮੈਂ ਜਿਸ ਰੋਗ ਵਿਚ ਮੁਬਤਲਾ ਹੋ ਗਿਆ।

ਉਹ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਹੈ ਕੁਝ ਨਾ ਕੁਝ ਅੰਤ ਨੂੰ,
ਨਾ ਸਾਗਰ ਸਹੀ ਬੁਲਬੁਲਾ ਹੋ ਗਿਆ।

ਮੈਂ ਚਿਹਰਾ ਉਹਦਾ ਇੰਝ ਪੜ੍ਹਦਾ ਰਿਹਾ,
ਕਿ ਚਿਹਰਾ ਨਾ ਹੋਇਆ ਸਫ਼ਾ ਹੋ ਗਿਆ।

ਜੇ ਮੇਰੀ ਨਾ ਕੋਈ ਵੀ ਹਸਤੀ ਰਹੀ,
ਤਾਂ ਉਹ ਵੀ ਕਿਹੜਾ ਖੁਦਾ ਹੋ ਗਿਆ।

ਜੇ ਪੀਦੇ ਤਾਂ ਕੀ ਹਾਲ ਹੁੰਦਾ 'ਕੰਵਲ',
ਜਿਹਨੂੰ ਦੇਖਦੇ ਹੀ ਨਸ਼ਾ ਹੋ ਗਿਆ।



ਕੋਈ ਤਿਤਲੀ, ਕੋਈ ਖੁਸ਼ਬੂ, ਨਾ ਉਸਨੂੰ ਰੰਗ ਭਾਉਂਦਾ ਹੈ,
ਮਗਰ ਉਹ ਸ਼ਖ਼ਸ ਫਿਰ ਵੀ ਬਾਗ਼ ਦਾ ਮਾਲੀ ਕਹਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਬੜਾ ਭੋਲਾ ਹੈ ਉਹ ਖੁਸ਼ਬੂ ਦੀ ਫਿਤਰਤ ਤੋਂ ਹੈ ਨਾਵਾਕਿਫ਼,
ਉਹ ਜਿਹੜਾ ਸ਼ਖ਼ਸ ਕਾਲਰ 'ਤੇ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਫੁੱਲ ਸਜਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਬੜਾ ਕਾਮਲ ਵਪਾਰੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਵੀ ਬਿਰਖ ਕੱਟਦਾ ਏ,
ਉਹ ਰੰਗਾਂ ਤੇ ਸੁਗੰਧਾਂ ਦੇ, ਸਦਾ ਚਿੱਤਰ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਖ਼ਤਾ ਇਹਦੀ ਹੈ ਇਸ ਬੱਦਲ ਨੂੰ ਖੁਦ ਵਰੁਨਾ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ,
ਗਜ਼ਬ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮੇਰੀ ਪਿਆਸ 'ਤੇ ਇਲਜ਼ਾਮ ਲਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਮੇਰੀ ਅਲਬਮ ਦੇ ਵਿਚ ਕਿਧਰੇ ਕੋਈ ਮਸ਼ਕੂਕ ਫੋਟੋ ਹੈ,
ਇਸੇ ਲਈ ਰੋਜ਼ ਇਕ ਮੁਖ਼ਬਰ ਮੇਰੇ ਸੁਪਨੇ ਚੁਰਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਹਵਾ 'ਤੇ ਮਹਿਕ ਦੇ ਵਸਤਰ ਸਦਾ ਉਹ ਪਹਿਨ ਲੈਂਦੀ ਹੈ,
ਜਦੋਂ ਸੂਰਜ ਕੋਈ ਸ਼ਬਨਮ ਦੇ ਤਨ 'ਤੇ ਝਾਤ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ।



ਕਰ ਲਈ ਮੈਲੀ ਫਿਜ਼ਾ ਬਹੁਕਰ-ਬੁਹਾਰੀ ਕਰਦਿਆਂ।
ਬੇਸੁਰੀ ਇਕ ਬੰਸੁਰੀ 'ਤੇ ਰਾਗਦਾਰੀ ਕਰਦਿਆਂ।

ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਮੂਹਰੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਚਿਹਰਾ ਦਿਸ ਗਿਆ,
ਬਹਿ ਗਿਆ ਟਿਕ ਕੇ ਮੈਂ ਪਹੁੰਚਣ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕਰਦਿਆਂ।

ਇਕ ਖੁਸ਼ੀ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ, ਕੁਝ ਲੋਕ ਜਿਉਂਦੇ ਵੀ ਮਿਲੇ,
ਏਸ ਮੁਰਦਾ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਮਰਦਮ ਸੁਮਾਰੀ ਕਰਦਿਆਂ।

ਆਪ ਰੋਗੀ ਹੋ ਗਿਆ ਇਕ ਮੰਨਿਆ ਹੋਇਆ ਹਕੀਮ,
ਇਸ਼ਕ ਦੇ ਬੀਮਾਰ ਦੀ ਤੀਮਾਰਦਾਰੀ ਕਰਦਿਆਂ।

ਰਮਜ਼ ਜਾਣੀ ਹੋਏਗੀ ਅੱਲਾਹ ਦੇ ਕਾਜ਼ੀ ਨੇ ਕਦੋਂ?
ਬੀਤ ਗਈ ਉਸਦੀ ਉਮਰ ਤਾਂ ਫ਼ਤਵੇ ਜਾਰੀ ਕਰਦਿਆਂ।



ਸਿਆਸਤ ਦੇ ਦਸਤੂਰ ਸਮਝਣ ਦਾ ਵੇਲਾ।
ਖ਼ਬਰ ਨੂੰ ਖ਼ਬਰ 'ਚੋਂ ਤਲਾਸ਼ਣ ਦਾ ਵੇਲਾ।

ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ,
ਜੋ ਪੁਲ ਬਣ ਗਏ ਨੇ ਵਿਚਾਰਨ ਦਾ ਵੇਲਾ।

ਮੈਂ ਕੁਦਰਤ ਦਾ ਸੰਗੀਤ ਸੁਣਦਾ ਪਿਆ ਹਾਂ,
ਤੇ ਉਹ ਆਖਦੇ ਨੇ ਕਿ "ਜਨ-ਗਨ" ਦਾ ਵੇਲਾ।

ਮੈਂ ਸਾਹਾਂ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ਉਮਰ ਦਾ ਤਕਾਜ਼ਾ,
ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਕਿਹਾ ਹਾਲੇ ਭਟਕਨ ਦਾ ਵੇਲਾ।

ਹਵਾ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਮੈਂ ਤੂੰ ਅਪਣਾ ਪਤਾ ਦੇ,
ਤੇ ਉਹ ਮੁਸਕਰਾਈ ਕਿ ਆਥਣ ਦਾ ਵੇਲਾ।



ਤੇਜ਼ ਝੱਖੜ ਵਿਚ ਦੀਵਾ ਰਾਤ ਭਰ ਬਲਦਾ ਰਿਹਾ।
ਨੇਰੂ ਵਿਚ ਵੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਦਾ ਕਾਫ਼ਲਾ ਚਲਦਾ ਰਿਹਾ।

ਜਿਸ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਪਹੁੰਚੀ ਹੋਈ ਸੀ ਧਰਤ ਵਿਚਲੀ ਰੂਹ ਤਕ,
ਪਤਝੜਾਂ ਵਿਚ ਰੁੱਖ ਉਹ ਫੁਲਦਾ ਰਿਹਾ ਫੁਲਦਾ ਰਿਹਾ।

ਠੰਢੇ ਸਾਹਾਂ ਨਾਲ ਜਿਹੜਾ ਜੰਮ ਗਿਆ ਸੀ ਬਰਫ਼ ਵਾਂਗ,
ਹੌਕਿਆਂ ਦੇ ਸੇਕ ਸੰਗ ਢਲਦਾ ਰਿਹਾ, ਢਲਦਾ ਰਿਹਾ।

ਮੰਜ਼ਿਲਾਂ ਦਾ ਰਾਹ ਦੱਸਣ ਦੀ ਰਹੀ ਜਿਸ ਤੋਂ ਉਮੀਦ,
ਗਰਦਸ਼ੀ ਤਾਰਾ ਉਹ ਸਾਨੂੰ ਰਾਤ ਭਰ ਛਲਦਾ ਰਿਹਾ।

ਮੈਂ ਸਮਝਦੀ ਸਾਂ ਹਵਾ ਭੁੱਲ ਜਾਏਗੀ ਬੀਤੇ ਦੀ ਗੱਲ,
ਪਰ ਨਵੇਂ ਸੰਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਵੀ ਵੇਰਵਾ ਕਲ੍ਹ ਦਾ ਰਿਹਾ।



ਇਹ ਜਜ਼ਬੇ ਦਰਬਦਰ ਨਾ ਕਰ, ਕਿ ਇਹ ਉਮਰਾਂ ਦੇ ਖਾਸੇ ਨੇ।
ਤੇਰੀ ਤੇਹ ਉਹ ਬੁਝਾਵਣਗੇ, ਜਿਹੜੇ ਖੁਦ ਵੀ ਪਿਆਸੇ ਨੇ।

ਗਲੀ ਜੇ ਯਾਰ ਦੀ ਜਾਣਾ, ਨਾ ਰੋ ਹੀਰੇ ਜਵਾਹਰਾਂ ਨੂੰ,
ਤੇਰੇ ਗਹਿਣੇ ਤਾਂ ਐ ਇਸ਼ਕਾ, ਗੀਤੀਆਂ ਨੇ ਜਾਂ ਕਾਸੇ ਨੇ।

ਉਹ ਸੌਦੇਬਾਜ਼ ਹੈ ਪੂਰਾ, ਦਿਲਾਂ ਦੀ ਸਾਰ ਕੀ ਜਾਣੇ,
ਉਹਦੇ ਲਈ ਦਿਲ ਟੁਕੜੇ ਵੀ, ਤੋਲੇ ਨੇ ਜਾਂ ਮਾਸੇ ਨੇ।

ਦੂਰ ਤਕ ਮਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਅਸਰ ਇਨਸਾਫ਼ ਤੇਰੇ ਦਾ,
ਫਮਕ ਹੋਰਾਂ ਦੇ ਪੈਂਦੀ ਏ, ਤਨ ਹੋਰਾਂ ਦੇ ਲਾਸੇ ਨੇ।

ਉਸ ਬੇਈਮਾਨ ਦੇ ਰਾਹ 'ਤੇ, ਅਸੀਂ ਦਿਲ ਕਿਉਂ ਵਿਛਾ ਦੇਂਦੇ,
ਉਹ ਦਿਸਦੇ ਹੋਰ ਪਾਸੇ ਨੇ, ਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹੋਰ ਪਾਸੇ ਨੇ।

ਦਿਲੋਂ ਆਵਾਜ਼ ਦੇਵੋਗੇ ਤਾਂ ਸੰਗਮ ਹੋ ਹੀ ਜਾਵੇਗਾ,
ਜਿਹੜੇ ਦੁਖ ਐਸ ਪਾਸੇ ਨੇ, ਉਹੀ ਦੁਖ ਐਸ ਪਾਸੇ ਨੇ।



ਹਵਾ ਦੇ ਰੋਜ਼ ਤੇਵਰ ਇਸ ਲਈ ਰਹਿੰਦੇ ਬਦਲਦੇ ਹਨ।
ਹਰਿਕ ਬੁਹੇ ਤੇ ਐ ਦਿਲ ਸਿਲਸਿਲੇ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ ਦੇ ਚਲਦੇ ਹਨ।

ਉਡਾਰੀ ਮਾਰਗੇ ਕਿੱਧਰ ਅਚਾਨਕ ਉੱਡ ਗਏ ਪੰਛੀ,
ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਲ੍ਹਣੇ ਸੁੰਢੇ ਪਏ ਐ ਯਾਰ ਕੱਲ੍ਹਦੇ ਹਨ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰੋਸ਼ਨੀ ਲੱਭਣ ਦੀ ਕਿਹੜੀ ਲੋੜ ਹੈ ਯਾਰੋ,
ਜੋ ਇਕ ਮੁੱਦਤ ਤੋਂ ਸੂਰਜ ਨਾਲ ਹੀ ਚੜ੍ਹਦੇ ਤੇ ਢਲਦੇ ਹਨ।

ਲਕੀਰਾਂ ਪਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰੋ ਨਾ ਵਗਦੇ ਦਰਿਆ ਵਿਚ,
ਲਕੀਰਾਂ ਨਾਲ ਇਹ ਦਰਿਆ ਨਾ ਅਪਣਾ ਰੁਖ ਬਦਲਦੇ ਹਨ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਿਹਰਿਆਂ ਤੇ ਗਮ ਉਦਾਸੀ ਕਿਉਂ ਰਹੇ ਲਹਿਰੀ,
ਜੋ ਵਰ੍ਹਦੇ ਪੱਥਰਾਂ ਅੰਦਰ ਵੀ ਅੰਗਿਆਰਾਂ ਤੇ ਚਲਦੇ ਹਨ।



ਵਿਚ ਕਚਹਿਰੀ ਸੌਂਦਿਆ ਹਾਏ ਕਿੰਝ ਬਚੇ ਮੇਰੀ ਜਾਨ।
ਸਾਜ਼ ਕਹੇ ਮੈਨੂੰ ਬੇਸੁਰੇ ਲੋਕ ਕਹਿਣ ਬੇਈਮਾਨ।

ਮੈਥੋਂ ਲੜਿਆ ਗਿਆ ਨਾ ਵਗਦੀਆਂ ਪੌਣਾਂ ਨਾਲ,
ਤੇਰੀ ਬੁੱਕਲ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ ਛੱਡ ਕੇ ਤੀਰ ਕਮਾਨ।

ਖੰਡਰ ਹੋਈ ਹਵੇਲੀ ਪਿੱਛੇ ਸੂਰਜ ਲੁਕਿਆ ਬੇਠਾ,
ਸਿਖਰ ਦੁਪਹਿਰੇ ਨੇਰਾ ਹੋ ਗਿਆ ਲੋਕ ਹੋਏ ਹੋਰਾਨ।

ਜੰਗਲ ਦੇ ਵਿਚ ਖਬਰੇ ਕਿਸਨੂੰ ਢੂੰਡਣ ਗਈ ਤਲਵਾਰ,
ਪੁਰਾਣੇ ਘਰ ਦੀ ਕੰਧ ਦੇ ਉੱਤੇ ਟੰਗੀ ਰਹੀ ਮਿਆਨ।

ਪੁੱਜ ਵੇਚਿਆ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਮੰਡੀ ਵਿਚ,
ਸਨਮਾਨ ਮੈਂ ਲੈ ਕੇ ਆ ਗਿਆ ਗਹਿਣੇ ਰੱਖ ਇਮਾਨ।

ਵਿਰਸਾ

—ਰਵਿੰਦਰ ਭੱਠਲ

ਆਥਣ

ਤੇਰਾ ਖਤ ਮਿਲਿਆ
ਕਿ ਵੀਰੇ ਹੁਣ ਤੇਰੇ 'ਚ
ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਲੀ ਹਿੰਮਤ ਨਹੀਂ ਰਹੀ
ਉਹ ਹਿੰਮਤ ਕਿ
ਦੇ ਕੋਹਾਂ ਤੋਂ ਚਰੀ ਦੀ ਭਰੀ ਵੱਢ
ਸਿਰ 'ਤੇ ਚੁੱਕ
ਕਿਵੇਂ ਰਫ਼ਤਾਰ ਬਣਿਆ ਆਉਂਦਾ ਸੀ
ਤੇ ਫਿਰ ਇਕੋ ਸਾਹੇ
ਮਸ਼ੀਨ 'ਤੇ ਕੁਤਰਾ ਕਰ ਢੇਰ ਲਾ ਦਿੰਦਾ ਸੀ
ਤੇਰੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਪੈਰਾਂ ਨੇ
ਖੇਡ-ਮੈਦਾਨਾਂ 'ਚ ਧੂੜ ਪੁੱਟੀ
ਪਹਾੜਾਂ ਦੀਆਂ ਘਾਟੀਆਂ ਵੀ ਗਾਹੀਆਂ
ਤੇ ਤੈਨੂੰ ਪੈਦਲ ਤੁਰਨ ਦਾ
ਕਿੰਨਾ ਚਾਅ ਹੁੰਦਾ ਸੀ
ਪਰ ਹੁਣ ਤੇਰੇ ਕੋਲੋਂ
ਖਤ ਦਾ ਜਵਾਬ ਵੀ ਨਹੀਂ ਦੇ ਹੁੰਦਾ।

ਭੈਣੇ! ਇਹ ਉਮਰਾਂ ਦਾ ਤਕਾਜ਼ਾ ਹੈ
ਉਮਰਾਂ ਨਾਲ ਚਾਅ ਵੀ ਤਾਂ ਮਰ ਜਾਂਦੇ ਨੇ
ਦਿਨ ਦਾ ਹੀ ਤਾਂ ਹਿਸਾਬ ਹੈ
ਸਵੇਰ, ਦੁਪਹਿਰ ਤੇ ਆਥਣ
ਮੰਨਿਆ ਆਥਣ ਦਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਮੇਲ ਨਹੀਂ
ਪਰ ਆਥਣ ਦੇ ਵੀ ਤਾਂ
ਆਪਣੇ ਹੀ ਰੰਗ ਨੇ।

ਢਲਦੀਆਂ ਦੁਪਹਿਰਾਂ
ਲੰਮੇ ਹੁੰਦੇ ਜਾਂਦੇ ਪ੍ਰਛਾਵੇਂ
ਤੇੜੀ ਵੇਲਾ
ਹਾਰਿਆਂ 'ਚੋਂ ਉੱਠਦਾ ਧੂੰਆਂ
ਵੱਗ ਮੁੜਦੇ, ਧੂੜਾਂ ਉੱਡਦੀਆਂ
ਟੱਲੀਆਂ ਦੀ ਟੁਣਕਾਰ 'ਚ
ਹਾਲੀ ਪਾਲੀ ਘਰਾਂ ਨੂੰ ਪਰਤਦੇ
ਖੁਰਲੀਆਂ 'ਤੇ ਬੱਧੇ ਕਟਰੂ ਰਿਘਦੇ
ਸੰਨ੍ਹੀਆਂ ਰਲਦੀਆਂ
ਖਲ, ਬਕਲੀਆਂ, ਵੜੇਵਿਆਂ ਦੀ
ਹੁਮਕ ਜਿਹੀ ਵਿਹੜੇ 'ਚ ਪਸਰਦੀ
ਖਾਲੀ-ਬਾਲਟੀਆਂ 'ਚ
ਧਾਰਾਂ ਦਾ ਖੜਾਕ ਵੱਜਦਾ
ਕੱਚੇ ਦੁੱਧ ਦੀ ਮਹਿਕ ਸਾਹਾਂ 'ਚ ਘੁਲਦੀ

ਕੁਤਰੇ ਵਾਲੀਆਂ ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਚਲਦੀਆਂ
ਆਟੇ ਵਾਲੀ ਮਸ਼ੀਨ ਦਾ ਘੁੱਗੂ ਬੋਲਦਾ
ਲੋਏ ਲੋਏ ਰੋਟੀਆਂ ਥੱਪ|
ਬੇਬੇ ਵਿਹਲੀ ਹੋ
ਦੇਵੀ ਦੇ ਮੱਥਾ ਟੇਕਣ
ਜੰਡਾਂ ਆਲੇ ਮੰਦਰ ਵਲ ਤੁਰ ਪੈਂਦੀ
ਲੁਕਣ—ਮੀਟੀ ਖੇਡਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ
ਚੀਕ-ਚਿਹਾੜਾ ਪੂਰੀ ਬੀਹੀ ਨੂੰ
ਸਿਰ 'ਤੇ ਚੁੱਕ ਲੈਂਦਾ|
ਧਰਮਸ਼ਾਲਾ ਦੇ ਚੌਤਰੇ 'ਤੇ
ਗੱਪੀਆਂ ਦੀ ਮਜਲਿਸ ਆ ਜੁੜਦੀ
ਮਿੰਦਰ ਮਿਸਤਰੀ ਦੀ
ਬੁਲਬੁਲੀ ਚੀਕ ਆਥਣ 'ਚ ਰੰਗ ਭਰ ਦਿੰਦੀ
ਮੰਦਰੋਂ ਪਰਤੀ ਦਾਦੀ ਮਾਂ
ਆਲੇ 'ਚ ਧਰਿਆ ਦੀਵਾ ਸੀਖ ਦੀ
ਵਾਹਿਗੁਰ ਅੱਗੇ ਅਰਜੋਈਆਂ ਕਰਦੀ
ਦੁੱਧ-ਪੁੱਤ ਦੀ ਖੈਰ-ਸੁੱਖ ਮੰਗਦੀ
ਦੀਵੇ ਦੀ ਲੋਅ ਤੋਂ ਹੱਥ ਫੇਰ
ਮੱਥੇ ਨੂੰ ਛੁਹਾਉਂਦੀ
ਭੈਅ, ਸੰਸਿਆਂ ਤੋਂ ਜਿਵੇਂ
ਆਉਂਦੀ ਰਾਤ ਲਈ ਨਿਵਿਰਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ।

ਆਪਾਂ ਤੇ ਵੱਡਾ ਵੀਰਾ
ਕਿਵੇਂ ਚਾਈਂ ਚਾਈਂ
ਬਾਲਟੀਆਂ ਭਰ ਭਰ ਕੱਠੇ ਛਿੜਕਦੇ
ਮੰਜੀਆਂ ਡਾਹੁੰਦੇ, ਬਿਸਤਰੇ ਵਿਛਾਉਂਦੇ
ਕੱਚੀ ਲੱਸੀ ਦੀ ਬਾਲਟੀ ਡੀਕ ਜਾਂਦੇ
ਫਿਰ ਬਾਤਾਂ ਦੀ ਪੂਣੀ ਛੋਹ ਲੈਂਦੇ
ਸਿਆਣਪਾਂ ਦੇ ਗਲੋਟੇ ਅਟੇਰਦੇ
ਹਵਾ ਦਾ ਪਹਿਰਾ ਬਦਲਣ ਲਈ
'ਪੁਰ' ਗਿਣਦੇ, ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਨਾਲ
ਪੁਰਾ ਤੇ ਖਬਰੇ ਚਲਦਾ ਕਿ ਨਾ
ਪਰ ਆਪਾਂ ਘੁਕ ਸੌਂ ਜਾਂਦੇ।

ਸੱਚ ਭੈਣੇ!
ਆਥਣ ਤਾਂ ਹੁਣ ਵੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ
ਪਰ ਉਹੋ ਜਿਹੇ ਰੰਗਾਂ ਵਾਲੀ ਨਹੀਂ
ਬਿਜਲੀ ਦੀ ਲਿਸ਼ਕ ਵਿਚ ਵੀ
ਪੁੰਦਲੀ ਪੁੰਦਲੀ ਜਿਹੀ
ਓਪਰੀ ਓਪਰੀ ਜਿਹੀ
ਪੁੰਏਂ ਵਿਚ ਲਿਪਟੀ
ਹੁਣ ਆਕਾਸ਼ 'ਤੇ ਰੰਗ-ਬਰੰਗੀਆਂ
ਤਿੱਤਰ-ਖੰਭੀਆਂ ਨਹੀਂ ਦਿਸਦੀਆਂ
ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਰੱਖਾਂ ਨੂੰ ਪਰਤਦੀਆਂ
ਕਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਡਾਰਾਂ।
ਆਥਣ ਤਾਂ ਹੁਣ ਵੀ ਆਉਂਦੀ ਏ
ਠੰਡੂ ਰਾਮ ਦੀਆਂ ਹਾਸੇ-ਭਰੀਆਂ
ਲੋਕਾਂ ਵਾਲੀਆਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਨਸੀਹਤਾਂ ਥਾਵੇਂ
ਟੀ. ਵੀ. 'ਤੇ ਚਿੱਤਰ-ਹਾਰ ਲੈ ਕੇ
ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਜਿੱਦ ਨਾਲ
ਕਿ ਰੋਟੀ ਬਾਹਰ ਖਾਣੀ ਹੈ।

ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਸੁਪਨਿਆਂ ਸਾਹਮਣੇ
ਆਪਣੇ ਸੁਪਨਿਆਂ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰ
ਹਾਰ ਮੰਨ ਜਾਈਦੀ ਹੈ
ਚਲੋਂ ਇੰਜ ਹੀ ਸਹੀ ਕਿ
ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਨਾਲ
ਵਕਤ ਵੀ ਬਦਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ
ਤੇ ਵਕਤ ਦੇ ਨਾਲ
ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਤੌਰ-ਤਰੀਕੇ ਵੀ।

ਪਲ ਪਲ ਬਦਲਦਾ ਮੌਸਮ

ਜਨਵਰੀ ਦਾ ਮਹੀਨਾ ਲੰਘ ਗਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਠੰਡ ਅਜੇ ਜਾਣ ਦਾ ਨਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲੈਂਦੀ। ਕਿਸੇ ਦਿਨ ਹੁੰਦੇ ਅਤੇ ਕੋਰਾ ਕਹਿਰ ਢਾ ਰਹੇ ਹੁੰਦੇ ਤੇ ਕਿਸੇ ਦਿਨ ਠੰਡੀ ਹਵਾ ਆਪਣੇ ਜੌਹਰ ਦਿਖਾ ਰਹੀ ਹੁੰਦੀ। ਫਿਰ ਵੀ ਸੇਵਾ ਮੁਕਤ ਹੌਲਦਾਰ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸਵੇਰ ਦਾ ਸੈਰ ਦਾ ਰੁਟੀਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਟੁੱਟਣ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਤਾਂ ਮੀਂਹ-ਕਣੀ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਵੀ ਛਤਰੀ ਤਾਣ ਕੇ ਨਿਕਲ ਜਾਂਦਾ। ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਅਲਾਰਮ ਤੋਂ ਚਾਰ ਵਜੇ ਉਸਦੀ ਅੱਖ ਖੁੱਲ੍ਹ ਜਾਂਦੀ। ਉਹ ਉੱਠ ਕੇ ਬੁਰਬ ਕਰਦਾ, ਨਿੱਬੂ ਪਾਣੀ ਦੇ ਦੋ ਗਿਲਾਸ ਪੀਂਦਾ ਤੇ ਤਿਆਰ ਹੋ ਕੇ ਸਾਢੇ ਕੁ ਚਾਰ ਵਜੇ ਤਕ ਘਰੋਂ ਨਿਕਲ ਜਾਂਦਾ। ਉਸ ਨੇ ਸੈਰ ਵਾਲਾ ਸਾਰਾ ਰਾਹ ਆਪਣੇ ਕਦਮਾਂ ਨਾਲ ਮਿਣਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਕਸਬੇ ਵਿਚਲੇ ਆਪਣੇ ਘਰੋਂ ਚੱਲ ਕੇ ਅਕਬਰਪੁਰ ਦੇ ਕਬਰਸਤਾਨ ਦੇ ਹਜ਼ਾਰ ਦੇ ਸੌ ਪਝੱਤਰ ਕਰਮ ਜਾਣਾ, ਮੋਟਰ ਲਾਗੇ ਪੰਦਰਾਂ ਵੀਹ ਮਿੰਟ ਕਸਰਤ ਕਰਨੀ। ਵਾਪਸੀ 'ਤੇ ਇਕ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਹਲਕੀ ਦੌੜ ਲਾਉਣੀ ਤੇ ਫਿਰ ਤੇਜ਼ ਕਦਮੀਂ ਘਰ ਵਾਪਸ ਆ ਜਾਣਾ। ਸੱਤ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੀ ਇਸ ਸੈਰ ਲਈ ਉਸਨੂੰ ਡੇਢ ਕੁ ਘੰਟਾ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ। ਉਸ ਨੂੰ ਰਾਹ ਵਿਚ ਸੈਰ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਕੋਈ ਟਾਵਾਂ ਟਾਵਾਂ ਬੰਦਾ ਮਿਲਦਾ ਵੀ, ਪਰ ਉਹ ਆਪਣੀ ਰੁਟੀਨ ਟੁੱਟ ਜਾਣ ਦੇ ਡਰੋਂ ਕਦੀ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਬਹੁਤੀ ਸਾਂਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬਣਾਉਣੀ ਚਾਹੁੰਦਾ। ਤੀਹ ਵਰ੍ਹੇ ਪੁਲਸ ਮਹਿਕਮੇ ਵਿਚ ਨੌਕਰੀ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪੁਲਸ ਢਾਂਚੇ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ ਢਾਲ ਸਕਿਆ। ਉਸ ਨੂੰ ਮਹਿਕਮੇ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਦੇ ਉਲਟ ਮੁਫਤ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਕੰਮ ਕਰਨ, ਤੇ ਲੋੜਵੰਦਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਨ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਸਕੂਨ ਮਿਲਦਾ ਸੀ। ਹਰਾਮ ਦੀ ਕਮਾਈ ਵਲੋਂ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਦਰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਢੋਈ ਰੱਖੇ ਸਨ। ਖਾਣ ਪੀਣ, ਰਹਿਣ, ਪਹਿਨਣ, ਸਭ ਕੁਝ ਸਾਦਾ ਸੀ। ਸਵੇਰ ਦੀ ਸੈਰ ਸਮੇਂ ਕੁਦਰਤ ਨਾਲ ਇਕਮਿਕ ਹੋ ਜਾਣ ਉਸ ਦਾ ਸ਼ੌਕ ਸੀ। ਤਾਰੇ, ਫਸਲਾਂ, ਹਵਾ, ਪੇੜ-ਪੌਦੇ, ਪੰਛੀ ਵੀ ਜਿਵੇਂ ਉਸਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਹੁੰਗਾਰਾ ਭਰਨ ਲੱਗਦੇ। ਨਿੱਤ ਹੀ ਉਹ ਕੁਦਰਤ ਦਾ ਖਜ਼ਾਨਾ ਲੁੱਟ ਕੇ ਘਰ ਮੁੜਦਾ। ਉਮਰ ਉਸਦੀ ਸੱਠ ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਹੋਣਵਾਲੀ ਸੀ ਪਰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਰਿਸ਼ਟ-ਪੁਸ਼ਟ ਜਵਾਨ ਅਤੇ ਭਰਿਆ ਭਰਿਆ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ। ਉਸ ਨੂੰ ਲਗਦਾ ਜਿਵੇਂ ਜੁਆਨੀ ਜੌਸ਼ ਦੀ ਧਾਰਾ ਉਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਜੇ ਵੀ ਉਸਦੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਵਹਿ ਰਹੀ ਹੋਵੇ।

ਗੁਰਦਿਆਲ ਦਲਾਲ

ਇਕ ਸਵੇਰ ਜਦੋਂ ਕਾਫ਼ੀ ਗਾੜ੍ਹੀ ਹੁੰਦ ਪਈ ਹੋਈ ਸੀ ਅਤੇ ਦਸ ਕੁ ਗਜ਼ ਦੀ ਵਿੱਥ ਤੋਂ ਪਰ੍ਹੇ ਕੁਝ ਵੀ ਦਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿੰਦਾ, ਉਹ ਕਬਰਸਤਾਨ ਦੀ ਮੋਟਰ ਲਾਗੇ ਕਸਰਤ ਕਰਨ ਮਗਰੋਂ ਘਰ ਨੂੰ ਪਰਤਣ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਅਕਬਰਪੁਰ ਵਲੋਂ ਕੋਈ ਔਰਤ ਹੁੰਦ 'ਚੋਂ ਨਿਕਲ ਉਸਦੇ ਬਰਾਬਰ ਆ ਰੁਕੀ। ਔਰਤ ਨੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਰੋਟੀ ਵਾਲਾ ਟਿਫਨ ਲਟਕਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਦਾ ਧਿਆਨ ਉਸ ਵੱਲ ਹੋ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਰਤਾ ਕੁ ਸਿਰ ਝੁਕਾ ਕੇ 'ਸਤਿ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ' ਕਹੀ ਤੇ ਪੁੱਛਣ ਲੱਗੀ, "ਜੀ ਤੁਸੀਂ ਕਦ ਕੁ ਜਾਣਾ ਏਂ ਵਾਪਸ? ਮੈਂ ਵੀ ਜਾਣਾ ਸੀ।" ਮੋਟਰ ਦੇ ਬਲਬ ਦੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਵਿਚ ਔਰਤ ਦਾ ਗੌਰਾ ਅਤੇ ਗੋਲ-ਮਟੋਲ ਚਿਹਰਾ ਜਿਵੇਂ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਪੌਸਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਉਹ ਬਥਲਾਇਆ, "ਹਾਂ... ਹਾਂ... ਮੈਂ... ਮੈਂ... ਬਸ ਜਾਣ ਹੀ ਲੱਗਾ ਹਾਂ।" ਤੇ ਉਹ ਉਸਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੁੰਦਾ ਵਾਪਸ ਤੁਰ ਪਿਆ। ਔਰਤ ਦੀ ਤੋਰ ਵਿਚ ਮਟਕ ਸੀ, ਹੁਲਾਰਾ ਸੀ ਤੇ ਜੁਆਨੀ ਦਾ ਵੇਗ ਸੀ। ਉਸਦੀ ਗੁਲਾਬੀ ਫੁੱਲਾਂ ਅਤੇ ਹਰੀਆਂ ਪੱਤੀਆਂ ਵਾਲੀ ਸਲਵਾਰ ਉਸਨੇ ਝੱਟ ਪਛਾਣ ਲਈ। ਇਹ ਤਾਂ ਉਹੀ ਸੀ ਜਿਹੜੀ ਹੱਥ ਵਿਚ ਟਿਫਨ ਫੜੀ, ਕਿਸੇ ਬੰਦੇ ਦੇ ਸਾਇਕਲ ਮਗਰ ਬੈਠੀ, ਨਿੱਤ ਉਸ ਕੋਲੋਂ ਨਿਕਲਦੀ ਸੀ ਤੇ ਮੁੜ ਮੁੜ ਉਸ ਵੱਲ ਝਾਕਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਤੇ ਅੱਜ ਉਸੇ ਔਰਤ ਨੇ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਬੁਲਾ ਕੇ ਉਸਦੇ ਮਨ ਦੀ ਸ਼ਾਂਤ ਝੀਲ ਵਿਚ ਕੋਈ ਕੰਕਰ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਪਲ ਦੀ ਪਲ ਉਸ ਨੂੰ ਜਿਵੇਂ ਤੋਟੀਆਂ ਆਉਣ ਲੱਗ ਪਈਆਂ। ਪਰ

W-10/37 ਰੇਲਵੇ ਰੋਡ, ਦੋਰਾਹਾ
(ਲੁਧਿਆਣਾ)

ਅਗਲੇ ਹੀ ਪਲ ਉਸਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਕੁਝ ਲੱਭੂਆਂ ਵਾਂਗ ਫੁੱਟਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਔਰਤ ਇਕੱਲੀ ਸੀ ਤੇ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਉਸਦੇ ਬਿਲਕੁਲ ਨੇੜੇ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਤੁਰਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਲੱਗਾ ਜਿਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਲੇ ਪਈ ਧੁੰਦ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਨਿਖੇੜ ਇਕ ਖੋਲ ਜਿਹੇ ਵਿਚ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੋਵੇ, ਕਿ ਲਉ ਇਹ ਤੁਹਾਡੀ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਹੈ। ਅਚਾਨਕ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਭਿੜੀ ਤਾਂ ਉਹ ਬੋਲਿਆ, “ਕਿਹੜੀ ਫੈਕਟਰੀ 'ਚ ਜਾਂਦੇ ਹੋ, ਤੁਸੀਂ?”

“ਜੀ ਮੈਂ ਅਗਰਵਾਲ ਧਾਗਾ ਮਿੱਲ 'ਚ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਹਾਂ। ਅੱਜ ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਨੇ ਆਉਣਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ ਲੰਘ ਜਾਵਾਂਗੀ।” ਔਰਤ ਦੀ ਮਿੱਠੀ ਜਿਹੀ ਆਵਾਜ਼ ਨੇ ਜਿਵੇਂ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਵਿਚ ਸੁਗੰਧੀ ਖਿਲਾਰ ਦਿੱਤੀ।

“ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਕੌਣ?” ਉਸਨੇ ਪੁੱਛਿਆ?

“ਉਹ ਮੇਰੀ ਫੈਕਟਰੀ 'ਚ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਨੇ, ਪਿਛਲੇ ਪਿੰਡ ਬੱਧਣੀਆਂ ਤੋਂ ਆਉਂਦੇ ਨੇ ਤੇ ਐਥੋਂ ਮੈਨੂੰ ਸਾਇਕਲ 'ਤੇ ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਨੇ।” ਉਹ ਬੋਲੀ।

ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਕੁਝ ਔਖਾ ਜਿਹਾ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਕੇ ਸੋਚਿਆ, “ਚੰਗੀਆਂ ਮੌਜਾਂ ਲੱਗੀਆਂ ਨੇ ਗਿਆਨੀ ਨੂੰ।” ਉਸਨੂੰ ਇਹ ਗੱਲ ਬੜੀ ਅਜੀਬ ਲੱਗੀ ਕਿ ਕੋਈ ਔਰਤ ਨਿਤ ਹੀ ਕਿਸੇ ਦੇ ਸਾਈਕਲ ਮਗਰ ਬੈਠ ਕੇ ਡਿਊਟੀ 'ਤੇ ਜਾਂਦੀ ਹੋਵੇ। ਇਹ ਪੱਕੀ ਗੱਲ ਹੋਵੇਗੀ ਕਿ ਫੈਕਟਰੀ ਦੇ ਦੂਜੇ ਕਾਮਿਆਂ ਨੇ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਇਸ਼ਕ ਦੇ ਚਿੱਠੇ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਹੋਣਗੇ ਤੇ ਉਹ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿੰਨਾ ਕੁ ਵਧਾ ਚੜ੍ਹਾ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਤਵਾ ਲਾਉਂਦੇ ਹੋਣਗੇ। ਗਿਆਨੀ ਵੀ ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਇਹਦੇ ਸੁਪਨੇ ਲੈਂਦਾ ਹੋਵੇਗਾ ਤੇ ਸਾਰੇ ਰਾਹ ਪਿੱਛੇ ਬੈਠੀ ਨਾਲ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਹੜੇ ਸੰਸਾਰ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਮਾਰਦਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਹਦਾ ਘਰਵਾਲਾ ਵੀ ਕਮਾਲ ਦਾ ਝੁੱਡੂ ਹੋਵੇਗਾ, ਜਿਹਨੂੰ ਕੋਈ ਫਰਕ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ। ਐਨੀ ਜਵਾਨ, ਐਨੀ ਸੁਹਣੀ। ਵਾਹ ਉਏ ਮੇਰਿਆ ਮਾਲਕਾ। ਗਿਆਨੀ ਵੱਲ ਨੂੰ ਹੀ ਵੱਢ ਦਿੱਤੇ ਸਾਰੇ ਨੱਕੇ ਜਿਵੇਂ ਅਸੀਂ ਤੇਰੇ ਮਾਂਹ ਮਾਰੇ ਹੋਣ।

“ਪਰ ਅੱਜ ਤਾਂ ਨੱਕਾ ਤੇਰੇ ਵੱਲ ਨੂੰ ਵੱਢਿਆ ਏ।” ਉਹਦੇ ਅੰਦਰੋਂ ਹੀ ਜਿਵੇਂ ਰੱਬ ਬੋਲਿਆ।

“ਰੱਬ ਹੀ ਬੰਦੇ ਦੇ ਅੰਦਰੋਂ ਬੋਲਦਾ ਏ।” ਇਹ ਗੱਲ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਅੱਜ ਤੋਂ ਤੀਹ-ਪੈਂਤੀ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੇ ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਨੇ ਕਹੀ ਸੀ। ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਉਦੋਂ ਭਰ ਜਵਾਨ, ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵਿਚ ਅਥਾਹ ਸ਼ਰਧਾ ਸੀ ਉਸਦੀ। ਪਰ ਉਦੋਂ ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਦੀ ਦਾੜ੍ਹੀ ਵਿਚ ਚਿੱਟੇ ਘੁੰਮ ਗਏ ਸਨ। ਗੁਰਪੁਰਬ ਸੀ ਸ਼ਾਇਦ ਕੋਈ। ਲੰਗਰ ਵਿਚ ਮਟਰ ਕੱਢਦੀ ਸੂਬੇਦਾਰਨੀ ਰਸਪਿੰਦਰ ਕੌਰ ਦੇ ਪੈਰ ਉੱਤੇ ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਬਾਰ ਬਾਰ ਆਪਣਾ ਪੈਰ ਘਿਸਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਹਸ ਹਸ ਉਸ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਮਾਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹ ਵੀ ਗੁਟਕਦੀ ਹੋਈ ਹੋਰ ਹੀ ਹੋਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੁਸਕਾਉਂਦੀ। ਬਾਰ-ਬਾਰ ਉਸ ਵੱਲ ਦੇਖ ਰਹੀ ਸੀ। ਸੂਬੇਦਾਰ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਅੰਦਰ ਰੋਲ 'ਤੇ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਸੋਚ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਚਾਰ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਮਾਂ ਸੂਬੇਦਾਰਨੀ ਘਰ ਵਿਚ ਕਿਹੜੀ ਘਾਟ ਕਰਕੇ ਗਿਆਨੀ 'ਤੇ ਫਿਦਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਇਕ ਪਾਸੇ ਗਿਆ ਤਾਂ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਵੀ ਉਸਦੇ ਮਗਰ ਚਲਾ ਗਿਆ ਤੇ ਹਰਖ ਜਿਹੇ ਨਾਲ ਬੋਲਿਆ, “ਗਿਆਨੀ ਜੀ, ਰੱਬ ਤੋਂ ਡਰੋ। ਇਹ ਮਾੜੀ ਗੱਲ ਏ, ਘੱਟੋ ਘੱਟ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵਿਚ।”

ਅੱਗਿਉਂ ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਹੱਸਕੇ ਬੋਲੇ, “ਚੰਗਾ ਮਾੜਾ ਐਥੇ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਗੁਰਮੁਖਾ। ਲੋੜਵੰਦ ਦੀ ਲੋੜ ਪੂਰੀ ਕਰਨੀ ਹੀ ਬੰਦੇ ਦਾ ਧਰਮ ਏ। ਰੱਬ ਹੀ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਉਕਸਾਉਂਦਾ ਏ ਬਈ ਆਹ ਕਰ ਅਹੁ ਕਰ।” ਤੇ ਅੱਜ ਉਸ ਔਰਤ ਨਾਲ ਤੁਰੇ ਜਾਂਦੇ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਰੱਬ ਹੀ ਉਕਸਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਤੂੰ ਆਪਣੀ ਲੋੜ ਉਸ ਅੱਗੇ ਰੱਖ ਦੇ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਨੂੰ ਅੰਜਾਈ ਨਾ ਜਾਣ ਦੇ। ਪੰਜ ਸਾਲ ਹੋ ਗਏ ਸਨ ਉਸਦੀ ਪਤਨੀ ਕਿੰਦਰ ਨੂੰ ਕੈਨੇਡਾ ਗਿਆ। ਕਿੰਦਰ ਦੇ ਜਾਣ ਮਗਰੋਂ ਘਰ ਬਿਲਕੁਲ ਸੁੰਨਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਔਰਤ ਲਈ ਉਸਦੇ ਅੰਦਰ ਜਿਹੜੀ ਭੁੱਖ ਸੀ, ਉਹ ਕਦੀ ਕਦੀ ਤਾਂ ਤੂਫਾਨ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਲੈਂਦੀ। ਉਸਦੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚੋਂ ਚੰਗਿਆੜੇ ਨਿਕਲਣ ਲੱਗਦੇ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਮਕਾਨ ਦੀ ਛੱਤ 'ਤੇ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਤੇ ਸਕੂਟਰਾਂ ਦੀ ਅਜੈਂਸੀ ਵਾਲੇ ਪੋਲਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਲੱਭਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ ਜਿਹੜੀ ਅਕਸਰ ਉਸ ਵੱਲ ਦੇਖ ਕੇ ਮੁਸਕਰਾ ਦਿੰਦੀ ਸੀ। ਪਰ ਉਸ ਨਾਲ ਉਸਦੀ ਅੱਜ ਤੀਕ ਜੁਬਾਨ ਸਾਂਝੀ ਕਰਨ ਦਾ ਕਦੀ ਸਬੰਧ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬਣਿਆ। ਕਦੀ ਕਦੀ ਉਹ ਸਾਇਕਲ ਚੁੱਕਦਾ ਤੇ ਘਰੋਂ ਨਿਕਲ ਜਾਂਦਾ। ਰੇਲਵੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਜਾਂ ਬੱਸ ਅੱਡੇ ਤੇ ਬਹਿ ਕੇ ਲੰਘਣ ਵਾਲੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਨਾਪਦਾ ਤੌਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ। ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਬੱਸ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਲਾਗਲੇ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ। ਸਿਨਮੇ ਜਾ ਵੜਦਾ। ਜੀਨਾਂ ਉੱਤੇ ਕੁੱਤੇ ਝੱਗੀਆਂ ਪਾਈ ਮੇਮਾਂ ਵਰਗੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਗਿਰਦ ਖਿਆਲਾਂ ਦੇ ਵਲੋਂ ਪਾਈ ਜਾਂਦਾ। ਪਰ ਉਹ ਵਿਚੋਂ ਕਿਧਰੋਂ ਡਰੂ ਸੀ। ਤਦੇ ਤਾਂ ਆਪਣੀ ਕਿਸੇ ਇੱਛਾ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਅੱਜ ਤੀਕ ਕਿਸੇ ਔਰਤ ਅੱਗੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰ ਸਕਿਆ।

“ਜੀ ਵਧੀਆ ਹੋ ਗਿਆ ਤੁਸੀਂ ਮਿਲ ਗਏ। ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਅੱਜ ਮੈਨੂੰ ਵਾਪਸ ਹੀ ਜਾਣਾ ਪੈਂਦਾ। ਰਾਹ ਵੀ ਚੰਦਰਾ ਐਨਾ ਸੁੰਨਾ ਏ। ਐਧਰ ਨੂੰ ਤਾਂ ਕੋਈ ਆਉਂਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ।” ਉਹ ਬੋਲੀ।

“ਪਰ ਮੈਂ ਤਾਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਜਾਣਦਾ ਨਹੀਂ ਤੁਸੀਂ 'ਸਤਿ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ' ਕਹਿ ਕੇ ਮੱਲੋਜੋਰੀ ਸਾਂਝ ਪਾ ਲਈ।” ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਹੱਸਦਾ ਬੋਲਿਆ।

“ਪਰ ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਜਾਣਦੀ ਹਾਂ।” ਉਹ ਇੰਜ ਬੋਲੀ ਜਿਵੇਂ ਬੜੇ ਚਿਰਾਂ ਤੋਂ ਉਸਦੀ ਵਾਕਫ਼ ਹੋਵੇ। ਉਹ ਸੋਚਣ ਲੱਗਾ, ਇਹ ਕਿਵੇਂ ਜਾਣਦੀ ਹੈ ਮੈਨੂੰ? ਸ਼ਾਇਦ ਕਦੀ ਵਾਹ ਵਾਸਤਾ ਪਿਆ ਹੋਵੇ। ਪਰ ਉਸਦੇ ਤਾਂ ਕੁਝ ਵੀ ਯਾਦ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆ ਰਿਹਾ।

“ਤੁਸੀਂ ਦੱਸੋ ਤਾਂ ਸਹੀ ਕਿਵੇਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ ਮੈਨੂੰ?” ਉਸਨੇ ਪੁੱਛਿਆ?

“ਨਿੱਤ ਤਾਂ ਦੇਖਦੀ ਹਾਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਸੈਰ ਕਰਦਿਆਂ ਨੂੰ।” ਉਹ ਹੱਸ ਪਈ।

“ਸਿਰਫ਼ ਦੇਖਣਾ ਤੇ ਕਹਿਣਾ, ਜਾਣਦੀ ਹਾਂ। ਕਿੰਨੀ ਅਜੀਬ ਗੱਲ ਏ। ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਇਸ ਔਰਤ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਕੀ ਏ? ਕੁਝ ਤਾਂ ਹੈ ਹੀ। ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਕੌਣ ਕਿਸੇ ਦਾ ਐਨਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਦਾ ਏ।” ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸੋਚਿਆ ਤੇ ਆਪਣੀ ਚਾਲ ਥੋੜ੍ਹੀ ਧੀਮੀ ਕਰਕੇ ਜ਼ਰਾ ਕੁ ਉਸਦੇ ਮਗਰ ਤੁਰਨ ਲੱਗਾ। ਉਸਨੂੰ ਲੱਗਾ ਜਿਵੇਂ ਤੀਹ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਲੀ ਉਸਦੀ ਪਤਨੀ ਕਿੰਦਰ ਤੁਰੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੋਵੇ। ਉਹੀ ਕੱਦ ਕਾਠ, ਉਹੀ ਲੱਕ, ਮੋਢੇ ਗਰਦਨ। ਤੌਰ ਵੀ ਬਿਲਕੁਲ ਉਵੇਂ, ਦੋਹਾਂ ਪਾਸਿਆਂ ਨੂੰ ਜ਼ਰਾ ਜ਼ਰਾ ਕੁ ਝੁਲਦੀ ਹੋਈ। ਤੁਰੇ ਜਾਂਦੇ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਜਿਵੇਂ ਕੁਝ

ਖੋਲਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸੀ। ਕੀ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਸੀ ਕਿੰਦਰ ਦੀ ਜੋ ਉਸ ਨੂੰ ਇਕੱਲਾ ਛੱਡ ਕੇ ਪੋਤੇ ਪੋਤੀਆਂ ਨੂੰ ਪਾਲਣ ਖਾਤਰ ਕੈਨੇਡਾ ਨੂੰ ਉੱਡ ਗਈ ਸੀ ਤੇ ਮੁੜਕੇ ਜਿਵੇਂ ਉਸਨੂੰ ਭੁੱਲ ਹੀ ਗਈ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਜਿਵੇਂ ਕੀੜੀਆਂ ਦਾ ਭੋਣ ਆ ਵੜਿਆ ਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਆਂਦਰਾਂ ਨਾਲ ਚਿਪਕਣ ਲੱਗਾ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਕਦੀ ਤੁਰੀ ਜਾਂਦੀ ਔਰਤ ਦੇ ਵਲ ਖਾਂਦੇ ਲੱਕ ਨਾਲ, ਕਦੀ ਖੁੰਮਦੀ ਡੋਰੀ ਵਾਲੀ ਗੁੱਤ ਨਾਲ, ਕਦੀ ਫੁੱਲਾਂ ਵਾਲੀ ਸਲਵਾਰ ਨਾਲ ਤੇ ਕਦੀ ਟਪ ਟਪ ਕਰਦੇ ਸੈਂਡਲਾਂ ਨਾਲ ਖੇਡਣ ਲੱਗੀਆਂ। ਇਕ ਪਾਸਿਉਂ ਉਹ ਨਜ਼ਰਾਂ ਤੋੜਦਾ ਤਾਂ ਉਹ ਚਟੱਕ ਕਰਦੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਜਾ ਜੁੜਦੀਆਂ। ਵਿਚ ਹੀ ਉਸ ਔਰਤ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਬਾਹਾਂ ਵਿਚ ਜਕੜ ਲੈਂਦਾ ਤੇ ਕਦੀ ਖੰਡ ਵਾਂਗ ਉਹਦੇ ਅੰਦਰ ਘੁਲਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ। ਉਸਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਖੁਮਾਰ ਚੜ੍ਹਨ ਲੱਗਾ।

“ਤੁਸੀਂ ਘਰ 'ਚ ਕੌਣ ਕੌਣ ਹੋ ਜੀ?” ਉਸ ਦੀ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਪਰਤਿਆ। ਉਹ ਤੁਰੀ ਜਾਂਦੀ ਉਸ ਵੱਲ ਗਰਦਨ ਘੁਮਾ ਕੇ ਦੇਖ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਸਦਾ ਜੀਅ ਕੀਤਾ ਕਿ ਕਹੋ, “ਹੁਣ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਘਰ ਕਿੱਥੇ ਹੈ? ਮੈਂ ਤਾਂ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹਾਂ। ਮੇਰੇ ਰਾਹਾਂ ਵਿਚ ਘੁੱਪ ਹਨੇਰਾ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਏ। ਔਰਤ ਦਾ ਸਾਥ ਹੀ ਖੁਸ ਗਿਆ ਏ।” ਸੋਚਦਿਆਂ ਉਹ ਭੁੱਲ ਹੀ ਗਿਆ ਕਿ ਉਸਨੇ ਕੀ ਪੁੱਛਿਆ ਸੀ।

“ਕੀ ਕਿਹਾ ਤੁਸੀਂ?” ਉਹ ਜਿਵੇਂ ਖੂਹ 'ਚੋਂ ਬੋਲਿਆ।

“ਮੈਂ ਪੁੱਛਦੀ ਸੀ, ਬਈ ਤੁਹਾਡੇ ਪਰਿਵਾਰ 'ਚ ਕੌਣ ਕੌਣ ਨੇ?”

“ਸਵਾ ਲੱਖ ਹੀ ਹਾਂ।”

“ਮਤਲਬ ਹੋਰ ਕੋਈ ਵੀ ਨਹੀਂ?” ਉਹ ਜਿਵੇਂ ਹੈਰਾਨ ਹੋਈ। ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਉਸਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੁੰਦਾ ਬੋਲਿਆ, “ਸਭ ਕੁਝ ਹੈ ਪਰ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਵੱਡਾ ਮੁੰਡਾ ਬਾਹਰ ਲੈ ਗਿਆ। ਧੀ ਵੀ ਉੱਥੇ ਹੀ ਚਲੀ ਗਈ। ਛੋਟਾ ਨੌਕਰੀ ਕਰਕੇ ਆਪਣਾ ਪਰਿਵਾਰ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਲੈ ਗਿਆ। ਇੰਜ ਇਕੱਲਾ ਰਹਿ ਗਿਆ ਹਾਂ। ਕੋਈ ਨਹੀਂ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਦੁੱਖ ਸਾਂਝਾ ਕਰ ਲਵਾਂ। ਖੈਰ ਛੱਡੋ, ਤੁਹਾਨੂੰ ਸਵੇਰੇ ਸਵੇਰੇ ਇਉਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਚੱਲਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਇਕ ਜੁਆਨ ਤੇ ਖੂਬਸੂਰਤ ਔਰਤ ਲਈ ਤਾਂ ਇਹ ਹੋਰ ਵੀ ਜੋਖਮ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਏ। ਪਰ ਤੁਸੀਂ ਬੜੇ ਨਿਡਰ ਲੱਗਦੇ ਹੋ ਤਾਂ ਹੀ ਇਕੱਲੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹੋ ਕੰਮ ਤੇ।”

“ਇਕੱਲੀ ਕਿੱਥੇ ਹਾਂ ਜੀ, ਤੁਸੀਂ ਜੋ ਹੋ ਨਾਲ। ਇਕੱਲੀ ਹੁੰਦੀ ਮੁੜ ਜਾਂਦੀ। ਹੁਣ ਤੁਹਾਡਾ ਆਸਰਾ ਮਿਲ ਗਿਆ। ਤੀਵੀਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਆਸਰੇ ਦੀ ਲੋੜ ਪੈਂਦੀ ਏ ਐਥੇ।” ਉਹ ਬੋਲੀ ਤਾਂ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਦਿਲ 'ਚ ਕੋਈ ਤਾਰ ਜਿਹੀ ਖੜਕਣ ਲੱਗ ਪਈ। ਉਸਦਾ ਜੀਅ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਸਦਾ ਹੱਥ ਜਾ ਫੜੇ ਤੇ ਕਹੋ, “ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਆਸਰੇ ਦੀ ਬੜੀ ਲੋੜ ਏ।” ਪਰ ਉਸ ਤੋਂ ਅਜਿਹਾ ਹੋ ਨਾ ਸਕਿਆ। ਉਹ ਸੋਚਦਾ ਰਿਹਾ, “ਕੌਣ ਏ ਉਹ ਮੇਰੀ ਜੋ ਐਨਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਮੋਹ ਦਿਖਾ ਰਹੀ ਏ, ਜਿਵੇਂ ਚਿਰਾਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਹੋਵੇ। ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਉਸਨੂੰ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੋਵੇ। ਪਿਆਰ ਕਰਦੀ ਹੋਵੇ। ਉਹ ਉਸਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲਈ ਸ਼ਬਦ ਸੋਚਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਕੀ ਕਹੇ ਉਸਨੂੰ? ਮੇਰਾ ਜੀਵਨ ਬੜਾ ਖੁਸ਼ਕ ਤੇ ਵੀਰਾਨ ਏ। ਤੂੰ ਆ ਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਰੰਗ ਭਰਦੇ। ਇਸ ਉਦਾਸ ਦੇ ਟੁੱਟੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ

ਪਿਆਰ ਦੇ ਫੁੱਲਾਂ ਦੇ ਪਨੀਰੀ ਬੀਜ ਦੇ। ਮੇਰੇ ਹਨੇਰੇ ਰਾਹ ਤੇ ਪਿਆਰ ਦਾ ਕੋਈ ਦੀਵਾ ਧਰਦੇ। ਪਰ ਉਸ ਤੋਂ ਕਿਹਾ ਗਿਆ, “ਕੋਈ ਤੁਹਾਨੂੰ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਇਸ ਪੁੰਦ ਵਿਚ ਤੁਰੀ ਜਾਂਦੀ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕੀ ਸੋਚੇ।”

“ਸੋਚਦਾ ਰਵੇ। ਬਹੁਤੇ ਲੋਕ ਹਮੇਸ਼ਾ ਸੋਚਦੇ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ ਨੇ। ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਕਦੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਹ ਕਰਦੀ ਹੁੰਦੀ। ਅੱਜ ਕਲ੍ਹ ਲੋਕੀ ਆਪਣੇ ਨਾਲੋਂ ਦੂਜਿਆਂ ਦਾ ਬਾਹਲਾ ਹੀ ਫਿਕਰ ਕਰਦੇ ਨੇ। ਆਪਣਾ ਮਨ ਸਾਫ਼ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਕੁੱਤਾ ਵੀ ਭੌਂਕ ਕੇ ਹਟ ਜਾਂਦਾ ਏ। ਮੈਂ ਇਹ ਗੱਲ ਪਤਿਆਈ ਹੋਈ ਏ।” ਉਹ ਬੋਲੀ ਤਾਂ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਲੱਗਾ ਕਿ ਉਹ ਬਹੁਤ ਫਜ਼ੂਲ ਤੇ ਬੇਤੁਕੀ ਗੱਲ ਕਰ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ 'ਤੇ ਗੁੱਸਾ ਆਇਆ ਕਿ ਉਸਨੂੰ ਅਜੇ ਤੀਕ ਸਮੇਂ ਤੇ ਠੀਕ ਗੱਲ ਕਰਨੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਈ। ਉਹ ਕਹਿਣਾ ਕੁਝ ਹੋਰ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੁੰਦਾ ਏ ਤੇ ਕਿਹਾ ਕੁਝ ਹੋਰ ਜਾਂਦਾ ਏ।

“ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹੋ ਜੀ?” ਕੁਝ ਦੂਰ ਜਾ ਕੇ ਉਹ ਬੋਲੀ।

“ਪੁਲਸ ਮਹਿਕਮੇ 'ਚੋਂ ਰਿਟਾਇਰ ਹੋਇਆ ਹਾਂ ਤੇ ਹੁਣ ਬੱਸ ਮੱਖੀਆਂ ਮਾਰਦਾ ਹਾਂ।”

“ਲਗਦਾ ਤੇ ਨਹੀਂ। ਪੁਲਸ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਤਾਂ ਗੋਗੜ ਵਧੀ ਹੁੰਦੀ ਏ, ਡਰਾਉਣਾ ਜਿਹਾ ਚਿਹਰਾ ਹੁੰਦਾ ਏ। ਤੁਸੀਂ ਸੈਰ ਵੀ ਕਾਫੀ ਲੰਬੀ ਕਰਦੇ ਹੋ। ਤੁਸੀਂ ਰਿਟਾਇਰ ਹੋ ਗਏ ਹੋ ਲਗਦਾ ਨਹੀਂ। ਤੁਹਾਡੀ ਸਿਹਤ ਐਨ ਠੀਕ ਲਗਦੀ ਏ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਉਮਰ ਵਿਚ ਤੁਹਾਥੋਂ ਅੱਧੀ ਹੀ ਹੋਵਾਂਗੀ। ਐਥੇ ਤਕ ਹੀ ਥੱਕ ਗਈ।”

“ਥੱਕ ਗਏ ਹੋ ਤਾਂ ਕਿਧਰੇ ਬਹਿ ਕੇ ਦਮ ਲੈ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ। ਨਾਲੇ ਮੇਰਾ ਗੱਲਾਂ ਮਾਰਨ ਦਾ ਝੱਸ ਪੂਰਾ ਹੋ ਜੂ। ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਕਰਦਾ ਏ ਬਈ ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਗੱਲਾਂ ਮਾਰੀ ਜਾਵਾਂ। ਇਕੱਲੇ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਤਾਂ ਇਕ ਦੁੱਖ ਹੁੰਦਾ ਏ। ਬੰਦਾ ਤਾਂ ਕੋਈ ਸੁਣਦਾ ਨਹੀਂ ਕੰਧਾਂ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਮਾਰੀ ਜਾਉ।” ਉਹ ਹੱਸਦਾ ਬੋਲਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਵੀ ਹੱਸ ਪਈ ਪਰ ਤੁਰੀ ਗਈ। ਉਹ ਫਿਰ ਬੋਲਿਆ, “ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਕੁਝ ਗਲਤ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ। ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਮੇਰੀ ਗੱਲ ਦਾ ਬੁਰਾ ਮੰਨ ਗਏ?”

“ਨਹੀਂ ਨਹੀਂ... ਬੁਰਾ ਕਿਉਂ ਮਨਾਵਾਂਗੀ ਭਲਾ? ਸਮਾਂ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਬੈਠ ਵੀ ਜਾਂਦੇ ਪਰ ਟਾਇਮ 'ਤੇ ਪੁੱਜਣਾ ਹੁੰਦਾ ਏ ਨਾ। ਤੁਹਾਨੂੰ ਤਾਂ ਮੌਜ ਏ, ਘਰ ਵਿਹਲੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਵੋਗੇ। ਐਥੇ ਤਾਂ ਫੈਕਟਰੀ ਵਾਲੇ ਜਾਨ ਸੂਲੀ 'ਤੇ ਟੰਗੀ ਰੱਖਦੇ ਨੇ।” ਉਹ ਬੋਲੀ।

“ਹੋਰ ਫੈਕਟਰੀ ਦੀ ਹੀ ਕੋਈ ਗੱਲ ਸੁਣਾਉ।” ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਿਹਾ।

ਉਸ ਨੇ ਤੁਰੀ ਜਾਂਦੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਿਰ ਨੂੰ ਝਟਕਾ ਜਿਹਾ ਮਾਰਿਆ। ਉਸ ਦੀ ਗੁੱਤ ਸੱਪ ਵਾਂਗ ਟੱਪੀ। ਫਿਰ ਉਸ ਨੇ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ ਤੇ ਬੋਲੀ, “ਦੇਖੋ ਜੀ, ਮਜ਼ਬੂਰੀਆਂ ਨੇ ਬੰਦੇ ਦੀਆਂ। ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਤਾਂ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਕਰਨ ਗੋਚਰਾ ਕੋਈ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ। ਜੇ ਕੁਝ ਕਰੀਏ ਵੀ ਤਾਂ ਅਗਲਾ ਪੈਸੇ ਦੇਣ ਨੂੰ ਗੋੜੇ ਮਰਵਾਉਂਦੇ। ਭਲੇ ਵੇਲੇ ਲੱਦ ਗਏ। ਪਿੰਡਾਂ 'ਚ ਵੀ ਸਾਗ ਮੂਲੀਆਂ ਤੱਕ ਮੁੱਲ ਮਿਲਦੇ ਨੇ। ਫੈਕਟਰੀਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਤੀਵੀਆਂ ਦੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦਾ ਕੋਈ ਹੱਜ ਨਹੀਂ। ਕਿਸਮਤ ਦੀ ਖੇਡ ਏ ਜੀ। ਇਕ ਭੈਣ ਡਾਕਟਰ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾਕੇ ਰੰਗਾਂ 'ਚ ਖੇਡਦੀ ਆ ਤੇ ਦੂਜੀ ਆ ਜਾ ਰਹੀ ਏ ਭੱਬਾ ਚੁੱਕੀ, ਮਜ਼ਦੂਰੀ

ਕਰਨ। ਕਿਹੜਾ ਕਿਸ ਵੇਲੇ ਕੀ ਕਹਿ ਦੇਵੇ। ਕੋਈ ਪਤਾ ਨਹੀਂ।”

“ਕੀ ਮਤਲਬ? ਕਿਸੇ ਨੇ ਕੁਝ ਕਿਹਾ ਤੁਹਾਨੂੰ?” ਉਹ ਬੋਲਿਆ।

“ਕਿਸ ਨੇ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ! ਇਕ ਦਿਨ ਭਾਈ ਮੈਂ ਮਸ਼ੀਨ ਅੱਗੇ ਖੜੀ ਕੰਮ ਕਰਾਂ। ਪਿੱਛੋਂ ਇਕ ਫੋਰਮੈਨ ਆ ਕੇ ਮੇਰੇ ਮੋਢੇ 'ਤੇ ਹੱਥ ਨਾਲ ਥਪ ਥਪ ਕਰਕੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ—ਕੀ ਹਾਲ ਏ ਤੇਰਾ ਸਰਬਜੀਤ? ਕੀ ਮਤਲਬ ਹਾਲ ਤੋਂ? ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਤਾਂ ਉਹ ਬੋਲਿਆ—ਕਦੀ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਵੀ ਗੱਲ ਕਰ ਲਿਆ ਕਰ, ਗਿਆਨੀ ਤੋਂ ਤਾਂ ਮਾੜੇ ਨਹੀਂ—ਉਹ ਬੋਲਿਆ ਤਾਂ ਮੈਂ ਕੈਂਚੀ ਚੁੱਕ ਲਈ। ਬਸ ਦੇਖ ਲਉ ਭੱਜਦੇ ਨੂੰ ਰਾਹ ਨੂੰ ਲੱਭਾ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਕਹਿੰਦਾ ਫਿਰੇ—ਮੇਰਾ ਮਤਲਬ ਇਹ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਤੂੰ ਗਲਤ ਸਮਝ ਗਈ। ਮੁੜਕੇ ਨੂੰ ਝਾਕਿਆ ਕਦੀ। ਮੈਂ ਦੇਖਿਆ ਏ ਕੁੜੀਆਂ ਕੱਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਇਹ ਫੁਸਲਾ ਲੈਂਦੇ ਨੇ। ਹਲਕਾ ਜਿਹਾ ਕੰਮ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਵੱਧ ਸਮਾਂ ਲਿਖ 'ਤਾ। ਰੁਪਿਆ ਪੈਸਾ ਉਧਾਰ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਬਥੇਰਾ ਸਮਝਾਈਦਾ ਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ, ਬਈ ਆਪਣੀ ਇੱਜ਼ਤ ਅਣਖ ਤੋਂ ਵਧ ਕੇ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।”

ਉਸਦੇ ਨਾਲ ਤੁਰੇ ਜਾਂਦੇ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ ਜਿਵੇਂ ਠੰਡ ਅਚਾਨਕ ਵਧ ਗਈ ਹੋਵੇ। ਮਨ ਵਿਚ ਜਿਹੜਾ ਕਿਲ੍ਹਾ ਉਸਰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਉਹ ਢਹਿ ਢੇਰੀ ਹੋ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਉਹ ਬੋਲਿਆ, “ਤੁਸੀਂ ਜਿਵੇਂ ਰੋਜ਼ ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਨਾਲ ਆਉਂਦੇ ਹੋ। ਬੰਦਾ ਤਾਂ ਵੈਸੇ ਹੀ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਨਹੀਂ ਕਰਿਆ ਕਰਦਾ ਕਿ ਉਹਦੀ ਘਰ ਵਾਲੀ ਕਿਸੇ ਮਰਦ ਨਾਲ ਦੋ ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਸਾਂਝੇ ਕਰੇ। ਤੁਹਾਡਾ ਘਰ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਬੁਰਾ ਮਨਾਉਂਦਾ?” ਬੋਲਦਿਆਂ ਬੋਲਦਿਆਂ ਹੀ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਲੱਗਾ ਕਿ ਅਜਿਹਾ ਫਜ਼ੂਲ ਸਵਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪੁੱਛਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਉਸਨੇ, ਉਸ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ ਤੇ ਬੋਲੀ, “ਜੀ ਘਰ ਵਾਲੇ ਦੀ ਇਸੇ ਫੈਕਟਰੀ ਵਿਚ ਜਨਰੇਟਰ ਚਲਾਉਣ ਲੱਗੇ ਦੀ ਕਰੰਟ ਲੱਗ ਕੇ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਡਾਕਟਰਾਂ ਨੇ ਦਿਲ ਦਾ ਦੌਰਾ ਦਿਖਾ ਦਿੱਤਾ। ਮਾਲਕਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦਸ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪਏ ਦੇ ਦਿੱਤੇ ਤੇ ਉਹਦੀ ਥਾਂ 'ਤੇ ਨੌਕਰੀ ਵੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ। ਤਿੰਨ ਕੁੜੀਆਂ ਨੇ ਮੇਰੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ ਨੇ। ਰੱਬ ਨੇ ਢਿੱਡ ਲਾਏ ਨੇ, ਉਹ ਖਾਣ ਨੂੰ ਵੀ ਦੇਉ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਾਰਜ ਵੀ ਕਰੂ। ਹਰ ਕੋਈ ਆਪੋ ਆਪਣੀ ਕਿਸਮਤ ਲਿਖਵਾ ਕੇ ਆਉਂਦਾ ਏ। ਰੱਬ ਹੀ ਜਾਣਦਾ ਹੋਉ। ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਨਾਲ ਪਿਛਲੇ ਜਨਮ ਦਾ ਮੇਰਾ ਕੀ ਰਿਸ਼ਤਾ ਏ। ਕੋਈ ਭਰਾ, ਪਿਉ, ਪੁੱਤ ਜਾਂ ਘਰ ਵਾਲਾ ਕੁਝ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਏ। ਸੱਬ, ਸੱਬ ਕਹਿ ਕੇ ਬੁਲਾਉਂਦਾ ਏ ਮੈਨੂੰ। ਕਈ ਵਾਰੀ ਸੋਚਦੀ ਹਾਂ ਕਿ ਬਾਕੀਆਂ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਕਿਉਂ ਏ। ਮੈਂ ਬੇਝਿਜਕ ਉਸਨੂੰ ਸਭ ਕੁਝ ਦੱਸ ਦਿੰਦੀ ਹਾਂ ਤੇ ਉਹ ਮੈਨੂੰ। ਇੰਜ ਮਨ ਹਲਕਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਏ। ਐਵੇਂ ਝੂਰੀ ਜਾਣ ਦਾ ਕੀ ਫਾਇਦਾ। ਜੋ ਹੋਣਾ ਏ ਉਹ ਤਾਂ ਹੋ ਕੇ ਰਹਿਣਾ ਏ। ਕੱਲ੍ਹ ਕਹਿੰਦਾ, ਸੱਬ, ਮੈਂ ਮਾਂ ਦਾ ਅੱਖਾਂ ਦਾ ਅਪਰੇਸ਼ਨ ਕਰਵਾਉਣ ਕਿਸੇ ਕੈਂਪ ਵਿਚ ਜਾਣਾ ਏ। ਪਹਿਲਾਂ ਤੈਨੂੰ ਫੈਕਟਰੀ ਛੱਡ ਜਾਉਂ। ਲੈ ਭਾਈ ਮੈਂ ਮਸ਼ੀਂ ਰੋਕਿਆ। ਇਹੋ ਜੇ ਧਰਮੀ ਬੰਦੇ ਵੀ ਪਏ ਨੇ ਦੁਨੀਆਂ 'ਚ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਇਹ ਧਰਤੀ ਖੜੀ ਏ।”

ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਹੈਰਾਨੀ ਹੋਈ ਕਿ ਉਹ ਐਡੇ ਵੱਡੇ ਦੁੱਖ ਨੂੰ ਕਿੰਨੀ ਸਹਿਜਤਾ ਨਾਲ ਬਿਆਨ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਇਕ ਅਦਿੱਖ ਅਤੇ ਕਲਪਤ ਰੱਬ ਦਾ ਉਸਨੂੰ ਕਿੱਡਾ ਵੱਡਾ ਆਸਰਾ ਸੀ। ਤੁਰੇ ਜਾਂਦੇ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਦੇ

ਬੂਟ ਵਿਚ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਥੋਂ ਕੋਈ ਰੋੜ ਆ ਵੜਿਆ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਅੱਡੀ ਵਿਚ ਚੁਭ ਗਿਆ। ਉਹ ਬਹਿ ਕੇ ਤਸਮਾਂ ਖੋਲ੍ਹਣ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਉਹ ਵੀ ਰੁਕ ਗਈ। ਰੋੜ ਕੱਢਕੇ ਉਸਨੇ ਤਸਮਾ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਤੇ ਫਿਰ ਉਸ ਨਾਲ ਜਾ ਰਲਿਆ।

“ਤੁਹਾਨੂੰ ਤਨਖਾਹ ਕਿੰਨੀ ਕੁ ਦੇ ਦਿੰਦੇ ਨੇ?”

“ਬਸ ਜੀ, ਗੁਜ਼ਾਰੇ ਜੋਗੀ ਮਿਲ ਹੀ ਜਾਂਦੀ ਏ।” ਉਸ ਨੇ ਦੱਸਿਆ।

“ਤੁਹਾਡਾ ਮੈਨੇਜਰ ਰਾਮ ਸ਼ਰਨ ਮੇਰਾ ਦੋਸਤ ਏ। ਮੈਂ ਉਸਦੇ ਕਈ ਕੰਮ ਕੀਤੇ ਨੇ। ਚਲੋ, ਉਹ ਵੀ ਕਈ ਵਾਰੀ ਕੰਮ ਆਇਆ ਏ। ਮੈਂ ਜੇ ਉਸਨੂੰ ਤੁਹਾਡੀ ਤਨਖਾਹ ਵਧਾਉਣ ਲਈ...।”

“ਨਾ ਜੀ ਨਾ... ਇਹ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀ”, ਉਹ ਉਸਦੀ ਗੱਲ ਟੋਕਦੀ ਬੋਲੀ, “ਮੈਂ ਭਲਾ ਬਾਕੀਆਂ ਤੋਂ ਵੱਧ ਤਨਖਾਹ ਕਿਉਂ ਲਵਾਂ? ਮੈਂ ਮੈਨੇਜਰ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਦੀ ਹਾਂ। ਤਨਖਾਹ ਤਾਂ ਵਧਾ ਦੇਵੇਗਾ ਫੇਰ ਜਿਹੜੀਆਂ ਮੰਗਾਂ ਰੱਖੂ... ਮੈਂ ਨੀ ਜੀ ਉਹਦੀ ਕੋਈ ਮੰਗ ਪੂਰੀ ਕਰ ਸਕਦੀ।”

“ਨਹੀਂ ਸਰਬਜੀਤ, ਮੈਨੇਜਰ ਐਸਾ ਵੈਸਾ ਤਾਂ ਨਹੀਂ। ਧਰਮੀ ਕਰਮੀ ਬੰਦਾ ਏ ਉਹ ਤਾਂ।”

“ਧਰਮੀ ਕਰਮੀ?” ਉਹ ਵਿਅੰਗ ਨਾਲ ਮੁਸਕਰਾਈ।

“ਫੇਰ ਵੀ ਕੋਈ ਗੱਲ ਹੋਈ?” ਉਹ ਪੁੱਛਣ ਲੱਗਾ।

“ਬਾਹਰੋਂ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਠੀਕ ਹੀ ਲਗਦੇ ਨੇ ਜੀ। ਅਗਲੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਕੀ ਏ, ਕੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਏ। ਮੈਂ ਦੇਖਿਆ ਏ ਥੋੜੇ ਬਹੁਤੇ ਫਰਕ ਨਾਲ ਇਹ ਮਰਦ ਇਕੋ ਜਿਹੇ ਹੁੰਦੇ ਨੇ। ਮੈਨੇਜਰ ਇਕ ਦਿਨ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕੈਬਿਨ ਵਿਚ ਸੱਦ ਕੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ, “ਸਰਬਜੀਤ, ਆਹ ਸੂਟ ਤੂੰ ਲੈ ਜਾਵੀਂ। ਕੁਝ ਦਿਨ ਹੀ ਪਾਇਆ ਸੀ ਮੇਰੀ ਘਰ ਵਾਲੀ ਨੇ। ਨਾਲੇ ਇਕ ਗੱਲ ਤੈਨੂੰ ਕਈ ਦਿਨਾਂ ਤੋਂ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਤੈਨੂੰ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਏ ਕੋਈ ਤਾਂ ਦੱਸਿਆ ਕਰ। ਬੰਦਾ ਹੀ ਬੰਦੇ ਦਾ ਦਾਰੂ ਹੁੰਦਾ ਏ। ਔਰਤ ਦੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਨੇ। ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਤੇਰੇ ਵਰਗੀ ਜੁਆਨ ਔਰਤਾਂ ਦੀਆਂ ਜਿਸ ਵਿਚਾਰੀ ਦਾ ਪਤੀ ਨਾ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ।” ਲਿਫਾਫੇ ਵਿਚ ਲਪੇਟਿਆ ਸੂਟ ਮੈਂ ਉਸੇ ਵੱਲ ਨੂੰ ਧੱਕ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਕਿਹਾ, “ਜੀ ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਦਾ ਉਤਾਰ ਨਹੀਂ ਪਾਉਂਦੀ ਹੁੰਦੀ। ਮੈਂ ਮਿਹਨਕਕਸ਼ ਹਾਂ, ਭੀਖ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦੀ। ਤੁਸੀਂ ਸੀਟ 'ਤੇ ਆ ਕੇ ਕਰਨ ਗੋਚਰਾ ਕੰਮ ਦੱਸ ਦਿਆ ਕਰੋ। ਇੰਜ ਤੁਹਾਡੇ ਕੋਲ ਆਉਣਾ ਮੈਨੂੰ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ।” ਲੈ ਭਾਈ, ਮੈਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲੀ, ਮੇਰੇ ਮਗਰ ਹੀ ਆ ਗਿਆ ਅਖੇ, ਤੂੰ ਗਲਤ ਸਮਝ ਗਈ ਸਰਬਜੀਤ। ਤੇਰੀ ਤਾਂ ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਕਦਰ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਕੋਈ ਐਸਾ ਵੈਸਾ ਬੰਦਾ ਨਹੀਂ। ਬਾਲ ਬੱਚੇਦਾਰ ਹਾਂ ਮੈਂ ਵੀ। ਸਗੋਂ ਮੈਂ ਤਾਂ ਤੈਨੂੰ ਕਹਿਣ ਵਾਲਾ ਸੀ ਕਿ ਤੂੰ ਆਪਣੇ ਪਿੱਛੋਂ ਪੰਜ ਸੱਤ ਕੁੜੀਆਂ ਨੂੰ ਐਥੇ ਕੰਮ ਦਵਾਏ। ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਲਈ ਵੈਨ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰ ਦਿਆਂਗਾ। ਹੁਣ ਤੁਸੀਂ ਹੀ ਦੱਸੋ, ਮੈਂ ਨੌਜਵਾਨ ਕੁੜੀਆਂ ਨੂੰ ਐਥੇ ਲੁਆ ਕੇ ਪਾਪਾਂ ਦੀ ਭਾਰੀ ਬਣਾਂ?”

ਉਸਦੀ ਗੱਲ ਸੁਣਕੇ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਮੂੰਹ ਉੱਤੇ ਸ਼ੀਤ ਲਹਿਰ ਦਾ ਜਿਵੇਂ ਇਕ ਬੁੱਲਾ ਵੱਜਿਆ। ਉਸ ਦਾ ਸਰੀਰ ਕੰਬਿਆ। ਇਕ ਝੁਣਝੁਣੀ ਜਿਹੀ ਲੈ ਕੇ ਉਹ ਬੋਲਿਆ, “ਅੱਜ ਤਾਂ ਠੰਡ ਕੁਝ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੀ ਵਧ ਗਈ ਏ। ਕਿਧਰੇ ਬਰਫ ਪੈ ਗਈ ਲਗਦੀ ਏ। ਪੁੰਦ ਵੀ ਜਾਣ

ਦਾ ਨਾਉਂ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦੀ। ਤੁਸੀਂ ਮੋਟਾ ਕੱਪੜਾ ਪਾ ਕੇ ਆਇਆ ਕਰੋ। ਹਲਕੇ ਜਿਹੇ ਸ਼ਾਲ ਨਾਲ ਕਿਤੇ ਠੰਡ ਰੁਕਦੀ ਏ। ਸਿਰ ਵੀ ਤੁਹਾਡਾ ਨੰਗਾ ਏ। ਨਾਲੇ ਤੁਸੀਂ ਤਾਂ ਪੈਰਾਂ ਵਿਚ ਜੁਰਾਬਾਂ ਵੀ ਨੀ ਪਾਈਆਂ।”

ਉਹ ਉਸ ਵੱਲ ਹੱਸ ਕੇ ਦੇਖਦਿਆਂ ਬੋਲੀ, “ਸਾਨੂੰ ਗਰੀਬਾਂ ਨੂੰ ਕੀ ਠੰਡ ਲੱਗਣੀ ਏਂ ਜੀ। ਨਾਲੇ ਅੱਜ ਦਾ ਦਿਨ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਬੜਾ ਨਿੱਘਾ ਨਿੱਘਾ ਲਗਦਾ ਏ।”

ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਆਪਣੀ ਚਾਲ ਜਰਾ ਕੁ ਤੇਜ਼ ਕਰਕੇ ਉਸਦੇ ਮੂੰਹੇ ਮੂੰਹੇ ਤੁਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਪਿੱਛੇ ਤੁਰੀ ਆਉਂਦੀ ਦੇ ਸੈਂਡਲਾਂ ਦੀ ਟੱਪ ਟੱਪ ਵੀ ਤੇਜ਼ ਹੋ ਗਈ।

“ਚੰਗਾ ਜੀ, ਮੈਂ ਤਾਂ ਬੋੜੀ ਦੌੜ ਲਾਇਆ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਵਾਪਸੀ 'ਤੇ।” ਉਹ ਬੋਲਿਆ।

ਉਸ ਦੀ ਗੱਲ ਸੁਣਕੇ ਉਹ ਘਬਰਾ ਗਈ ਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ, “ਜੀ ਸੁਣੋ, ਤੁਸੀਂ ਮੈਨੂੰ ਇਕੱਲੀ ਛੱਡ ਕੇ ਨਾ ਜਾਉ। ਅੱਜ ਦਾ ਦਿਨ ਤੁਰ ਕੇ ਹੀ ਚੱਲੋ ਮੇਰੇ ਨਾਲ। ਅੱਜ ਮੈਂ ਸਿਰਫ਼ ਤੁਹਾਡੇ ਬਾਰੇ ਸੋਚ ਕੇ ਘਰੋਂ ਚੱਲੀ ਸੀ ਤੇ ਕਬਰਸਤਾਨ ਕੋਲ ਖੜੀ ਤੁਹਾਨੂੰ ਉਡੀਕ ਰਹੀ ਸੀ, ਬਈ ਜਦੋਂ ਤੁਸੀਂ ਵਾਪਸ ਮੁੜੇ ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ ਲੰਘ ਜਾਵਾਂਗੀ।”

“ਪਰ ਤੁਸੀਂ ਮੇਰੇ 'ਤੇ ਐਨਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਿਵੇਂ ਕਰ ਲਿਆ? ਕਿਸੇ ਦੇ ਦਿਲ 'ਚ ਕੀ ਏ ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ? ਮੈਂ ਵੀ ਤਾਂ ਇਕ ਮਰਦ ਹਾਂ ਤੇ ਮਰਦ ਸਾਰੇ ਇਕੋ ਜਿਹੇ ਹੁੰਦੇ ਨੇ ਨਾ।” ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਉਸਦੇ ਨੇੜੇ ਹੁੰਦਾ ਜਰਾ ਕੁ ਹੱਸਿਆ।

“ਪਰ ਨਹੀਂ ਜੀ, ਤੁਸੀਂ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਚੰਗੇ ਹੋ। ਮੇਰਾ ਮਨ ਇਹੋ ਕਹਿੰਦਾ ਏ।”

“ਇਹ ਤੁਸੀਂ ਕਿਵੇਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹੋ?”

“ਮੇਰੇ ਡੈਡੀ ਜੀ ਬੜੇ ਚੰਗੇ ਸੀ, ਮੈਂ ਜਾਣਦੀ ਹਾਂ ਜੇ ਅੱਜ ਉਹ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਮੈਂ ਕੋਈ ਹੋਰ ਕੁੜੀ ਹੁੰਦੀ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਫੈਕਟਰੀ ਛੱਡ ਕੇ ਆਉਂਦੇ।” ਉਹ ਹਉਕਾ ਲੈ ਕੇ ਬੋਲੀ।

“ਪਰ ਮੈਂ ਤਾਂ ਬਈ ਤੇਰਾ ਡੈਡੀ ਨਹੀਂ!” ਉਹ ਬੋਲਿਆ।

“ਇੰਨ ਬਿੰਨ ਉਹੀ ਹੋ ਤੁਸੀਂ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਸਾਈਕਲ ਮਗਰ ਬੈਠੀ ਤੁਹਾਡੇ ਕੋਲੋਂ ਲੱਗਦੀ ਹਾਂ ਤਾਂ ਦੂਰ ਦੂਰ ਤਕ ਤੁਹਾਡੇ ਵੱਲ ਵੇਖਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹਾਂ। ਉਹੀ ਮੁੜੰਗਾ, ਉਹੀ ਤੌਰ, ਉਹੀ ਝੂਲਦੀ ਚਿੱਟੀ ਦਾੜ੍ਹੀ। ਮੈਂ ਭੁਲੇਖਾ ਖਾ ਜਾਂਦੀ ਹਾਂ ਕਿ ਮੇਰੇ ਡੈਡੀ ਸੈਰ ਕਰਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਨੇ ਸਿੱਧਵਾਂ ਨਹਿਰ ਉੱਤੇ...” ਉਹ ਰੋਣ ਲੱਗ ਪਈ। ਹਟਕੋਰੇ ਭਰਨ ਲੱਗ ਪਈ।

ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਰੁਕ ਗਿਆ। ਉਸਦੇ ਅੰਦਰੋਂ ਕੁਝ ਪਿੰਘਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਉਹ ਉਸਦੇ ਐਨ ਲਾਗੇ ਹੋ ਗਿਆ। ਫਿਰ ਆਪਣੀ ਬਾਂਹ ਵਲਾਕੇ ਉਸ ਦੇ ਸਿਰ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਵੱਖਰੀ ਨਾਲ ਘੁੱਟ ਲਿਆ। ਮੂੰਹੋਂ ਤਾਂ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਨਿਕਲਿਆ ਪਰ ਉਸਨੂੰ ਲੱਗਾ ਜਿਵੇਂ ਸਾਰਾ ਆਲਾ-ਦੁਆਲਾ ਇਕ ਅਜੀਬ ਜਿਹੇ ਨਿੱਘ ਨਾਲ ਭਰ ਗਿਆ ਹੋਵੇ।

ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਸੇਖਾ ਦਾ ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ

ਦੁੱਲੇ ਦੀ ਬਾਰ ਤੱਕ

ਨਵੀਆਂ ਆਲੋਚਨਾਂ ਪੁਸਤਕਾਂ :

ਧਰਮ ਗੁਰੂ : ਪਾਠ ਤੇ ਪ੍ਰਵਚਨ
(ਸੰ. ਗੁਰਮੇਲ ਸਿੰਘ)

ਪੰਜਾਬੀ ਗਲਪ ਚੇਤਨਾ
(ਸੁਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੂਰ)

ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ
(ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਕੇਸਰ)

ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ: ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਪਰਿਪੇਖ
(ਡਾ. ਸੁਰਜੀਤ ਬਰਾੜ)

ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ : ਸੌਦਰਯ ਸ਼ਾਸਤਰ
(ਚੰਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਗਾਸੋ)

ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਆਰ ਪਾਰ (ਵਿਹਾਰਕ ਆਲੋਚਨਾ)
(ਡਾ. ਦੇਵਿੰਦਰ ਕੌਰ)

ਸੁਖਬੀਰ : ਅੰਤਰ ਝਾਤ
(ਡਾ. ਚੰਦਰ ਮੋਹਨ)

ਪ੍ਰ. ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਗਲਪ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ
(ਰਾਜਵੰਤ ਕੌਰ)

ਅੱਧੀ ਸਦੀ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ
(ਸਿਆਸਤ ਦਾ ਸਰਵੇਖਣ)
(ਜੰਗਪਾਲ ਸਿੰਘ)

ਸੁਖਦੇਵ ਮਾਦਪੁਰੀ ਦਾ ਖੇਡ-ਸੰਸਾਰ

ਪੰਜਾਬ
ਦੀਆਂ (ਤੁਰਮਤੀ) ਪੁੱਤਾਂ

ਪਰਬਤੋਂ ਭਾਰੀਆਂ ਪੈੜਾਂ

ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਚਾਹਿਲ ਲਗਪਗ ਇਕ ਚੁਥਾਈ ਸਦੀ ਦੀ ਲੰਮੀ ਖ਼ਾਮੋਸ਼ੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਆਪਣੀ ਕਹਾਣੀ ਪਰਬਤੋਂ ਭਾਰੀ ਪੈੜਾਂ ਲੇ ਕੇ ਤਿਸ਼ਕੂ ਰਾਹੀਂ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। 'ਆਰਸੀ' ਵਿਚ ਛਪੀਆਂ 'ਕਣਕ ਦਾ ਭਾਅ' ਅਤੇ 'ਮੱਥੇ 'ਤੇ ਚਮਕਦਾ ਚੇਨ' ਵਰਗੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਪਛਾਣ ਬਣਾ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਪਰ ਸਮੇਂ ਦੇ ਜਾਬਰ ਵੇਗ ਨੇ ਲੰਮਾ ਸਮਾਂ ਉਹਦੀ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਸੰਵੇਦਨਾ ਨੂੰ ਮਾਰੀ ਰੱਖਿਆ। ਹਾਲਾਤਾਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਭੰਬਿਆ। ਪਰ ਇਕ ਕੁਕਨੁਸ ਵਾਂਗ ਉਦੇ ਹੋਇਆ ਹੈ ਉਹ। ਉਹਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਕਿਸਾਨੀ ਦੀ ਜਰਜਰ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹਨ...

-ਸੰਪਾਦਕ

ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਚਾਹਿਲ



ਬੁੱਢੇ ਬਰੋਟੇ ਹੇਠ ਬਣੇ ਮਿਟੀ ਦੇ ਥੜੇ 'ਤੇ ਦਮ ਲੈਣ ਲਈ ਬੈਠੇ ਸਰਬੇ ਨੂੰ ਮੱਥੇ ਤੋਂ ਮੁੜਕਾ ਪੁੰਝਦੇ ਨੂੰ ਇਉਂ ਲੱਗਿਆ ਜਿਵੇਂ ਸੰਘਣੇ ਬਰੋਟੇ ਦੀ ਛਾਂ ਵਿਚਲੀ ਠੰਡਕ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨੇ ਨਿਗਲ ਲਿਆ ਹੋਵੇ। ਬਰੋਟੇ ਦੀ ਛਾਂ ਹੇਠ ਬੈਠਿਆਂ ਮੁੜਕਾ ਸੁੱਕਣ ਦੀ ਥਾਂ ਘਰਾਲੀ ਵਗਣ ਲੱਗਿਆ ਸੀ। ਖੁਰ ਗਈ ਮਿੱਟੀ 'ਚੋਂ ਨੰਗੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਬਰੋਟੇ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਵਲ-ਵਲੇਵੇਂ ਖਾ-ਖਾ ਇਕ ਦੂਜੇ 'ਚ ਉਲਝੀਆਂ ਪਈਆਂ ਸਨ। ਬਰੋਟੇ ਦੀਆਂ ਨੰਗੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਮੋਟੀਆਂ-ਮੋਟੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਵੱਲ ਦੇਖਦਿਆਂ ਇਕ ਧੁੰਆਂ ਜਿਹਾ ਉਹਦੇ ਅੰਦਰ ਘੁੰਮਣ ਘੇਰੀਆਂ ਜਿਹੀਆਂ ਪਾਉਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਤਿੱਖੜ ਦੁਪਹਿਰ ਦੀ ਤਪਸ਼ ਪੂਰੇ ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ ਬਰੋਟੇ ਦੇ ਪੱਤਿਆਂ ਨੂੰ ਘੂਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਤਪਦੀ ਤਪਸ਼ 'ਚ ਨੰਗੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਵੱਲ ਦੇਖਦਿਆਂ, ਉਹਦੇ ਚੇਤੇ 'ਚ ਤਾਏ ਬਚਨੇ 'ਧਰਤੀ ਪੱਟ' ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਵਰਗੀਆਂ ਖਰੀਆਂ-ਖਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਉਤਰ ਆਈਆਂ। ਕਦੇ-ਕਦੇ ਤਪਿਆ ਤਾਇਆ ਆਪਣਾ ਪੱਛਿਆ ਅੰਦਰ ਬਾਪੂ ਕੋਲੋਂ ਫਰੋਲਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ ਤਾਂ ਹਵਾ 'ਚ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਰੇਤੇ ਦੀ ਮੁੱਠੀ ਆਂਗੂ ਸਾਰੇ ਦਾ ਸਾਰਾ ਖਿੰਡ ਹੀ ਜਾਂਦਾ।

"ਹਰਦਮ ਸਿਆਂ ਜੱਟ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਤਾਂ ਉੱਝ ਈ ਧਰਤੀ ਤੋਂ ਗਿੱਠ ਉੱਤੇ ਦਿਸਦੀ ਹੁੰਦੀ ਐ... ਦੂਜੇ ਥਾਂ ਥਾਂ ਪਤਿਓਰੇ ਮੇਰੇ ਐਂ ਸ਼ਹਿ ਲਾ-ਲਾ ਬੈਠੇ ਐਂ ਬਈ ਕੇਰਾਂ ਦਾੜ੍ਹ ਥੱਲੇ ਆ ਜੇ ਸਹੀ, ਕੱਚੇ ਨੂੰ ਈ ਚੱਬਲਾਂਗੇ... ਲੋ ਚਪੜਾਸੀ ਤੋਂ ਕੀ ਪਟਵਾਰੀ, ਤਹਿਸੀਲਦਾਰ, ਅਫਸਰ, ਡਾਕਟਰ, ਲੀਡਰ, ਪੁਲਸੀਏ, ਬਲੈਕੀਏ ਫੇਰੇ ਦੇਣੀ ਦੇ ਸਭ ਖਲਕਤ ਨੂੰ ਲੁੱਟਣ ਖਾਤਰ ਅੰਦਰੋਂ ਅੰਦਰੀ ਘਿਉ-ਖਿਚੜੀ ਬਣੇ ਪਏ ਐ- ਦਸਾਂ ਨਹੁੰਆਂ ਦੀਆਂ ਕਰਕੇ ਖਾਣ ਆਲਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਚਕੇ ਨਿਕਲੂ ਕਿਵੇਂ? ਤੇ ਜਾਊ ਕਿਥੇ?" ਮੱਲੋ ਮੱਲੀ 'ਧਰਤੀ ਪੱਟ' ਤਾਏ ਦਾ ਹਉਕਾ ਨਿਕਲ ਜਾਂਦਾ। ਅਵੱਲੇ ਜਿਹੇ ਦੁੱਖ ਨਾਲ ਤਾਏ ਦੀ ਦੇਹ ਪਰੁੰਨੀ ਜਿਹੀ ਜਾਪਦੀ। 'ਧਰਤੀ ਪੱਟ' ਤਾਇਆ ਹਮੇਸ਼ਾ ਅੰਦਲੀ ਵਾਜ ਮੂਜਬ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਭਾਵੇਂ ਕਿਸੇ ਦੇ ਗੋਡੇ ਲੱਗੇ ਤੇ ਭਾਵੇਂ ਗਿੱਟੇ।

'ਭਾਈ ਹਰਦਮਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਅੰਦਰੋਂ ਇਕਮਿੱਕ ਹੋ ਕੇ ਪੂਰੇ ਮਿਲਕੇ ਤਕੜੀ ਲੁੱਟ-ਮੰਡਲੀ ਬਣਾਈ ਹੋਈ ਐ-ਅੰਨ੍ਹੀ ਮਚਾਈ ਤੁਰੇ ਜਾਂਦੇ ਐ-ਖਲਕਤ ਦੀ ਖੂਨ-ਪਸੀਨੇ ਦੀ ਕਮਾਈ ਲੁੱਟ-ਲੁੱਟ ਆਪਦੇ ਘਰ ਭਰਨ ਤੇ ਲੈੱਕ ਬੰਨ੍ਹਐ ਹਰਾਮ ਦਿਆਂ ਤੁਖਮਾਂ ਨੇ!... ਮੇਰੇ ਮੂੰਹੋਂ ਗਾਲੂ ਨਿਕਲਦੀ ਐ ਸਾਲਿਆਂ ਨੇ ਲੋਕਰਾਜ... ਲੋਕਰਾਜ ਲਾਈ ਐ, ਲੋਕਰਾਜ ਥੋਡੀ ਭੈਣ ਦਾ ਕੁਸ਼ ਲੱਗਦਾ ਇਹੋ ਜਾ ਹੁੰਦੇ... ਮਾਂ ਦਿਉ ਖਸਮੋਂ ਜੋਕਰਾਜ ਆਖੇ ਏਹਨੂੰ।" ਤਾਏ ਦੀਆਂ ਭਖੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਦੇਖਕੇ ਬਾਪੂ ਆਖਦਾ, "ਜਦੋਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਨੀਂਦ ਖੁੱਲ੍ਹ ਜਾਗਕੇ 'ਕੱਠੇ ਹੋਣਗੇ ਫੇਰ ਈ ਸੌਰੂ ਕੁਸ਼ ਬਚਨ ਸਿਆਂ, ਕੱਲੇ ਦੁਕੱਲੇ ਦੇ ਬਸ ਦਾ ਰੋਗ ਤਾਂ ਹੋ ਨੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਠੱਲ ਪਾਉਣੀ।" ਐਥੇ ਆ ਕੇ ਦੋਵੇਂ ਠੰਡੇ ਜਿਹੇ ਪੈ ਜਾਂਦੇ ਤੇ ਕੋਈ ਹੋਰ ਗੱਲ ਛੇੜ ਲੈਂਦੇ।

ਬਰੋਟੇ ਦੇ ਚੜ੍ਹਦੇ ਪਾਸੇ ਪਸਰੇ ਥੋਹ ਉੱਤੇ ਖਿਲਰੀਆਂ ਠੀਕਰੀਆਂ ਉਪਰਦੀ ਘੱਟੋ-ਮਿੱਟੀ ਤੇ ਕੱਖ ਕਾਨ ਨਾਲ ਭਰੇ ਵਾਵਰੋਲੇ ਦੀ ਸੂਕ ਨੇ ਸਰਬੇ ਦੀ ਸੋਚ-ਲੜੀ ਤੋੜ ਦਿੱਤੀ। ਵਾਵਰੋਲੇ ਵੱਲ ਵੇਖਦਿਆਂ ਸਰਬੇ ਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਕੱਖ-ਕਾਨ ਵਾਂਗ ਵਾਵਰੋਲੇ ਸੁੰਨ ਉਹ ਆਪ ਘੁੰਮ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਫਿਰ ਐਵੇਂ ਹੀ ਉਹ ਉਪਰ ਵੱਲ ਬਰੋਟੇ ਦੇ ਪੱਤਿਆਂ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਥੋੜ੍ਹੇ ਚਿਰ ਪਿਛੋਂ ਪੱਤਿਆਂ-ਡਾਹਣਿਆਂ ਤੋਂ ਖਿਸਕਦੀ-ਖਿਸਕਦੀ ਸਰਬੇ ਦੀ ਨਿਗ੍ਹਾ ਬਰੋਟੇ ਦੀ ਹੇਠਾਂ ਲਮਕਦੀ ਦਾੜ੍ਹੀ ਤੇ ਆਕੇ ਰੁਕ ਗਈ।

'...ਦਾੜ੍ਹੀ...!!'

ਇਕ ਝਰਨਾਹਟ ਜਿਹੀ ਬਿਜਲੀ ਵਾਂਗ ਉਹਦੀ ਦੇਹ 'ਚ ਫਿਰ ਗਈ। ਸਰਬੇ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਤੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਹੋਰੂ ਜਿਹੇ ਦਾ ਸੇਕ ਨਿਕਲਿਆ ਜਿਸ ਨਾਲ ਤਿੱਖੜ ਦੁਪਹਿਰ ਦੀ ਤਪਸ਼ ਵੀ ਸਹਿਮੀ-ਸਹਿਮੀ ਜਾਪੀ। ਸਰਬੇ ਨੂੰ ਯਾਦ ਆਇਆ ਬੁੱਝੇ ਦਾ ਜੋਟੀਦਾਰ ਥਾਣੇਦਾਰ ਬਘੇਲ ਸਿਉਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਂਗਲ 'ਤੇ ਨੱਚਦਾ ਉਹਦੇ ਬੇਕਸੂਰ ਪਿਉ ਦੀ ਦਾੜ੍ਹੀ ਨੂੰ ਹੱਥ ਪਾਉਣ ਹੀ ਲੱਗਿਆ ਸੀ ਤਾਂ

ਮਕਾਨ ਨੰ. 118, ਗਲੀ ਨੰ. 4
ਸ਼ਰੀਫਪੁਰਾ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ

ਤਾਇਆ 'ਧਰਤੀ ਪੱਟ' 'ਕੱਲਾ ਹੀ ਸੀ ਜਿਸਦੇ ਅੰਦਰਲੀ ਜੁਰਅਤ ਨੇ ਗੜ੍ਹ ਕੇ ਆਖਿਆ ਸੀ, "ਥਾਣੇਦਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦਾੜੀ ਨੂੰ ਹੱਥ ਪਾਉਣ ਆਲੀ ਗਲਤੀ ਨਾ ਕਰੀਂ ਦੇਖੀਂ-ਫੇਰ ਸਾਥੋਂ ਬੁਰਾ ਕੋਈ ਨੀ ਤੈਨੂੰ ਦੱਸੀਏ... ਸਰਕਾਰੀ ਵਰਦੀ ਤੇ ਫੀਤੀਆਂ ਬੇਕਸੂਰ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਧੱਕਾ ਕਰਨ ਨੂੰ ਨੀਂ ਲੱਗੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ?" ਤਾਏ ਦੇ ਚੱਟਾਨ ਵਰਗੇ ਬੋਲ ਸੁਣਕੇ ਵਰਦੀ 'ਤੇ ਲੱਗੇ ਸਟਾਰਾਂ ਦੀ ਹੌਕੜ ਨਾਲ ਹੰਕਾਰੇ ਬਘੇਲੇ ਥਾਣੇਦਾਰ ਦੇ ਪੈਰ ਅਸਾਲਟਾਂ ਵਾਲੇ ਗੰਨਮੈਨਾਂ ਦੀ ਧਾੜ ਨਾਲ ਹੁੰਦਿਆਂ ਵੀ ਥਾਏਂ ਰੁਕ ਗਏ। ਐਵੇਂ ਫੋਕੇ ਜਿਹੇ ਰੋਹਬ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਬੋਥ ਲੁਕਾਉਂਦਾ ਬੋਲਿਆ, "ਵੱਡਾ ਮੁਰੈਲੀ ਨਾ ਬਣ ਤੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ- ਮੇਰੀ ਤਫ਼ਤੀਸ਼ 'ਚ ਅੜਿੱਕਾ ਬਣੇਂਗਾ-ਉਹ ਵਿਛਾਉਂ ਚੋਰਿਆ! ਉਮਰ ਭਰ ਯਾਦ ਰੱਖੇਂਗਾ।" ਸੱਥ 'ਚ ਵਿੰਗਦੇ-ਸੁਣਦੇ ਸਭ ਇਉਂ ਚੁੱਪ ਕੀਤੇ ਖੜ੍ਹੇ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਬੰਦੇ ਨਾ ਹੋਣ, ਡਰਨੇ ਹੋਣ। ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੁਸਕਿਆ ਤਾਏ ਬਚਨੇ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ।

ਤਾਏ ਨੇ ਬੇਝਿਜਕ ਮੌੜ ਦਿੱਤਾ, "ਥਾਣੇਦਾਰ ਪੁੱਛ-ਪੜਤਾਲ ਤੂੰ ਕਰ ਆਵਦੀ ਪੂਰੀ-ਮੁੰਡੇ ਸਾਹਬ 'ਚ ਰੱਤੀ ਭਰ ਕਸੂਰ ਨਿਕਲੇ, ਜੁੱਤੀ ਤੇਰੀ ਸਿਰ ਮੇਰਾ।" ...ਥਾਣੇਦਾਰ! ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਜੰਮਦੇ ਈ ਵਿਛਾਏ ਹੋਏ ਹਾਂ- ਤੂੰ ਵਿਛਾ ਕੇ ਆਪਦਾ ਰਾਝਾ ਰਾਜੀ ਕਰ ਲੈ- ਰਹੀ ਗੱਲ ਮੁਰੈਲੀ ਬਣਨ ਦੀ-ਮੈਂ ਤਾਂ ਸਚਾਈ ਦਾ ਮੁਰੈਲੀ ਆਂ ਤੇ ਮਰਦੇ ਦਮ ਤਕ ਰਹੂੰਗਾਂ ਜਿਥੇ ਮਰਜ਼ੀ ਕਹਾ ਲੈ-ਤੇ ਤੂੰ ਜੀਹਦਾ ਮੁਰੈਲੀ ਹੈਗੇਂ ਉਹ ਪਿੰਡ ਦੇ ਮੂਰਤਾਂ ਅਰਗੇ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੂੰ ਨਸ਼ਿਆਂ ਤੇ ਲਾ-ਲਾ ਕਰੰਗ ਬਣਾਈ ਜਾਂਦੇ ਸਾਰਾ ਪਿੰਡ ਜਾਣਦੈ।" ਬਘੇਲੇ ਥਾਣੇਦਾਰ ਦੇ ਲਾਲ ਡੇਲੇ ਅੱਡੇ ਗਏ 'ਕੇਰਾਂ ਤਾਂ। ਤਾਏ ਦੀਆਂ ਸਾਫ਼ ਸਫਾਫ਼ ਅੱਖਾਂ 'ਚ ਡਲਕ ਆਏ ਲਾਵੇ ਸਾਹਵੇਂ ਬਘੇਲੇ ਦੀਆਂ ਚੂਹੇ ਵਰਗੀਆਂ ਮੁੱਛਾਂ ਫਰਕ ਕੇ ਛਿੱਥੀਆਂ ਪੈ ਗਈਆਂ। ਉਹ ਬਾਪੂ ਨੂੰ ਉੱਥੇ ਹੀ ਛੱਡ ਕੇ ਘੋਸਲੇ ਜਿਹੇ ਰੋਹਬ ਨਾਲ ਇਹ ਕਹਿੰਦਿਆਂ ਕੇਰਾਂ ਤਾਂ ਚਲਿਆ ਗਿਆ, "ਮੈਨੂੰ ਤਫ਼ਤੀਸ਼ ਕਰ ਲੈਣ ਦਿਉ ਪੂਰੀ-ਫੇਰ ਦੇਖੂੰ ਮੈਂ ਬੋਨੂੰ ਵੱਡੇ ਸੱਚ-ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੂੰ।"

ਹਵਾ ਦੇ ਇਕ ਗਰਮ ਬੁੱਲੇ ਨਾਲ ਬਰੋਟੇ ਦੀਆਂ ਟਾਹਣੀਆਂ ਹਿੱਲੀਆਂ ਤਾਂ ਉਪਰੋਂ ਝੜਕੇ ਡਿੱਗੇ ਦੋ-ਤਿੰਨ ਪੀਲੇ ਪੌਤਿਆਂ ਨੇ ਸਰਬੇ ਦੀ ਸੁਰਤੀ ਤੋੜੀ। ਛਾਂ ਖਿਸਕ ਕੇ ਉਹਤੋਂ ਕਿਤੋਂ ਦੀ ਕਿਤੇ ਦੂਰ ਚਲੀ ਗਈ ਸੀ। ਧਰਤੀ ਤੇ ਡਿੱਗੇ ਪਏ ਪੀਲੇ ਪੌਤਿਆਂ ਤੇ ਉਭਰੀਆਂ ਨਾੜਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖਦਿਆਂ ਸਰਬੇ ਦੀ ਬੇਬੇ ਦਾ ਝੁਰੜੀਆਂ ਤੇ ਫੁੱਲੀਆਂ ਨਾੜਾਂ ਵਾਲਾ ਚਿਹਰਾ ਅੱਖਾਂ ਅੱਗੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੋ ਉੱਠਿਆ। ਅੱਜ ਉਹ ਖਾਣ ਖਾਤਰ ਰੱਖੀਆਂ ਕਣਕ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਬੋਰੀਆਂ 'ਚੋਂ ਦੋ ਬੋਰੀਆਂ ਸ਼ਹਿਰ ਮੰਡੀ ਵਿਚ ਵੇਚਕੇ ਲਾਗਲੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਬੱਸ ਅੱਡੇ ਤੋਂ ਉਤਰਕੇ ਘਰ ਨੂੰ ਆਉਂਦਿਆਂ ਪਿੰਡੋਂ ਬਾਹਰਵਾਰ ਖੜ੍ਹੇ ਬਰੋਟੇ ਹੇਠ ਬਿੰਦ-ਝੱਟ ਦਮ ਲੈਣ ਬੈਠਿਆ ਤਾਂ ਸੋਚਾਂ ਦੀ ਉਲਝੀ ਤਾਣੀ ਉਧੜਣ ਲੱਗੀ। ਇਸ ਨੌਬਤ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਵਿਚ ਸਾਰੀ ਦੀ ਸਾਰੀ ਕਾਰਸਤਾਨੀ ਬੁੱਝੇ ਦੀ ਸੀ। ਫੀਮ-ਭੁੱਕੀ ਦੀ ਬਲੈਕ ਕਰਦੇ ਬੁੱਝੇ ਦੇ ਹੱਥ ਉਪਰ ਤੱਕ ਰਲੇ ਹੋਏ ਸੀ। ਬਲੈਕ ਦੇ ਅੰਨ੍ਹੇ ਪੈਸੇ ਦੇ ਸਿਰ ਤੇ ਉਹ ਪਿੰਡ 'ਚੋਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕੁਸਕਣ ਨਾ ਦਿੰਦਾ। ਤੱਕੜੀ ਤੇ ਹੱਥ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਵੋਟਾਂ ਵੇਲੇ ਫੰਡ ਲਈ ਮਾਇਆ ਦੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਗੱਫੇ ਦਿੰਦਾ ਤੇ ਤੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਖਾਤਰ ਕਾਰਾਂ ਤੇ ਟਰੱਕ ਵੱਖਰੇ ਲਾਉਂਦਾ। ਪੁਲਿਸ ਤੇ ਅਫ਼ਸਰ ਸਭ ਉਹਨੂੰ ਸਲਾਮਾਂ ਕਰਦੇ। ਮਾੜੇ-ਧੀੜੇ ਬੰਦੇ ਦੀ ਫਿਰ ਉਹਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਕੀ ਵੱਟੀਦੀ ਸੀ? ਸਾਹਬੇ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਹੀਲੇ ਵੀ ਉਹਦੀ ਲਾਸ਼ ਨਸੀਬ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਈ ਤਾਂ ਬੇਬੇ ਦਾ ਦਿਮਾਗ ਟਿਕਾਣੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਿਹਾ। ਸੁੱਧ-ਬੁੱਧ ਖੋ

ਬੈਠੀ ਸੀ। ਬੈਠੀ-ਬੈਠੀ ਉਧ ਦੀਆਂ ਪਤਾਲ ਮਾਰਨ ਲੱਗ ਪੈਂਦੀ ਤਾਂ ਕਿੰਨਾ ਚਿਰ ਹਟਦੀ ਨਾ ਜਾਂ ਫਿਰ ਬਿਲਕੁਲ ਚੁੱਪ ਗੜ੍ਹਪ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਬੁਲਾਇਆਂ ਵੀ ਨਾ ਬੋਲਦੀ। ਬੇਬੇ ਨੂੰ ਅੰਬਰਸਰ ਦਿਮਾਗ ਆਲੇ ਹਸਪਤਾਲ ਦਿਖਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਹੀ ਕਣਕ ਵੇਚਕੇ ਪੈਸਿਆਂ ਦਾ ਇੰਤਜ਼ਾਮ ਕਰਿਆ ਸੀ। ਭਾਂ-ਭਾਂ ਕਰਦਾ ਤੇ ਵੱਢ ਖਾਣ ਨੂੰ ਆਉਂਦਾ ਸੁੰਨਾ-ਸੁੰਨਾ ਘਰ ਜੋ ਆਪਣੀ ਮੌਜ 'ਚ ਵਸਦਾ-ਰਸਦਾ ਹੋਣਾ ਸੀ ਬੇਹ ਮਾਫ਼ਕ ਹੀ ਹੋਇਆ ਪਿਆ ਸੀ। ਲਿੱਪਣ ਖੁਣੋਂ ਕੱਚੀਆਂ ਕੰਧਾਂ ਤੋਂ ਡਿੱਗਦੇ ਲਿਉੜਾਂ ਦਾ ਚਾਣਚੱਕ ਖੜਕੇ ਨਾਲ ਘਰ ਨੂੰ ਹੌਲ ਪੈਂਦਾ ਤੇ ਜਿਵੇਂ ਉਹਦੀ ਸਾਰੀ ਜਾਨ ਹੀ ਕੱਢ ਲੈਂਦੇ। ਕੰਧੋਲੀ 'ਤੇ ਬਣਾਏ ਬੇਬੇ ਦੇ ਕਬੂਤਰ ਤੇ ਮੋਰਾਂ ਦੇ ਖੰਭ ਉਹਨੂੰ ਜਾਪਦਾ ਬੁੱਝੇ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਿਰਦਈ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਨੱਚ ਲਏ ਹੋਣ। ਬੈਠੇ-ਬੈਠੇ ਸਰਬੇ ਦੀ ਦੇਹ ਤੇ ਅੱਖਾਂ ਤਾਅ ਨਾਲ ਭੱਠੇ ਵਾਂਗ ਤਪ ਉੱਠੀਆਂ। ਬੁੱਝੇ ਨੂੰ ਦੋ ਤਿੰਨ ਕੱਠੀਆਂ ਗਾਲ਼ਾਂ ਮਨ 'ਚੋਂ ਨਿਕਲੀਆਂ ਤਾਂ ਚਿਤ 'ਚ ਬੋੜੀ ਬਹੁਤੀ ਠੰਡ ਪਈ। ਬਰੋਟੇ ਉੱਪਰ ਕਿਸੇ ਬੌਦਲੇ ਹੰਭੇ ਜਿਹੇ ਪੰਛੀ ਨੇ ਖੰਭ ਫੜਫੜਾਏ ਤੇ ਮੁੜ ਚੁੱਪ ਵੱਟ ਟਿਕ ਕੇ ਬੈਠ ਗਿਆ।

'ਹਿਸਾਬ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਟੱਬਰ ਦੇ ਰਲ ਕੇ ਮਿਹਨਤ ਕਰਨ ਨਾਲ ਬਾਪੂ ਦੀ ਕਬੀਲਦਾਰੀ ਦੀ ਸੋਹਣੀ ਪੂਹ-ਘੜੀਸ ਚੱਲੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਬੇਬੇ ਜਿਵੇਂ ਜਿਵੇਂ ਕਰਕੇ ਵੱਡੇ ਸਾਹਬੇ ਤੇ ਉਹਨੂੰ ਖੁਰਾਕ ਦੀ ਤੋਟ ਨਾ ਰਹਿਣ ਦਿੰਦੀ। ਬੇਬੇ ਦੀ ਦਿੱਤੀ ਖੁਰਾਕ ਨੇ ਰੰਗ ਤਾਂ ਵਿਖਾਉਣਾ ਈ ਸੀ। ਸਾਹਬੇ ਨੂੰ ਦਰਸ਼ਨੀ ਦੇਹ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਸ਼ੋਕ ਜਾਗ ਉੱਠਿਆ। ਲੱਗਿਆ ਡੰਡ ਮਾਰਨ, ਮੂੰਗਲੀਆਂ ਫੇਰਨ, ਕਦੀ ਦੌੜਾਂ ਲਾਉਂਦਾ, ਪੱਥਰ ਚੁੱਕਦਾ ਤੇ ਕਬੱਡੀ ਖੇਡਦਾ। ਕਾਲਜ 'ਚ ਜਾ ਕੇ ਉਹਦਾ ਇਸ ਸ਼ੋਕ ਨੂੰ ਹੋਰ ਪਾਣੂ ਚੜ੍ਹ ਗਈ ਆਪਦੇ ਵਰਗੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਅੱਠ-ਦਸ ਮੁੰਡੇ 'ਕੱਠੇ ਕਰਕੇ ਉਹਨੇ ਖੇਡਾਂ ਆਲੀ ਕਲੱਬ-ਸਲੱਬ ਜਿਹੀ ਬਣਾ ਲਈ। ਪਿੰਡ ਦੀ ਸਕੂਲ ਨਾਲ ਲੱਗਦੀ ਸ਼ਾਮਲਾਟ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੇ ਕਹੀਆਂ ਨਾਲ ਗੋਡ ਕੇ ਸੁਆਰ ਕੇ ਕਬੱਡੀ ਦੇ ਗਰਾਊਂਡ 'ਚ ਬਦਲ ਲਈ। ਆਖਣੇ ਜਦੋਂ ਸਾਹਬੇ ਹੁਣੀ ਉੱਥੇ ਕਬੱਡੀ ਖੇਡਦੇ ਤਾਂ ਗੱਭਰੂਆਂ ਦੇ ਅੜਦੇ ਜੱਫੇ ਵੇਖਣ ਭੀੜ ਦਿਨ-ਬ-ਦਿਨ ਵਧਣ ਲੱਗੀ। ਦੇਖੋ-ਦੇਖੀ ਗੱਭਰੂ ਹੋ ਰਹੇ ਮੁੰਡਿਆਂ ਦਾ ਸਾਹਬੇ ਦੀ ਦਰਸ਼ਨੀ ਦੇਹ ਦੇਖ-ਦੇਖ ਉਹਦਾ ਵਰਗਾ ਬਣਨ ਦਾ ਜੋਸ਼ ਵਧਦਾ ਝੱਲ ਵਾਂਗ ਚੜ੍ਹਨ ਲੱਗਿਆ ਸੀ ਗੱਭਰੂਆਂ ਦੇ ਦਿਮਾਗਾਂ ਨੂੰ। ਇਹ ਹੁੰਦਾ ਦੇਖਕੇ ਬੁੱਝੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਸੱਪ ਲੋਟਣੀਆਂ ਲੈਣ ਲੱਗਿਆ। ਸਾਹਬੇ ਨੂੰ ਉੱਤੇ ਖੇਡਦਿਆਂ ਦੇਖਕੇ ਬੁੱਝੇ ਦੀਆਂ ਖਚਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ 'ਚ ਉਹਦੀ ਦਰਸ਼ਨੀ-ਦੇਹ ਰੋੜਾਂ ਵਾਂਗ ਰੜਕੀ। ਉਸਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਇਉਂ ਮੱਚੀਆਂ ਜਿਵੇਂ ਮਿਰਚਾਂ ਦੀ ਲੱਪ ਉਹਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ 'ਚ ਪੈ ਗਈ ਹੋਵੇ। ਮੱਥੇ 'ਤੇ ਤਿਉੜੀਆਂ ਦੇ ਸਪੋਲੀਏ ਕੁਰਬਲ-ਕੁਰਬਲ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਉਹ ਤਾਂ ਇਸ ਸ਼ਾਮਲਾਟ ਨੂੰ ਆਪਦੀ ਨਾਲ ਲੱਗਦੀ ਨਿਆਈਂ ਆਲੀ ਜ਼ਮੀਨ 'ਚ ਰਲਾਉਣ ਦੀ ਸੋਚੀ ਬੈਠਾ ਸੀ ਜਿਸਨੂੰ ਸਾਹਬੇ ਨੇ ਮੂਹਰੇ ਲੱਗਕੇ ਖੇਡ ਦਾ ਗਰਾਊਂਡ ਬਣਾ ਧਰਿਆ ਸੀ। ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਉਹ ਕਬੱਡੀ ਦੇਖਣ ਦੇ ਬਹਾਨੇ ਉੱਥੇ ਖੜ੍ਹਾ ਰਿਹਾ ਉਹਦੇ ਅੰਦਰ ਇਕ ਚੜ੍ਹਦੀ, ਇਕ ਲਹਿੰਦੀ ਦੀ ਝਲਕ ਉਹਦੇ ਮੱਥੇ 'ਤੇ ਕਦੀ ਸੰਘਣੀਆਂ ਤੇ ਕਦੀ ਵਿਰਲੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਵਿੰਗਾਂ-ਵਾਲਾਂ ਵਾਲੀਆਂ ਤਿਉੜੀਆਂ ਤੋਂ ਸਾਫ਼ ਦਿਸਦੀ ਸੀ।

ਦੱਸਣ ਵਾਲੇ ਦੱਸਦੇ ਨੇ ਓਦਣ ਉਹਦੀਆਂ ਕੁੰਡੀਆਂ ਮੁੱਛਾਂ ਤੇ ਚਿਹਰੇ ਦੀ ਲਾਲੀ ਗੱਭਰੂਆਂ ਦੀ 'ਕੱਠੀ ਹੋਈ ਭੀੜ ਵੇਖਕੇ ਇਹੋ ਜਿਹੀ

ਭੈ-ਭੀਤ ਹੋਈ ਕਿ ਉਹਦਾ ਦਗ-ਦਗ ਕਰਦਾ ਲਾਲ-ਰੰਗ ਘਸਮੈਲਾ ਹੋ ਕੇ ਵਿਸਾਰ ਵਰਗਾ ਹੀ ਹੋ ਚੱਲਿਆ ਸੀ। ਉਹਨੂੰ ਫਿਕਰ ਪੈ ਗਿਆ, 'ਬੁੱਝਿਆ! ਪਿੰਡ ਨੋਟਾਂ ਦੀ ਨਾਲ 'ਮਹੀਨਾ' ਭਰੀਦੈ ਉਹ ਤਾਂ ਅਗਲੇ ਘਟਾਉਣੋਂ ਰਹੇ... ਸਾਹਬੇ ਨੇ ਤਾਂ ਮੁੰਡੇ ਖੇਡਾਂ ਆਲੇ ਰਾਹ ਤੋਰ ਲੇ... ਮੇਰੀ ਖੈਰ ਨੀ... ਕੁਸ਼ ਕਰਨਾ ਪਊ ਹੁਣ।' ਉਦਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਹ ਅੰਦਰੋਂ ਅੰਦਰੀਂ ਵਿਹੁ ਘੋਲਣ ਲੱਗਾ। ਫਿਰ ਬੁੱਝੇ ਤੇ ਬਘੇਲੇ ਦੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਕੋਲ ਗੋੜੇ ਇਕਦਮ ਵਧ ਗਏ। ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵੀ ਉਹ ਕਈ ਦਿਨ ਰਹਿ ਕੇ ਆਇਆ। ਬੁੱਝੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਇਕ ਧੁੜਕੂ ਬੈਠ ਗਿਆ ਸੀ ਉਹ ਫੱਟੜ ਸੱਪ ਵਾਂਗ ਅੰਦਰੋਂ ਅੰਦਰੀਂ ਵਿਹੁ ਘੋਲੀ ਹੀ ਗਿਆ। ਥੋੜ੍ਹੇ ਦਿਨ ਚੁੱਪ ਰਹਿਣ ਪਿਛੋਂ ਅਖੀਰ ਨੂੰ ਉਹਨੇ ਇਕ ਦਿਨ ਆਪਣਾ ਤੀਰ ਪੂਰਾ ਬਣਾ ਸੰਵਾਰ ਕੇ ਤੇ ਤਿੱਖਾ ਕਰਕੇ ਪਿੰਡ ਦੀ ਬੰਦਿਆਂ ਨਾਲ ਭਰੀ ਸੱਥ 'ਚ ਛੱਡਿਆ, "ਬਈ ਪਿੰਡ ਦੇ ਵਿਚਾਰਨ ਆਲੀ ਗੱਲ ਐ ਪਿੰਡ ਦੀਆਂ ਨੂੰਹਾਂ ਤੇ ਧੀਆਂ-ਧਿਆਣੀਆਂ ਨੇ ਸੈਂ ਕੰਮ ਧੰਦੇ ਤੇ ਬਾਹਰ-ਅੰਦਰ ਜਾਣਾ ਹੁੰਦੈ ਸ਼ਾਮਲਾਟ ਕੋਲ ਦੀ ਲੰਘ ਕੇ, ਉੱਥੋਂ ਅੱਗੋਂ ਕਬੱਡੀ ਦੇ ਬਹਾਨੇ ਭੂਤਰੀ ਮੁੰਡੀਰ ਪੱਟਾਂ ਤੇ ਬਾਪੀਆਂ ਮਾਰਨ ਪੱਟ ਦਿਖਾਵੇ ਧੀਆਂ-ਧਿਆਣੀਆਂ ਨੂੰ ਇਹ ਪਿੰਡ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਆਲੀ ਗੱਲ ਥੋੜ੍ਹੇ ਐ ਕੋਈ?" ਫੇਰ ਉਹਨੇ ਭੀੜ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ ਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਈ ਮਰਨਊ ਜਿਹੀਆਂ 'ਵਾਜ਼ਾਂ ਜਿਹੜੀਆਂ ਅਮਲੀਆਂ ਵਰਗੀਆਂ ਲੱਗਦੀਆਂ ਸੀ ਆਈਆਂ 'ਸਹੀ ਐ ਤੇਰੀ ਗੱਲ ਬੁੱਝਾ ਸਿਆਂ।' ਬਹੁਤੇ ਘੁਸਰ-ਮੁਸਰ ਕਰਦੇ ਬੁੱਝੇ ਦੀ ਆਉਲੇ ਦੇ ਤੇਲ ਨਾਲ ਚੋਪੜੀ ਚਮਕਦੀ ਦਾੜੀ ਵੱਲ ਵੇਖਦੇ ਚੁੱਪ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਖੇਤਾ ਮਾਸਟਰ ਦੇ ਘਰੋਂ ਆਉਂਦਾ-ਆਉਂਦਾ ਸਾਹਬਾ ਵੀ ਬਿੰਦ-ਝੱਟ ਉੱਥੇ ਬੈਠ ਗਿਆ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਉਹਨੇ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਕਿਸੇ ਨੇ ਵੀ ਬੁੱਝੇ ਦੀ ਗੱਲ ਦਾ ਜਵਾਬ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਉਹਤੋਂ ਰਿਹਾ ਨਾ ਗਿਆ। "ਚਾਚਾ ਸਿਆਂ ਫੀਮ-ਭੁੱਕੀ ਵੇਚ-ਵੇਚ ਅੱਧਿਉਂ ਬਹੁਤਾ ਪਿੰਡ ਅਮਲੀ ਬਣਾਉਣ ਆਲਿਆਂ ਨੂੰ ਪਿੰਡ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਦਾ ਫਿਕਰ ਕਦੋਂ ਤੋਂ ਹੋ ਗਿਆ?" ਸਾਹਬੇ ਦੀਆਂ ਭੱਖ ਉੱਠੀਆਂ ਅੱਖਾਂ 'ਚ ਉੱਠੇ ਸਵਾਲਾਂ ਦੀ ਝਾਲ ਨਾ ਝੱਲਦਾ ਬੁੱਝਾ ਅੰਦਰੋਂ ਤਾਂ ਭਾਵੇਂ ਤਹਿ ਗਿਆ ਸੀ ਪਰ ਸੰਭਲ ਕੇ ਬੋਲਿਆ, "ਮੁੰਡਿਆ ਮੂੰਹ ਸੰਭਾਲ ਕੇ ਗੱਲ ਕਰ, ਬਹੁਤਾ ਹੁਸ਼ਿਆਰ ਨਾ ਬਣ, ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਦੱਸਾਂ, ਐਂ ਨੀ ਚੋਧਰਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ-ਜੇਕਰ ਤੇਰੇ ਚਿੱਤ 'ਚ ਹੋਵੇ ਕਾਕਾ ਜਾਦਾ ਚੋਧਰੀ ਨੀ ਬਣੀਦਾ ਹੁੰਦਾ ਪਿੰਡ ਦਾ ਕੇਰਾਂ ਈ" ਬੁੱਝੇ ਦੀਆਂ ਵਰਾਛਾਂ ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ ਫਰਕ ਰਹੀਆਂ ਸਨ।

'ਨਾ ਮੈਂ ਚੋਧਰੀ ਬਣਦਾਂ, ਨਾ ਮੈਨੂੰ ਚੋਧਰ ਦੀ ਕੋਈ ਲੋੜ ਐ, ਸ਼ਰਮ ਆਉਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਐ ਤੈਨੂੰ, ਨਸ਼ੇ ਲਾ-ਲਾ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਘਰ ਉਜਾੜ-ਉਜਾੜ ਪਿੰਡ ਬੇਹ ਵਰਗਾ ਬਣਾਉਣ ਆਲਾ ਕਰਤਾ, ਅਜੇ ਪਿੰਡ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੈ?" ਸਾਹਬਾ ਪੂਰੇ ਤਾਅ 'ਚ ਬੁੱਝੇ ਨੂੰ ਪਿਆ ਸੀ। ਸੱਥ 'ਚ ਸਾਹਬਾ ਤੇ ਬੁੱਝਾ ਪੂਰੇ ਖਹਿਬੜੇ ਸਨ। ਰੋਲਾ ਸੁਣਕੇ ਖੇਤਾ ਸਿਉਂ ਮਾਸਟਰ ਸਾਹਬੇ ਨੂੰ ਫੜਕੇ ਘਰ ਲੈ ਆਇਆ। ਵਿਹੁ ਘੋਲਦਾ ਬੁੱਝਾ ਤੇੜ ਪਾਏ ਚਿੱਟੇ ਚਾਦਰੇ ਦੀ ਇਕ ਕੰਨੀ ਹੱਥ ਨਾਲ ਚੁੱਕੀ ਜਦੋਂ ਆਪਦੀ ਕੋਠੀ ਵਾਲੀ ਗਲੀ ਤੁਰਿਆ ਤਾਂ ਉਹਦੀਆਂ ਨਾਸਾਂ ਇਉਂ ਬਾਹਰ ਆਉਂਦਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਦੁਨਾਲੀ ਬੰਦੂਕ ਧੂੰਆਂ ਨਿਕਲਦਾ ਹੋਵੇ।

ਤੇ ਫੇਰ ਇਕ ਦਿਨ ਬਘੇਲਾ ਥਾਣੇਦਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰ ਆ ਧਮਕਿਆ। "ਅਕੇ ਤੇਰੇ ਮੁੰਡੇ ਸਾਹਬੇ ਦਾ ਜ਼ੈਲੇ ਦੀ ਕੁੜੀ ਭਜਾਉਣ ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਲਿਜਾ ਕੇ ਵੇਚਣ ਵਿਚ ਹੱਥ ਐ" ਬੱਕੜਵਾਹ ਕਰਦਾ ਥਾਣੇਦਾਰ

ਬਾਪੂ ਨੂੰ ਆਖ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਅਸਲ 'ਚ ਬੁੱਝੇ ਦੇ ਇਕ ਕੋਲੀ-ਚੱਟ ਜੈਲੇ ਦੀ ਸਵਾ ਕੁ ਮਹੀਨਾ ਪਹਿਲਾਂ ਸਕੂਲੋਂ ਕਿਸੇ ਮੁੰਡੇ ਨਾਲ ਭੱਜੀ ਕੁੜੀ ਜਿਸਦਾ ਬਘੇਲਾ ਖੁਰਾ-ਖੋਜ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲੱਭ ਸਕਿਆ ਦਾ ਕੋਰਾ ਝੂਠਾ ਦੋਸ਼ ਸਾਹਬੇ ਸਿਰ ਮੜਕੇ ਉਹਨੂੰ ਫੜਨ ਲਈ ਦਬਕੇ ਮਾਰੀ ਜਾਵੇ। ਸਾਰੇ ਪਿੰਡ 'ਚੋਂ 'ਧਰਤੀ ਪੱਟ' ਤਾਇਆ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਧਿਰ ਬਣਕੇ ਬੋਲਿਆ ਸੀ, 'ਏਹ ਟੱਬਰ ਨੀ ਏਹੋ ਜਾ-ਜਿਥੇ ਕਹੇ ਮੈਂ ਸ਼ਾਹਦੀ ਭਰਨ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਆਂ ਇਹ ਮੁੰਡੇ ਬਾਬੂ ਸਿਉ ਆਈ ਐਨ, ਏ. ਦੇ ਪੈਨਸ਼ਨੀਏ ਦੀ 'ਅਣਸ' ਨੇ ਪਿੰਡ ਦੀਆਂ ਧੀਆਂ-ਭੈਣਾਂ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਕਰਨ ਆਲੇ ਐ-ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਰੋਲਣ ਆਲਾ ਗੰਦਾ ਖੂਨ ਨੀ-ਮੈਂ ਹਿੱਕ ਥਾਪੜਕੇ ਕਹਿੰਨੈ ਥਾਣੇਦਾਰ ਸਾਹਿਬ।" ਬਘੇਲੇ ਨੂੰ ਸਾਹਬਾ ਘਰ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮਿਲਿਆ। ਉਹ ਵੱਡੇ ਪਿੰਡ ਟੂਰਨਾਮੈਂਟ ਖੇਡਣ ਗਿਆ ਸੀ। ਬਾਪੂ ਨੂੰ ਵੀ ਥਾਣੇਦਾਰ ਥਾਣੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲੈ ਕੇ ਗਿਆ ਤਾਏ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣਕੇ।

ਘਰ ਸਬਾਤ 'ਚ ਬਾਪੂ, ਬੇਬੇ ਤਾਇਆ 'ਧਰਤੀ ਪੱਟ' ਸਿਰ ਪੜੀ ਬੈਠੇ ਫਿਕਰਮੰਦ ਹੋਏ ਕਿੰਨਾ ਚਿਰ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਦੇ ਵਕਫੇ ਮਗਰੋਂ ਕਿਸੇ ਪਿੰਡ ਖੇਡਣ ਗਏ ਸਾਹਬੇ ਨੂੰ ਉੱਥੋਂ ਚੁੱਕ ਲਿਆ। ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਵਿਚਲੇ ਬੰਦੇ ਦੇ ਦੱਸਿਆ। ਬਘੇਲੇ ਨੇ ਸਾਹਬੇ ਨੂੰ ਅੰਨ੍ਹਾ ਕੁਟਾਪਾ ਚਾੜ੍ਹਿਆ ਤੇ ਤਸੀਹੇ ਦਿੱਤੇ ਕਿ ਉਹ ਐਵੇਂ ਕੁੜੀ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਮੰਨ ਲਵੇ ਪਰ ਉਹ ਸੱਚਾ ਸੀ ਅੜਿਆ ਰਿਹਾ। ਸਰਾਬ ਪੀ ਕੇ ਰਾਤ ਭਰ ਚਾੜ੍ਹੇ ਕੁਟਾਪੇ ਤੇ ਗੁੱਝੀਆਂ ਸੱਟਾਂ ਨਾ ਸਹਾਰਦੇ ਸਾਹਬੇ ਦੇ ਪ੍ਰਾਣ ਪੰਖੇਰੂ ਨਿਕਲ ਗਏ। ਮੋਹਤਬਰ ਬੰਦੇ ਲੈ ਕੇ ਜਦ ਬਘੇਲੇ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ਉਹ ਸਾਫ਼ ਮੁੱਕਰ ਗਿਆ ਕਹਿੰਦਾ ਮੈਂ ਤਾਂ ਚੁੱਕਿਆ ਈ ਨੀ-ਮੈਨੂੰ ਸ਼ੁਰੂ 'ਚ ਈ ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਿਆ ਸੀ ਸਾਹਬੇ ਦਾ ਕੁੜੀ ਆਲੇ ਕੇਸ 'ਚ ਕੋਈ ਹੱਥ ਨੀ।" ਬੁੱਝੇ ਤੇ ਬਘੇਲੇ ਦੀ ਇਹ ਸਭ ਚਾਲ ਸੀ। ਸਾਹਬੇ ਦੀ ਮੌਤ ਨਾਲ ਘਰ ਦੀਆਂ ਕੰਧਾਂ ਹਿੱਲ ਗਈਆਂ। ਰੋਣ-ਧੌਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੱਡੇ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਦੇ ਦਰ ਖੜਕਾਏ ਕਿਸੇ ਨੇ ਨਿਆਂ ਨਾ ਦਿੱਤਾ। ਬਾਪੂ ਨੇ ਕੇਸ ਕੀਤਾ। ਅਦਾਲਤਾਂ ਦੇ ਚੱਕਰ ਤੇ ਅੰਨ੍ਹੇ ਤੌਰ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨੇ ਸਖ਼ਤ ਜਾਨ ਬਾਪੂ ਨੂੰ ਹੰਭਾ-ਹੰਭਾ ਅੰਦਰੋਂ ਤੋੜ ਦਿੱਤਾ। ਆਂਹਦੇ ਨੇ ਇਕ ਵੇਰ ਪਹਿਲਾਂ ਜਦੋਂ ਬੁੱਝਾ ਬਲੈਕ 'ਚ ਨਵਾਂ-ਨਵਾਂ ਉੱਠਿਆ ਸੀ ਤੇ ਪੁਲਿਸ ਦੀ ਟਾਉਟੀ ਵੀ ਕਰਦਾ ਸੀ ਉਦੋਂ ਵੀ ਉਹਨੇ ਤਾਏ 'ਧਰਤੀ ਪੱਟ' ਤੇ ਬਾਪੂ ਨੂੰ ਪੁਲਿਸ ਤੋਂ ਬੜੀ ਕੁੱਟ ਪੁਆਈ ਤੇ ਤਸੀਹੇ ਦਿਵਾ-ਦਿਵਾ ਕੇ ਦੇਹ ਰੋਗੀ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਕਸਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਛੱਡੀ। ਬਾਪੂ ਦਾ ਉਦੋਂ ਨਵਾਂ-ਨਵਾਂ ਵਿਆਹ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤੇ ਤਾਏ ਕਿਆਂ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਖੂਹ ਸਾਂਝਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਖੂਹ ਤੇ ਇਕ ਛੱਪਰ ਮੀਂਹ-ਕਣੀ ਤੋਂ ਬਚਣ ਖਾਤਰ ਪਾਇਆ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਬਾਪੂ ਦੀ ਇਕ ਪੁਰਾਣਾ ਯਾਰ-ਬੇਲੀ 'ਨਕਸਲ ਬਾੜੀਆਂ' 'ਚ ਰਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਉਹ ਕਦੇ ਰਾਤ-ਬਰਾਤੇ ਲੰਘਦਾ ਕਰਦਾ ਖੂਹ ਤੇ ਆ ਕੇ ਰੋਟੀ-ਟੁਕ ਖਾ-ਪੀ ਜਾਂਦਾ ਤੇ ਰਾਤ ਨੂੰ ਬਾਪੂ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਬਾਤਾਂ ਕਰਦਾ। ਖੂਹ ਹੱਕਣਾ ਛੱਡਕੇ ਤਾਇਆ ਵੀ ਉਹਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਗਹੁ ਨਾਲ ਸੁਣਦਾ ਤਾਂ 'ਧਰਤੀ ਪੱਟ' ਤਾਏ ਨੂੰ ਕੁਸ਼-ਕੁਸ਼ ਗੱਲਾਂ ਉਹਦੀਆਂ ਬੜੀਆਂ ਚੰਗੀਆਂ-ਚੰਗੀਆਂ ਲੱਗਦੀਆਂ। ਬੁੱਝੇ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਸੂਹ ਲੱਗੀ ਤਾਂ ਇਹਨੇ ਝੱਟ ਥਾਣੇ ਜਾ ਫੂਕ ਮਾਰੀ ਤਾਇਆ ਤੇ ਬਾਪੂ ਸਵੇਰੇ-ਸਵੇਰੇ ਆ ਕੇ ਚੁੱਕੇ ਪੁਲਿਸ ਨੇ, ਕਹਿੰਦੇ ਉਹਨੂੰ ਫੜਾਓ ਥੋਨੂੰ ਕੁਸ਼ ਨੀ ਕਹਿੰਦੇ। ਪਰ ਦੋਵਾਂ ਕੁਟਾਪਾ ਤੇ ਤਸੀਹੇ ਜਰੇ ਪਰ ਯਾਰ ਦਾ ਭੇਤ ਨਾ ਦਿੱਤਾ। ਹਵਾ 'ਚੋਂ ਦੂਰੋਂ ਆਉਂਦੀ ਘੁੰਗਰਾਂ ਦੀ ਛਣਕਾਰ ਦੀ 'ਵਾਜ਼ ਨੇ ਸਰਬੇ ਨੂੰ ਚੌਕਾ ਜਿਹਾ ਦਿੱਤਾ। ਆਪਣੇ ਆਪ 'ਚ ਹੋ ਕੇ

ਪਰੇ ਪਰੇ ਵੱਲ ਵੇਖਿਆ ਤਾਂ ਮੜਕ ਨਾਲ ਰੇਵੀਏ ਚਾਲ ਪਿਆ ਆਉਂਦਾ ਸੀਦੇ ਘੁਮਿਆਰ ਦਾ ਘੋੜਾ-ਰੇੜਾ ਨਜ਼ਰੀਂ ਪਿਆ। ਘੋੜੇ ਦੀਆਂ ਘੁੰਗਰਾਲਾਂ ਦੇ ਘੁੰਗਰੂ ਪਿੰਡਾ ਲੂਹ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਗਰਮੀ ਨੂੰ ਜਿਵੇਂ ਮਖੌਲਾਂ ਕਰਦੇ ਤਪੇ ਮਾਹੌਲ 'ਚ ਵੀ ਅਜੀਬ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰਸ ਘੋਲਦੇ ਵਧੇ ਤੁਰੇ ਆਉਂਦੇ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਘੋੜਾ-ਰੇੜਾ ਉਹਦੇ ਕੋਲੋਂ ਲੰਘਕੇ ਕਾਫੀ ਦੂਰ ਚਲਿਆ ਗਿਆ ਤੇ ਸਰਬੇ ਨੂੰ ਯਾਦ ਆਇਆ ਬਿਪਤਾ ਤੇ ਦੁੱਖ ਮੋਢੇ ਨਾਲ ਮੋਢਾ ਜੋੜੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰ 'ਤੇ ਕਿਵੇਂ ਟੁੱਟਕੇ ਪੈਂਦੇ ਤੁਰੇ ਆਉਂਦੇ ਸਨ। ਇਕ ਵਾਰੀ ਨਰਮੇ ਨੂੰ ਅਮਰੀਕਨ ਸੁੰਡੀ ਚੱਟਮ ਕਰ ਗਈ, ਕਣਕ ਦੀ ਫਸਲ ਗੜਿਆਂ ਨੇ ਤਬਾਹ ਕਰਤੀ, ਬੇਬੇ ਦੀ ਹਾਲਤ ਤਾਂ ਦੇਖੀ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਬਾਪੂ ਤੋਂ। ਕੇਸ 'ਤੇ ਲਾਉਣ ਨੂੰ ਫੜੇ ਵਿਆਜੂ ਪੈਸੇ ਦਿਨ ਰਾਤ ਕੌੜੀ ਵੇਲ ਵਾਂਗੂੰ ਵਧਦੇ ਜਦੇ ਸੀ। ਸਹਿਕਾਰੀ ਸੁਸਾਇਟੀ ਦਾ ਕਰਜ਼ਾ ਉਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਖੜਾ ਸੀ। ਬਾਪੂ ਚੁੱਪ-ਚੁੱਪ ਰਹਿਣ ਲੱਗਿਆ। ਇਕ ਦਿਨ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਾ ਬਾਪੂ ਪੈਰ ਮਲਕੇ ਜਦ ਉਹਨੇ ਸੁਣਿਆ ਤਾਂ ਕੰਨੀਂ ਪਿਆ, “ਜ਼ਮੀਨ ਤਾਂ ਜੱਟ ਦੀ ਮਾਂ ਹੁੰਦੀ ਐ ਹਰਦਮਾਂ...! ਜਿਉਂਦੇ ਜੀਅ ਆਪਦੇ ਹੱਥੀਂ ਮਾਂ ਵੇਚਣੀ...!” ਬਾਪੂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਦੇ ਕੋਏ ਗਿੱਲੇ ਹੋਏ ਪਏ ਸੀ। ਬਾਪੂ ਦੀ ਸੁਣੀ ਗੱਲ ਜਿਵੇਂ ਉਹਦੀ ਦੇਹ ਨੂੰ ਆਰੇ ਵਾਂਗ ਚੀਰਦੀ ਦੁਫਾੜ ਕਰ ਗਈ ਸੀ।

“ਕੀ ਗੱਲ ਐ ਬਾਪੂ? ਦਿਲ ਛੋਟਾ ਨਾ ਕਰੀਂ, ਮੇਰੇ ਹੁੰਦਿਆਂ, ਸਭ ਠੀਕ ਹੋ ਜੂ।” ਉਹਨੇ ਹੌਸਲਾ ਦੇਣ ਦੀ ਨੀਤ ਨਾਲ ਆਖਿਆ। “ਨਹੀਂ-ਨਹੀਂ ਪੁੱਤ ਸਰਬਿਆ ਕੁਸ਼ ਨੀ-ਕੁਸ਼ ਨੀ” ਗੱਲ ਲੁਕੋਣ ਦਾ ਮਾਰਾ ਬਾਪੂ ਬਸ ਏਨਾ ਹੀ ਬੋਲਿਆ। ਆਖਰ ਇਕ ਦਿਨ ਉਹਨੇ ਤਹਿਸੀਲੇ ਜਾ ਕੇ ਤਿੰਨ ਕਿੱਲਿਆਂ 'ਚੋਂ ਦੋ ਲੰਮਿਆਂ ਨੂੰ ਬੈਅ ਕਰਕੇ ਕਰਜ਼ੇ ਲਾਹਕੇ ਆ ਕੇ ਐਹੋ ਜੇਹਾ ਮੰਜਾ ਫੜਿਆ ਕਿ ਅਖੀਰ ਤੱਕ ਉਹਨੇ ਮੰਜਾ ਨਾ ਛੱਡਿਆ। ਉਹਨੇ ਬਬੇਰੇ ਦਿਲਾਸੇ ਦੇਣ ਦੀ ਵਾਹ ਲਾਈ। ਵਿਸਾਖ 'ਚ ਜ਼ਮੀਨ ਬੈਅ ਹੋਈ ਤੇ ਕੱਤੇ 'ਚ ਉਹ ਸਿਵਿਆਂ 'ਚ ਜਾ ਸੁੱਤਾ। ਸਰਬੇ ਦਾ ਮਨ ਸੋਚਾਂ ਦੇ ਤਾੜੇ ਤੇ ਪਿੰਜੀਦਾ-ਪਿੰਜੀਦਾ ਤੁੰਬਾ-ਤੁੰਬਾ ਹੁੰਦਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸੋਚਾਂ ਦੀ ਲੰਬੀ ਤੰਦ ਜਦੋਂ ਟੁੱਟੀ ਪਰਛਾਵਾਂ ਢਲ ਤੁਰਿਆ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਉੱਠਕੇ ਪਿੰਡ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ ਪਰੇ 'ਚ ਦੂਰ ਇਕ ਧੂੜ ਜਿਹੀ ਉੱਠਦੀ ਕਾਹਲੀ-ਕਾਹਲੀ ਇਧਰ ਨੂੰ ਆਉਂਦੀ ਜਾਪੀ। ਬਰੋਟੇ ਹੇਠੋਂ ਪਰੇ 'ਚ ਆ ਕੇ ਉਧਰ ਗੁਹ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆ ਬੇਬੇ ਉੱਚੀ-ਉੱਚੀ ਹੌਲਾ ਪਾਉਂਦੀ ਹੜੀ ਹੋਈ ਆਖਦੀ ਆਉਂਦੀ ਸੀ, ‘...ਵੇ ਭਾਈ ਐਧਰ ਨੂੰ ਜਾਂਦੇ ਸਾਡੇ ਸਾਹਬੇ ਦੇ ਜੁਆਕ ਨੀ ਦੇਖੇ...ਕਿਧਰੇ?’ ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਭਜਾ-ਭਜਾ ਹੰਭਾਤਾ ਚੰਦਰਿਆਂ ਨੇ। ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਭਾਹ ਈ ਨੀ ਦਿੰਦੀਆਂ। ਬਿੱਲ ਬਤੋਰੀਆਂ ਜੀਆਂ!...ਉਹ ਭਰਾਵਾਂ ਪਿੱਟੀ ਇਕ ਤਾਂ ਸਹੁਰੇ ਘਰ ਜਮਾਈ ਬਣਾਕੇ ਲੈ ਗਈ ਮੇਰੇ ਪੁੱਤ ਨੂੰ, ਉਤੋਂ ਪਤਾ ਨੀ ਕਮਜਾਤ ਨੇ ਸਿਰ 'ਚ ਧੂੜਤਾ-ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਮਿਲਣ ਵੀ ਨੀ ਆਉਂਦਾ ਨਿਮੋਹਾ! ਚੱਲ ਖੁਸ਼ ਰਹੋ ਜਿਥੇ ਬੀ ਹੈਗਾ-ਐਨਾ ਈ ਬੜੇ ਭਾਈ। ਨੀ ਕੰਜਰੀਏ-ਕੰਜਰ ਥਾਣੇਦਾਰ ਪਿਉ ਅਰਗੀ ਨਿਕਲੀ ਨਾ-ਤੈਥੋਂ ਤਾਂ ਸ਼ੀਸ਼ਾ ਕੰਘੀ ਨੀ ਲੋਟ ਆਉਂਦੇ-ਤੂੰ ਨਿਆਣਿਆਂ ਦੀ ਕੀ ਸੁੱਧ ਲੈਣੀਐ ਰਿਆਵੇ?”

“ਫੜੋ ਵੇ ਭਾਈ ਏਹਨਾਂ ਨੂੰ ਔਹ ਜਾਂਦੇ ਐ ਕੁਦਾੜੀਆ ਮਾਰਦੇ ਖੇਤ ਨੂੰ ਭੱਜੇ।” ਜਿਉਂ ਹੀ ਬੇਬੇ ਪਰੇ ਖੇਤ ਵੱਲ ਨੂੰ ਭੱਜੀ ਠੇਡਾ ਖਾ ਕੇ ਮੂਧੇ-ਮੂੰਹ ਜ਼ੋਰ ਨਾ ਡਿੱਗੀ। ਸਰਬਾ ਭੱਜਕੇ ਉਧਰ ਨੂੰ ਹੋਇਆ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਉੱਠਕੇ ਉੱਥੇ ਹੀ ਬੈਠੀ ਵਾਜ਼ਾਂ ਮਾਰਨ ਲੱਗੀ ਸੀ, “ਨੀ ਮੇਰੀਉ

ਭੱਡੀਉ-ਮੇਰੀ ਕੇਰਾਂ ਗੱਲ ਤਾਂ ਸੁਣੋ-ਮੈਂ ਕੁਸ਼ ਨੀ ਆਹਦੀ ਥੋਨੂੰ-ਜਿੱਡੀ ਮਰਜ਼ੀ ਸੌਹ ਖਵਾਲੋ ਮੈਨੂੰ,...ਆ ਜੋ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਬੱਗੜ ਕੀ ਜਾਮਨ ਤੋਂ ਬਾਹਲੀਆਂ ਈ ਵੱਡੀਆਂ-ਵੱਡੀਆਂ ਕਾਲੀਆਂ ਭੁੰਡ ਜਾਮਨਾਂ ਲਾਹਕੇ ਦੇਉ ਥੋਨੂੰ।” ਉਹ ਇਉਂ ਹੱਥ ਮਾਰ-ਮਾਰ ਕੇ ਆਖਦੀ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਸੱਚੀ ਮੁੱਚੀ ਨਿਆਣੇ ਉਹਤੋਂ ਕੁਸ਼ ਦੂਰ ਖੜੇ ਉਹਨੂੰ ਸਤਾ ਰਹੇ ਹੋਣ। ਦੇਖਕੇ ਉਹਦਾ ਚਿੱਤ ਗਿੱਲੀ ਮਿੱਟੀ ਵਰਗਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਦੂਰ-ਦੂਰ ਤੱਕ ਖੇਤਾਂ 'ਚ ਸੁੰਨ ਸਰਾਂਅ ਸੀ ਜਾਂ ਫਿਰ ਮਿੱਟੀ-ਘੱਟੇ ਨਾਲ ਭਰੇ ਵਾਵਰੋਲੇ ਕਦੇ-ਕਦੇ ਇਸ ਚੁੱਪ ਨੂੰ ਤੋੜ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਸਰਬੇ ਨੇ ਸੰਭਾਲ ਕੇ ਬੇਬੇ ਨੂੰ ਉਠਾਇਆ ਤਾਂ ਦੇਖਿਆ। ਡਿੱਗ-ਡਿੱਗ ਬੇਬੇ ਨੇ ਮੂੰਹ-ਮੱਥਾ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਛਿਲਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਮੂੰਹ ਤੇ ਅੱਖਾਂ ਘੱਟੇ ਨਾਲ ਭਰੇ ਬੇਪਛਾਣ ਹੋਏ ਪਏ ਸਨ। ਸਵੇਰੇ ਸ਼ਹਿਰ ਕਣਕ ਵੇਚਣ ਜਾਣ ਲੱਗਿਆਂ ਬੇਬੇ ਕੋਲ ਉਹ ਤਾਈ ਧੰਨੀ ਨੂੰ ਛੱਡਕੇ ਆਇਆ ਸੀ ਬੇਬੇ ਸ਼ਾਇਦ ਤਾਈ ਨੂੰ ਝਕਾਨੀ ਦੇ ਕੇ ਘਰੋਂ ਭੱਜ ਆਈ ਸੀ। ਬੇਬੇ ਦੀ ਹਾਲਤ ਦੇਖਕੇ ਉਹਦਾ ਅੰਦਰ ਪੱਛਿਆ ਗਿਆ। ਬੇਬੇ ਦੀਆਂ ਸਾਹਬੇ ਦੇ ਜੁਆਕਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰੀਆਂ ਹਾਕਾਂ ਨੇ ਉਹਦੀ ਰੂਹ ਦਾ ਕੁਤਰਾ ਹੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਸਰਬੇ ਨੇ ਸਿਰ ਆਲਾ ਪਰਨਾ ਲਾਹ ਕੇ ਬੇਬੇ ਦਾ ਮੂੰਹ ਪੁੰਝਿਆ, ਸਿਰ ਦੇ ਖਿਲਰਣ ਗਲ ਵਿਚ ਪਏ ਹੋਏ ਵਾਲ ਠੀਕ ਕੀਤੇ। ਪਰੇ ਕੱਸੀ ਦੇ ਵਗਦੇ ਪਾਣੀ ਕੋਲ ਲਿਜਾ ਕੇ ਬੁੱਕਾਂ ਨਾਲ ਪਾਣੀ ਮਾਰ-ਮਾਰ ਬੇਬੇ ਦਾ ਮੂੰਹ ਧੋਤਾ। ਕੱਸੀ ਦੇ ਵੱਗਦੇ ਪਾਣੀ 'ਚ ਆਪਦਾ ਸੱਟਾਂ ਲੱਗਿਆ ਮੂੰਹ ਦੇਖਕੇ ਬੋਲੀ, “ਹੈ...ਮੇਰੇ ਇਹ ਸੱਟਾਂ ਕੀਹਨੇ ਮਾਰੀਐ? ਆਵੇ ਖਸਮਾਂ ਖਾਣਾ ਮੇਰੇ ਮੂਹਰੇ? ਦੋ-ਫਾੜ ਕਰਕੇ ਵਿਚ ਦੀ ਨਾ ਲੰਘ ਜੀਏ-ਗਜ਼ ਗਜ਼ ਚੌੜੀਆਂ ਹਿੱਕਾਂ ਆਲੇ ਮੇਰੇ ਪੁੱਤ-ਤੂਤ ਦੇ ਮੱਛੇ ਵਰਗਾ ਮੇਰਾ ਮਨੁੱਖ ਵੇ-ਬੁਥਾੜ ਨਾ ਭੇਨ ਦੇਣਗੇ ਉਹਦਾ।” ਬੇਬੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੱਸੀ ਫੇਰ ਹੋ ਪਈ। ਬੇਬੇ ਨੂੰ ਦੇਖਕੇ ਸਰਬੇ ਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਉਹਦੀ ਦੇਰ ਸੁੰਨ ਹੁੰਦੀ-ਹੁੰਦੀ ਝੂਠੀ ਪੈਂਦੀ ਜਾਂਦੀ ਹੋਵੇ।

“ਲੈ ਵੇ ਭਾਈ ਤੂੰ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਐਥੇ ਈ ਗੱਲੀਂ ਲਾ ਕੇ ਬਹਿ ਗਿਆ। ਸਾਡੇ ਤਾਂ ਜੁਆਕ ਦੂਰ ਨਿਕਲ ਜਾਣਗੇ-ਆਪਦੇ ਬਾਬੇ ਕੋਲ ਖਰਬੂਜਿਆਂ ਆਲੇ ਖੇਤ ਜਾ ਕੇ ਆਪ ਈ ਵੇਲਾਂ 'ਚ ਹੱਥ ਮਾਰਨ ਬਹਿ ਜਾਣਗੇ-ਨਿਆਣੇ ਹੈ ਗੇ ਆ, ਸਮਝ ਹੈ ਨੀ-ਹੋਰ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਸੱਪ-ਸਲੂੰਡੀ ਲੜਾ ਬੈਠਣ-ਹੋਰ ਜਾਹ-ਜਾਂਦੀ ਹੋ ਜੇ, ਮੈਂ ਜਾਵਾਂ ਭਾਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਗਰੇ-ਮਗਰ।” ਬੇਬੇ ਬਾਂਹ ਛੁਡਾ ਕੇ ਭੱਜਣ ਨੂੰ ਹੋਈ। ਸਰਬੇ ਨੇ ਮਸਾਂ ਫੜੇ ਰੱਖੀ। ਬੇਬੇ ਨੂੰ ਕੀ ਪਤਾ ਸੀ, ਨਾ ਸਾਹਬਾ ਸੀ, ਨਾ ਬਾਪੂ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਖਰਬੂਜਿਆਂ ਵਾਲਾ ਖੇਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ।...ਤੇ ਕੀਹਦੇ ਜੁਆਕ ਹੋਣੇ ਸਨ? ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਮਗਰ ਉਹ ਭੱਜ-ਭੱਜ ਜਾਂਦੀ ਸੀ-ਬੇਬੇ ਨੂੰ ਸੁੱਧ ਹੀ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਹੀ। ਬੱਸ ਐਨਾ ਚੰਗਾ ਹੋਇਆ ਕਿ ਉਹ ਇਸੇ ਰਾਹ ਪਈ ਆਉਂਦੀ ਉਹਨੂੰ ਟੱਕਰ ਪਈ ਜੇ ਕਿਧਰੇ ਨੂੰ ਹੋਰ ਤੁਰ ਪੈਂਦੀ ਤਾਂ ਲੱਭਣੀ ਔਖੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ।

“ਬੇਬੇ ਬਣਕੇ ਇਕ ਗੱਲ ਮੰਨੋਗੀ...ਤੂੰ ਤਾਂ ਮੇਰੀ ਸਿਆਣੀ ਬੇਬੇ ਐਂ ਆਪਾਂ ਕੇਰਾਂ ਮੁੜਕੇ ਘਰ ਚੱਲੀਏ” ਸਰਬੇ ਨੇ ਬੇਬੇ ਨੂੰ ਵਡਿਆ ਕੇ ਘਰ ਨੂੰ ਤੋਰਨ ਦੇ ਇਰਾਦੇ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕੀਤੀ। “ਨਾ ਭਾਈ ਨਿਆਣਿਆਂ ਨੂੰ ਕੱਲੇ ਛੱਡਣ ਨੂੰ ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਨੀ ਵਿਸਾਹ ਖਾਂਦਾ-ਇਹ ਗੱਲ ਝੂਠ” ਉਹ ਅੜ ਗਈ। ਫੇਰ ਇਕਦਮ ਗੰਡੇ ਦੀ ਕਿੱਕਰ ਵੱਲ ਝਾਕਦੀ ਬੋਲੀ “ਐਵੇਂ ਕਮਲ ਨੀ ਮਾਰੀਦਾ ਨਿਆਣਿਆਂ ਨੂੰ ਕੱਲੇ ਛੱਡਣ ਦੀ ਸਮੋਂ ਨੀ ਹੈਗੀ-ਲੋ ਔਹ ਦੇਖ ਸਾਹਬੇ ਦਾ ਭੁਝੰਗੀ ਕਿੱਕਰ ਉਹਲੇ ਲੁਕਿਆ ਖੜਾ

ਕਿਵੇਂ ਝੰਡ ਹਿਲਾਉਂਦਾ ਬਿੱਲੀਆਂ-ਬਿੱਲੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਝਾਤ-ਝਾਤ ਕਰਦੇ-ਨਿਰਾ ਸਾਹਬੇ ਤੇ ਗਿਐ-ਏਹਦੀ ਇਲੱਤੀ ਦੀ ਬਾਂਹ ਫੜਕੇ ਫੜਾ ਮੈਨੂੰ-ਜਾਹ ਅਗਾਂਹ ਹੋ ਦਬਾ-ਸੱਟ ਹੋਰ ਨਾ ਕਿਧਰੇ ਐਧਰ-ਉਧਰ ਹੋ ਜੇ-ਨਿਆਣੀ ਮੱਤ ਐ-ਹਾੜੇ ਮਾਰੀ ਨਾ ਕਿਤੇ ਉਹਨੂੰ ਕਹੇਂ ਬੇਬੇ ਨੂੰ ਤੰਗ ਕਰ ਬਾਹਲਾ” ਬੇਬੇ ਨੇ ਦੋਵੇਂ ਹੱਥ ਉਹਦੇ ਮੂਹਰੇ ਜੋੜੇ ਹੋਏ ਸਨ ਤੇ ਉਹਦਾ ਮੂੰਹ ਪ੍ਰਤੱਖ ਕਿਸੇ ਤਰਲੇ ਵਰਗਾ ਹੋਇਆ-ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਬੇਬੇ ਵੱਲ ਦੇਖਦਿਆਂ ਲੱਗਿਆ ਜਿਵੇਂ ਉਹਦੀ ਦੇਹ 'ਚ ਸੁਰਾਖ ਹੁੰਦੇ ਜਾਂਦੇ ਹੋਣ ਤੇ ਉਹਦੀ ਸਾਰੀ ਸੱਤਿਆ ਖ਼ਤਮ ਹੁੰਦੀ ਜਾਂਦੀ ਹੋਵੇ। ਸਰਬੇ ਨੇ ਬੇਬੇ ਨੂੰ ਘਰ ਜਾਣ ਖ਼ਾਤਰ ਮਨਾਉਣ ਲਈ ਝੂਠੀ-ਮੂਠੀ ਆਖਿਆ, “ਘਰ ਚਲ ਬੇਬੇ, ਘਰ ਪਾਣੀ-ਧਾਣੀ ਪੀ ਕੇ ਮੈਂ ਆਪ ਜੁਆਕਾਂ ਨੂੰ ਘਰ ਤੇਰੇ ਕੋਲ ਲੈ ਕੇ ਆਉਂ।” ਉਹਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਇਹ ਬੋਲ ਮਸਾਂ ਹੀ ਨਿਕਲੇ ਤੇ ਉਹਦਾ ਗੱਚ ਭਰ ਆਇਆ।

ਘਰ ਆ ਕੇ ਜਦੋਂ ਸਰਬੇ ਨੇ ਵੱਡੀਆਂ-ਵੱਡੀਆਂ ਵਿਰਲਾਂ ਵਾਲੇ ਤਖ਼ਤਿਆਂ ਆਲਾ ਬੂਹਾ ਖੋਲ੍ਹਿਆ ਭਾਂਅ-ਭਾਂਅ ਕਰਦੇ ਘਰ 'ਚ ਇਕ ਡਰਾਉਣੀ ਚੁੱਪ ਖੰਭ ਖਿਲਾਰੀ ਬੈਠੀ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਬੇਬੇ ਨੂੰ ਸਬਾਤ 'ਚ ਮੰਜੇ 'ਤੇ ਬਿਠਾ ਦਿੱਤਾ। ਬੇਬੇ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਪਿਆ ਕੇ ਉਹਨੇ ਪਤੀਲੀ 'ਚ ਚਾਹ ਬਣਨੀ ਚੁੱਲ੍ਹੇ 'ਤੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤੀ। ਕੱਚੀ ਕੰਧ 'ਚ ਬਣੇ ਰਖਨੇ 'ਚ ਰੱਖੇ ਹੋਏ ਗੁੜ੍ਹ-ਚਾਹ ਲੈਣ ਜਦੋਂ ਉਹ ਅੰਦਰ ਵੜਿਆ ਤਾਂ ਬੇਬੇ ਦੇ ਸੰਦੂਕ ਦੇ ਛੱਜੇ ਤੇ ਲੱਗੀਂ ਤਲਵਾਰ ਫੜੀਂ ਖੜੇ ਲਾੜੇ ਤੇ ਉਹਤੋਂ ਹਟ ਕੇ ਛੋਟੇ ਜਿਹਾ ਘੁੰਡ ਕੱਢੀ ਹਿਰਨੀ ਵਰਗੀਆਂ ਮੋਟੀਆਂ-ਮੋਟੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਾਲੀ ਖੜੀ ਮੁਟਿਆਰ ਦੀ ਮੂਰਤ ਵੱਲ ਵੇਖਦਿਆਂ ਉਹਦਾ ਅੰਦਰ ਵਲੂੰਧਰਿਆ ਜਿਹਾ ਗਿਆ। ਮੂਰਤ ਵਿਚਲੀ ਮੁਟਿਆਰ ਦੀ ਗੱਭਰੂ ਨੂੰ ਨਿਹਾਰਦੀ ਮੋਹ-ਭਿੱਜੀ ਤੱਕਣੀ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਅੱਜ ਕਿਉਂ ਉਦਾਸੀ 'ਚ ਡੋਬ ਰਹੀ ਸੀ। ਮੱਲੋ-ਮੱਲੀ ਉਹਦਾ 'ਹਉਕਾ' ਨਿਕਲਣ ਵਾਲਾ ਹੋ ਗਿਆ। 'ਜੇ ਸਾਹਬਾ ਜਿਉਂਦਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ' ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰ ਵੀ 'ਕੋਈ' ਲਾਲ ਸੂਹੇ ਜੋੜੇ 'ਚ ਸੱਜੀ ਫੱਬੀ ਲਾਲ ਚੂੜਾ ਛੜਕਾਉਂਦੀ ਘਰ 'ਚ ਰੋਣਕਾਂ ਦੇ ਛੋਟੇ ਦਿੰਦੀ ਫਿਰੀ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਘਰ ਨੂੰ ਭਾਗ ਲੱਗੇ ਹੁੰਦੇ। ਉਸ ਦੇ ਹਾਸਿਆਂ ਨਾਲ ਰਲਮਿਲ ਘਰ ਦੀਆਂ ਕੱਚੀਆਂ ਕੰਧਾਂ ਨੇ ਵੀ ਖਿੜ-ਖਿੜ ਹੱਸਿਆ ਕਰਨਾ ਸੀ।

...ਫੇਰ ਸੱਚੀ ਮੁੱਚੀਂ ਨਿਆਣੇ-ਨਿੱਕੀਆਂ ਦੀਆਂ ਕਿਲਕਾਰੀਆਂ ਤੇ ਤੋਤਲੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨਾਲ ਘਰ ਨੇ ਧੰਨ-ਧੰਨ ਹੋ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਤੇ ਪਿਛੋਂ ਆਉਣੀ ਸੀ ਉਹਦੀ ਵਾਰੀ, ਵੱਡੀ ਭਰਜਾਈ ਨੇ ਆਪੇ ਸਾਕ-ਸਕੀਰੀ 'ਚੋਂ ਕੋਈ ਸੋਹਣੀ-ਸੁਨੱਖੀ ਕੁੜੀ ਲੱਭ ਉਹਦਾ ਵੀ ਤੋਪਾ ਭਰਾ ਦੇਣਾ ਸੀ-ਫੇਰ ਬੇਬੇ ਉਹਦੇ ਉਤੋਂ ਦੀ ਪਾਣੀ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਪੀਂਦੀ, ਬਾਪੂ ਨਾਲ ਗੁੱਬਲੀ 'ਚੋਂ ਮੁੱਠੀਆਂ ਭਰ-ਭਰ ਕੇ ਪੈਸੇ ਸੁੱਟਦਾ-ਭਰਾ-ਭਰਜਾਈ ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਨੱਚ-ਨੱਚ ਧਰਤੀ ਪੁੱਟਦੇ ਤੇ ਹੁਣ? ਲਿਉੜ ਲੱਬੀਆਂ ਕੰਧਾਂ ਰਾਤ ਨੂੰ ਵੱਢ ਖਾਣ ਨੂੰ ਆਉਂਦੀਆਂ ਤੇ ਦਿਉ ਆਂਗੂ ਡਰਾਉਣ ਨੂੰ ਪੈਂਦੀਆਂ ਨੇ। ਰਾਤ ਨੂੰ ਆਉਂਦੇ ਨੇ ਡਰਾਉਣੇ-ਡਰਾਉਣੇ ਸੁਪਨੇ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ 'ਚ ਕਦੀ ਉਹਨੂੰ ਹਾਲ ਦੁਹਾਈ ਪਾਉਂਦਾ ਚੀਕਾਂ ਮਾਰਦਾ ਸਾਹਬਾ ਦਿਸਦਾ ਹੈ-ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਵੱਡੀ ਸਾਰੀ ਨਹਿਰ 'ਚ ਉਹਦੀ ਸੁੱਜੀ ਤੇ ਨੀਲੀ ਹੋਈ ਦੇਹ ਤਰਦੀ ਜਾਂਦੀ, ਵਾਜ਼ਾਂ ਮਾਰ-ਮਾਰ ਆਖਦੀ ਹੋਵੇ, “ਮੈਨੂੰ ਬੇਕਸੂਰ ਨੂੰ ਬੁੱਧੇ ਨੇ ਪੁਲਿਸ ਤੋਂ ਕੋਹ-ਕੋਹ ਕੇ ਮਰਵਾਇਆ। ਬਾਈ ਉਏ-ਉਹਨੇ ਕੋਲ ਖੜਦੇ ਮੇਰੀਆਂ ਲੱਤਾਂ ਪੜਵਾਈਆਂ, ਘੋਟਣਾ ਲਵਾਇਆ ਪਟ ਮਰਵਾ-ਮਰਵਾ ਕੇ ਮਾਸ ਉਧੋੜਤਾ ਮੇਰਾ-ਕਸਾਈਆਂ ਆਂਗੂ ਅੰਗ-

ਅੰਗ ਭੰਨ-ਭੰਨ ਬੁਰੇ ਹਾਲੀਂ ਮਾਰਿਆ, ਮੈਨੂੰ ਬਾਈ! 'ਨਸਾਫ ਦੁਆਏਂਗਾ ਨਾ ਮੈਨੂੰ? ਸਾਹਬੇ ਦੀਆਂ ਪਥਰਾਈਆਂ ਅੱਖਾਂ ਸੁਪਨੇ 'ਚ ਉਹਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਇਕ ਵੱਡੀ ਕਾਲੀ ਚੱਟਾਨ 'ਚ ਬਦਲਦੀ ਤੇ ਵਧਦੀ-ਵਧਦੀ ਚੱਟਾਨ ਇਕ ਵਿਰਾਟ ਪਹਾੜ 'ਚ ਬਦਲ ਕੇ ਖੜ੍ਹ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਾਹਬੇ ਦੀਆਂ ਚੀਕਾਂ ਟਕਰਾ-ਟਕਰਾ ਕੇ ਉਹਦੇ ਕੰਨਾਂ 'ਚ ਤੀਰਾਂ ਵਾਂਗ ਵੱਜਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਜਦੋਂ ਉਹ ਅੱਧੀ ਰਾਤੀ ਉੱਠਕੇ ਮੰਜੇ 'ਤੇ ਬਹਿੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸਾਰੀ ਦੇਹ ਮੁੜ੍ਹਕੇ ਨਾਲ ਗੜ੍ਹਚ ਹੋਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦਿਨ ਉਸਦੇ ਬਚਪਨ ਦੇ ਆੜੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਭੋਲਾ ਤੇ ਵੱਡਾ ਲਾਣੇ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਗੋਰਾ ਜਿਹੜੇ ਬੁੱਧੇ ਦੀ ਫੀਮ-ਭੁੱਕੀ ਦੀ ਮਾਰ 'ਚ ਆਏ ਕਾਣ-ਪਹਿਨਣ ਦੀ ਉਮਰੇ ਹੀ ਮੜ੍ਹੀਆਂ 'ਚ ਜਾ ਪਹੁੰਚੇ ਸੁਪਨੇ 'ਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਰੰਗ ਭਿਆਨਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰੋਂਦੇ ਉਹਨੂੰ ਆ ਜੱਫੀ ਪਾਉਂਦੇ ਤੇ ਪੁੱਛਦੇ, “ਬਾਈ ਸਿਵਿਆਂ 'ਚ ਤਾਂ ਦਿਨੋਂ ਦਿਨ ਭੀੜ ਵਧੀ ਜਾਂਦੀ ਐ-ਸਾਥੋਂ ਵੀ ਅੱਧੀ-ਅੱਧੀ ਉਮਰ ਦੇ ਸਿਵਿਆਂ 'ਚ ਸੋਈਂ ਜਾਂਦੇ ਐ-ਤੇ ਸਭ ਐਬ ਲਾਉਣ ਆਲਾ ਦਗੜ-ਦਗੜ ਕਰਦਾ ਪਿੰਡ 'ਚ ਫਿਰਦੇ-ਸਾਡੀ ਤਾਂ ਖੈਰ ਐ ਜਿਹੜੀ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਹੋਗੀ। ਐਂ ਪਿੰਡ ਦਾ ਕੀ ਬਣੂੰ? ਤੇ ਉਹਦਾ ਸਾਹ ਰੁਕਣ ਵਾਲਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਤੇ ਉਹ ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਉੱਠਕੇ ਬਹਿ ਜਾਂਦਾ ਸਰੀਰ 'ਚੋਂ ਪਸੀਨੇ ਦੀਆਂ ਤਤੀਰੀਆਂ ਵਗਦੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ। ਬੇਬੇ ਦੇ ਉਖੜੇ-ਉਖੜੇ ਹਾਸੇ ਨੇ ਉਹਦੀ ਸੋਚਾਂ ਦੀ ਲੜੀ ਤੋੜ ਸੁੱਟੀ। ਚੁੱਲ੍ਹੇ ਕੋਲ ਆ ਕੇ ਦੇਖਿਆ ਛਿਟੀਆਂ ਦੀ ਅੱਗ ਚੁੱਲ੍ਹੇ 'ਚੋਂ ਮਚਦੀ-ਮਚਦੀ ਬਾਹਰ ਆਈ ਹੋਈ ਉਹਨੇ ਚੁੱਲ੍ਹੇ 'ਚ ਮੋੜੀ ਅੱਗ 'ਚੋਂ ਫਲੂਹੇ ਨਿਕਲ-ਨਿਕਲ ਉਡਦੇ ਤੇ ਮੁੜ ਰਾਖ ਬਣਕੇ ਡਿੱਗ ਪੈਂਦੇ। ਪਤੀਲੀ 'ਚ ਫੋਕਾ ਪਾਣੀ ਉਬਲ-ਉਬਲ ਕਮਲਾ ਹੋਇਆ ਪਿਆ ਸੀ। ਪਾਣੀ 'ਚ ਚਾਹ ਗੁੜ੍ਹ ਪਾ ਉਹਨੇ ਕੋਲ ਬਹਿ ਕੇ ਚਾਹ ਬਣਾਈ। ਚਾਹ ਠੰਡੀ ਕਰ ਬਾਟੀ 'ਚ ਪਾ ਪੋਣੇ 'ਚ ਲਪੇਟੀਆਂ ਅੱਧ-ਸੁੱਕੀਆਂ ਦੋ ਰੋਟੀਆਂ ਕੱਢ ਕੇ ਬੇਬੇ ਨੂੰ ਚਾਹ 'ਚ ਡਬੋ-ਡਬੋ ਖਵਾਈਆਂ-ਦੋ ਆਪ ਆਚਾਰ ਨਾਲ ਢਿੱਡ 'ਤੇ ਸੁੱਟ ਲਈਆਂ। ਉਧਰ ਦੀ ਚਾਹ ਪੀ ਕੇ, ਉਹ ਬੋੜੇ ਚਿਰ ਲਈ ਮੰਜੇ 'ਤੇ ਲਮਾ ਪੈ ਗਿਆ। ਬੇਬੇ ਆਪਦੀਆਂ ਉੱਟ-ਪਟਾਂਗ ਗੱਲਾਂ ਬੋਲੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।

ਦਿਨ ਦੇ ਛਿਪਾਅ ਨਾਲ ਉਹਨੇ ਅੰਬਰਸਰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਚੀਜ਼-ਵਸਤ ਤੇ ਕੱਪੜਾ-ਲੱਤਾ, ਇਕ ਗਲਾਸ, ਇਕ ਕੋਲੀ, ਦੋ ਚਮਚੇ, ਚੋਟੀ ਗੜਵਨੀ ਰੋਹ ਆਲੀ ਬੋਰੀ ਦੇ ਬਣਾਏ ਝੋਲੇ 'ਚ ਪਾ ਕੇ ਤਿਆਰ ਕਰ ਝੋਲਾ ਕਿੱਲੇ ਤੇ ਟੰਗ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਕਿ ਕੱਲ ਨੂੰ ਲਾਗਲੇ ਪਿੰਡੇ ਸਾਝਰੇ ਬਸ ਫੜ ਲੈਣ। ਤੁਰੇ ਫਿਰਦੇ ਸਰਬੇ ਨੂੰ ਚੇਤੋ ਆਇਆ। ਸ਼ਹਿਰ 'ਚ ਆਂਦੇ ਦਾਤਣਾਂ ਬੜੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਈ ਲੱਭਦੀਐਂ। ਉਹਨੇ ਪੰਜ-ਸੱਤ ਦਾਤਣਾਂ ਪਾਲੇ ਕੀ ਕਿੱਕਰ ਤੋਂ ਲਾਹ ਲਿਆਉਣ ਦੀ ਸੋਚੀ। ਵੱਡੀਆਂ-ਵੱਡੀਆਂ ਸੂਲਾਂ ਵਾਲੀ ਕਿੱਕਰ 'ਚੋਂ ਚੰਗੇ ਸੰਦ ਬਿਨਾਂ ਤਾਦਣਾਂ ਸੋਖੀਆਂ ਬੋੜ੍ਹੇ ਲੱਭਣੀਆਂ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਅੰਦਰ ਝਾਤੀ ਮਾਰੀ ਕਿਧਰੋਂ ਵੀ ਕੋਈ ਟਕੂਆ, ਦਾਤਰ ਨਾ ਲੱਭਿਆ। ਬੇਬੇ ਦੇ ਸੰਦੂਕ ਉਪਰ ਦੇਖਿਆ। ਉਹਦੇ ਉਪਰ ਬਾਪੂ ਦਾ ਸਫਾਜੰਗ ਮਣਾਂ ਮੂੰਹੀ ਗਰਦ ਨਾਲ ਆਂਟਿਆ ਪਿਆ ਸੀ। ਬੇਬੇ ਦੱਸਦੀ ਹੁੰਦੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਆਹ ਵੇਲੇ ਬਾਪੂ ਨੇ ਇਹ ਸਫਾਜੰਗ ਹੱਥ 'ਚ ਫੜਿਆ ਸੀ ਤਾਂ ਬਾਪੂ ਤੇ ਸਫਾਜੰਗ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਬੜੇ ਫੱਬਦੇ ਸਨ। ਬਾਹਰ ਲਿਆ ਕੇ ਸਫਾਜੰਗ ਨੂੰ ਰੂਹ ਨਾਲ ਝਾੜਿਆ। ਕਾਲੇ ਨਾਗ ਵਰਗੀ ਬਾਂਸ ਦੀ ਸੋਟੀ 'ਚ ਜੜੇ ਸਫਾਜੰਗ ਦੀ ਮਿੱਟੀ-ਘੋਟੇ ਨੇ ਸੁਰਤ ਮਾਰੀ ਪਈ ਸੀ ਤੇ ਕਿਤੇ-ਕਿਤੇ ਕੋਈ-ਕੋਈ

ਦਾਣਾ ਜੰਗਲ ਦਾ ਵੀ ਉੱਡਰ ਆਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸਰਬੇ ਨੇ ਜਦੋਂ ਵਿਹੜੇ ਦੀ ਮਿੱਟੀ ਤੇ ਰਗੜਨ ਲਈ ਸਫ਼ਾਜੰਗ ਰੱਖਿਆ ਤਾਂ ਉਹਨੂੰ ਇਉਂ ਲੱਗਿਆ ਮਿੱਟੀ ਨੇ ਸਫ਼ਾਜੰਗ ਨੂੰ ਇਉਂ ਹਿੱਕ ਨਾਲ ਲਾਇਆ ਜਿਵੇਂ ਚਿਰਾਂ ਦੇ ਵਿਛੜੇ ਮਾਂ-ਪੁੱਤ ਮਿਲਦੇ ਨੇ। ਸਰਬਾ ਜਿਵੇਂ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਰਗੜ-ਰਗੜ ਕੇ ਸਫ਼ਾਜੰਗ ਦੀ ਸੌਂ ਚੁੱਕੀ ਚਮਕ ਨੂੰ ਜਗਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੋਵੇ ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਆਪਣੀ ਪੂਰੀ ਤਾਕਤ ਨਾਲ ਸਫ਼ਾਜੰਗ ਕਿੰਨਾ ਹੀ ਚਿਰ ਮਿੱਟੀ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ-ਜ਼ੋਰ ਦੀ ਰਗੜੀ ਗਿਆ। ਜਦੋਂ ਰਗੜ ਕੇ ਹਟਿਆ ਤਾਂ ਉਹਨੇ ਸਫ਼ਾਜੰਗ ਦੀ ਧਾਰ 'ਤੇ ਹੱਥ ਲਾ ਕੇ ਦੇਖਿਆ ਤਾਂ ਅਜੇ ਉਹ ਪੂਰੀ ਖੁੰਢੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਈ, ਠੀਕ ਹੀ ਸੀ। ਉਹ ਉਠਕੇ ਨੀਵੀਂ ਬੀਹੀ ਵਿਚਦੀ ਨਿਆਈਆਂ 'ਚ ਖੜੀ ਪਾਲੇ ਦੀ ਕਿੱਕਰ ਵੱਲ ਨੂੰ ਤੁਰ ਪਿਆ। ਨੀਵੀਂ ਬੀਹੀ ਦਾ ਮੋੜ ਲੰਘ ਕੇ ਜਦੋਂ ਉਹ ਬੁੱਧੇ ਦੀ ਵੱਡੇ ਗੋਟ ਵਾਲੀ ਕੋਠੀ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚਿਆ ਤਾਂ ਕੋਠੀ ਦੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਤੋਰੀਆਂ ਵਾਂਗ ਲਟਕਦੀਆਂ ਬਾਹਲੀਆਂ ਈ ਸੋਹਣੀਆਂ ਰੰਗ-ਬਰੰਗੀਆਂ ਬੱਤੀਆਂ ਜਗ ਚੁੱਕੀਆਂ ਸਨ। ਚਮਕਦੇ ਰੰਗ-ਰੋਗਨ ਵਾਲੀ ਕੋਠੀ ਕੱਚੇ ਕੋਠਿਆਂ ਨੂੰ ਦੇਖ-ਦੇਖ ਮੁਸਕੜੀਏਂ ਹੱਸਦੀ ਜਾਪਦੀ ਸੀ।

“ਕੋਈ ਕੁਸ਼ ਨੀ ਵਿਗਾੜ ਸਕਦਾ ਜੱਟ ਦਾ-ਸਾਲੇ ਸਭ ਜਾਬਾਂ ਦਾ ਭੇੜ ਕਰਕੇ ਕੀੜਿਆਂ ਆਲੇ ਕੁੱਤੇ ਆਂਗੂੰ ਅੰਦਰ ਜਾ ਕੇ ਛਾਪਲਣ ਜੋਗੇ ਈ ਐ।” ਕੋਠੀ 'ਚ ਆਏ ਹਵਾ ਦੇ ਬੁੱਲੇ 'ਚੋਂ ਜਿਵੇਂ ਉਹਨੂੰ 'ਵਾਜ਼ ਸੁਣੀ ਹੋਵੇ। ਉਹਨੇ ਨਜ਼ਰ ਘੁੰਮਾ ਕੇ ਦੇਖਿਆ। ਕੋਠੀ ਦਾ ਗੋਟ ਬੰਦ ਸੀ ਨੇੜੇ ਤੇੜੇ ਵੀ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਰਬੇ ਦੀਆਂ ਮੁੱਠੀਆਂ ਸਫ਼ਾਜੰਗ 'ਤੇ ਕੱਸੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਕਿੱਕਰ ਕੋਲ ਜਾ ਕੇ ਉਹਨੇ ਮਿੱਟਾਂ 'ਚ ਈ ਅੱਠ-ਦਸ ਦਾਤਣਾਂ ਲਾਹਕੇ, ਘੜ ਸੰਵਾਰ ਕੇ ਬਣਾ ਲਈਆਂ। ਦਾਤਣਾਂ ਖੀਸੇ 'ਚ ਪਾਉਣ ਲੱਗਿਆਂ ਤਾਂ ਧਰਤੀ ਤੇ ਪਏ ਸਫ਼ਾਜੰਗ ਦੇ ਚਮਕਦੇ ਫਲ ਤੇ ਦੋ ਤਿੰਨ ਤਾਰਿਆਂ ਦਾ ਅਕਸ ਟਟਹਿਣੇ ਵਾਂਗ ਜਗਮਗ-ਜਗਮਗ ਕਰਦਾ ਸਰਬੇ ਨੂੰ ਬੜਾ ਚੰਗਾ-ਚੰਗਾ ਲੱਗਿਆ ਤੇ ਉਹਦੇ ਅੰਦਰ ਬੜੇ ਚਿਰ ਬਾਅਦ ਅਵੱਲਾ ਜਿਹਾ ਗਰੂਰ ਤੇ ਸਰੂਰ ਉਸਲਵੱਟੇ ਜਿਹੇ ਭੰਨਦਾ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ। ਦਾਤਣਾਂ ਖੀਸੇ 'ਚ ਪਾ ਪਹੀ ਪੈ ਗਿਆ। ਪਿੰਡ ਵਲੋਂ ਆਉਂਦਾ ਇਕ ਖੰਘੂਰਾ ਜਿਹਾ ਸਰਬੇ ਦੇ ਕੰਨੀ ਪਿਆ ਤਾਂ ਚੌਕੰਨੇ ਹੋਏ-ਹੋਏ ਉਹਨੂੰ ਪੇਤਲੇ ਜਿਹੇ ਹਨੇਰੇ 'ਚ ਪਛਾਨਣ 'ਚ ਦੇਰ ਨਾ ਲੱਗੀ ਬੁੱਧਾ ਮਸਤ ਹੰਕਾਰੇ ਹਾਥੀ ਵਾਂਗ ਝੂਲਦਾ ਤੁਰਿਆ ਆਉਂਦਾ ਸ਼ਾਇਦ ਨਿਆਈਆਂ ਆਲੀ ਮੋਟਰ 'ਤੇ ਨਹਾਉਣ ਚੱਲਿਆ ਸੀ।

ਅਸਮਾਨੀ ਬਿਜਲੀ ਦੀ ਤਾਰ ਵਾਂਗ ਸਰਬੇ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਅੱਗੋਂ ਦੀ ਰਾਤਾਂ ਨੂੰ ਸੁਪਨਿਆਂ 'ਚ ਸੁਣਦੀਆਂ ਸਾਹਬੇ ਦੀਆਂ ਚੀਕਾਂ, ਗੋਰੇ ਹੁਣਾਂ ਦੇ ਕੰਰੰਗਾਂ ਦਾ ਭਿਆਨਕ ਰੋਣਾ, ਕਮਲੀ ਹੋ ਗਈ ਬੇਬੇ, ਤਾਏ ਤੇ ਬਾਪੂ ਦੇ ਪਵਾਈ ਅੰਨ੍ਹੀ ਕੁੱਟ, ਉਮਰੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਿਵਿਆਂ 'ਚ ਜਾ ਸੁੱਤਾ ਬਾਪੂ ਮੁੜ-ਮੁੜ ਲੰਘੇ ਤਾਂ ਅੱਖਾਂ 'ਚ ਤੱਤਾ ਲਹੂ ਉਤਰ ਆਇਆ। ਦੇਹ ਲੋਹੇ ਵਾਂਗ ਤਪ ਉੱਠੀ, ਸਫ਼ਾਜੰਗ 'ਤੇ ਹੱਥਾਂ ਦੀ ਪਕੜ ਨਾਗ-ਵਲ ਵਾਂਗ ਕੱਸੀ ਗਈ।

“ਕਿਹੜੇ... ਉਏ?” ਬੁੱਧੇ ਦੇ ਬੋਲ ਜਿਵੇਂ ਸੱਪ ਦੇ ਡੰਗ ਵਾਂਗ ਸਰਬੇ ਦੇ ਮੱਥੇ 'ਚ ਵੱਜੇ ਹੋਣ।

“ਤੈਨੂੰ ਕਿਹੜਾ... ਚਾਹੀਦੈ” ਕਚੀਚੀ ਵਰਗੇ ਬੋਲ ਮੋੜਵੇਂ ਬੁੱਧੇ ਦੀ ਹਿੱਕ 'ਚ ਤੀਰ ਵਾਂਗ ਵੱਜੇ।

“ਕਿਹੜਾ ਜੇਮ ਪਿਆ ਉਏ ਤੂੰ... ਮੈਨੂੰ 'ਚਾਹੀਦਾ' ਪੁੱਛਣ ਆਲਾ” ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਬੁੱਧੇ ਦਾ ਹੱਥ ਡੱਬ ਵੱਲ ਵਧਿਆ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਚੀਤੇ

ਵਰਗੀ ਫੁਰਤੀ ਨਾਲ ਸਰਬੇ ਨੇ ਉਪਰੋਂ ਪੂਰੇ ਜ਼ੋਰ ਦੀ ਲਿਆਕੇ ਮਾਰਿਆ ਸਫ਼ਾਜੰਗ ਬੁੱਧੇ ਦੇ ਸਿਰ ਨੂੰ ਮਤੀਰੇ ਵਾਂਗ ਚੀਰਦਾ ਨੱਕ ਦੀ ਕੁੰਬਲੀ ਤੱਕ ਬਹਿ ਗਿਆ। ਬੁੱਧਾ ਚੀਕ ਮਾਰਕੇ ਲੜਖੜਾਇਆ। ਸਰਬੇ ਨੇ ਜਦੋਂ ਸਫ਼ਾਜੰਗ ਬੁੱਧੇ ਦੇ ਸਿਰ 'ਚੋਂ ਪੁੱਟਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਧੜਮ ਕਰਕੇ ਡਿੱਗਾ। ਜਦੋਂ ਸਰਬਾ ਉਥੋਂ ਤੁਰਿਆ ਪਰ੍ਹੇ ਚਰ੍ਹੀ ਦੇ ਖੇਤ 'ਚ ਤਿੱਤਰ 'ਅੱਲਾ ਤੇਰੀ ਕੁਦਰਤ'-‘ਅੱਲਾ ਤੇਰੀ ਕੁਦਰਤ’ ਗਾਉਂਦੇ ਉਹਨੂੰ ਸੁਣੇ। ਪਿੰਡ ਦੇ ਉਪਰਲੇ ਪਾਸੇ ਫਿਰਨੀ 'ਤੇ ਆ ਕੇ ਉਹਨੇ ਖੜਕੇ ਆਪਦੇ ਘਰ ਵੱਲ ਘਸਮੇਲੇ ਜਿਹੇ ਚਾਨਣ ਵਿਚ ਦੀ ਦੇਖਿਆ। ਉਹਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਢੇਰਾਂ ਦੇ ਢੇਰ ਨੁਰਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੱਚੇ ਘਰ 'ਤੇ ਆ ਕੱਠਾ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇ ਤੇ ਨੁਰੇ 'ਚ ਕੱਲੀ ਵਿਚਾਰੀ ਬੇਬੇ ਕਲਪਦੀ-ਕਲਪਦੀ ਹਾਲੋਂ ਬੇਹਾਲ ਹੋਈ-ਹੋਈ ਕਦੇ ਰੋਂਦੀ, ਕਦੇ ਹੱਸਦੀ ਆਪਣਾ ਆਪ ਖੋਰਦੀ ਕੰਧਾਂ ਨਾਲ ਟੱਕਰਾਂ ਮਾਰਦੀ ਫਿਰਦੀ ਹੋਵੇ। ਸਰਬੇ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਭਾਰੀਆਂ-ਭਾਰੀਆਂ ਹੋਣ ਨੂੰ ਹੋਈਆਂ। ਦੂਜੇ ਪਲ ਹੀ ਉਸਨੂੰ ਦੇਖਦੇ ਨੂੰ ਲੱਗਿਆਂ ਗਰਦਨਾਂ ਸੁੱਟਕੇ ਖਲੋਤੇ ਕੱਚੇ ਕੋਠੇ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਸਿਰ ਚੁੱਕ ਰਹੇ ਹੋਣ। ਇਕ ਸੇਕ ਜਿਹੇ ਨਾਲ ਅੱਖਾਂ ਦੀ ਗਿੱਲ ਸੁੱਕ ਗਈ।

ਪਿੰਡ ਦੇ ਦੂਜੇ ਬੰਨੇ ਆ ਕੇ ਸਰਬੇ ਨੇ ਤਾਏ 'ਧਰਤੀ ਪੱਟ' ਦਾ ਖਿੜਕ ਖੜਕਾ ਕੇ ਉਪਰੋਂ ਦੀ ਵਾਜ਼ ਮਾਰੀ, “ਤਾਇਆ।”

“ਆ ਸ਼ੇਰਾ” ਕਹਿੰਦਿਆਂ ਤਾਏ ਨੇ ਖਿੜਕ ਖੋਲ੍ਹਿਆ। “ਨਿਬੇੜਤਾ ਕੰਮ ਬੁੱਧੇ ਆਲਾ ਤਾਇਆ।” ਸਰਬੇ ਦੇ ਬੋਲਾਂ 'ਚ ਹੌਸਲਾ ਤੇ ਪਕਿਆਈ ਸੀ।

“ਨਿਬੇੜਨ ਆਲੀਆਂ ਈ ਕਰਤੂਤਾਂ ਸੀ ਉਹਦੀਆਂ, ਪਿੰਡ ਨੂੰ ਬੇਹ ਬਣਾਈ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਨੀਚ” ਤਾਇਆ ਸਰਬੇ ਦੇ ਮੋਢੇ 'ਤੇ ਪੂਰੇ ਤਿਹੁ ਤੇ ਰੂਹ ਨਾਲ ਹੱਥ ਰੱਖਦਾ ਬੋਲਿਆ।...“ਤਾਇਆ ਇਕ ਕੰਮ ਕਰੀ, ਬੇਬੇ ਨੂੰ ਵੱਡੀ ਭੈਣ ਕੋਲ ਛੱਡ ਆਵੀ, ਘਰ ਸਬਾਤ ਆਲੇ ਕਿੱਲੇ ਤੇ ਟੰਗੇ ਝੋਲੇ 'ਚ ਰੁਮਾਲ 'ਚ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪਈਆ ਪਾਇਆ ਹੋਇਐ, ਉਹ ਕੱਢਕੇ ਲੈ ਜੀ-ਆਖੀਂ ਬੇਬੇ ਨੂੰ ਅੰਬਰਸਰ ਲਿਜਾ ਕੇ ਦਿਖਾਉਣ।”

“ਬੇਸੰਸ ਹੋ ਜਾ ਸ਼ੇਰਾ... ਮੈਂ ਹੋਗਾ... ਸੱਭ ਸਾਭੂੰ” ਤਾਏ ਦਾ ਗੜਕੇ ਤੇ ਧਰਵਾਸ ਨਾਲ ਗੜੱਚ ਬੋਲਾਂ ਨੇ ਉਹਦੇ ਮਨ ਨੂੰ ਹੋਰ ਹੌਸਲਾ ਦਿੱਤਾ।

“ਚੰਗਾ ਮੈਂ ਚਲਦਾ ਤਾਇਆ... ਸਾਸਰੀ ਕਾਲ” ਕਹਿੰਦੇ ਸਰਬੇ ਨੂੰ 'ਧਰਤੀ ਪੱਟ' ਤਾਏ ਨੇ, “ਰੱਖ ਵਿਖਾਈ ਤੈਂ ਪਿੰਡ ਦੀ ਸਰਬਿਆ ਲੰਮੀਆਂ ਉਮਰਾਂ ਹੋਣ ਤੇਰੀਆਂ” ਕਹਿੰਦਿਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਬਾਹਾਂ 'ਚ ਵਲਦਿਆਂ ਘੁੱਟ ਕੇ ਆਪਣੀ ਹਿੱਕ ਨਾਲ ਲਾ ਲਿਆ। ਤਾਏ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ 'ਚ ਸਹਿਜੇ-ਸਹਿਜੇ ਡਲੁਕ ਆਏ ਹੰਝੂ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਹੇਠਾਂ ਆਉਂਦੇ-ਆਉਂਦੇ ਉਹਦੀ ਭਰ੍ਹੰਵੀਂ ਚਿੱਟੀ ਦਾੜ੍ਹੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬੁੱਕਲ 'ਚ ਲੁਕ ਲਏ। ਤਾਏ ਕੋਲੋਂ ਜਦੋਂ ਉਹਨੇ ਪਿੱਠ-ਭੁਆਈ ਸਰਬੇ ਦੇ ਸਫ਼ਾਜੰਗ ਦੀਆਂ ਵੱਜੀਆਂ ਲਿਸ਼ਕੋਰਾਂ ਨਾਲ ਪਿੰਡ ਦੇ ਕੱਚੇ ਬਨੇਰੇ ਇਕ ਵਾਰੀ ਲਿਸ਼ਕ ਉੱਠੇ। ਪਿੰਡੋਂ ਨਿਕਲਦੇ ਸਰਬੇ ਦੀਆਂ ਕੱਚੀ ਬੀਹੀ 'ਚ ਹੋਈਆਂ ਪੈੜਾਂ ਨੂੰ ਤਾਇਆ ਕਿੰਨਾ ਚਿਰ ਨਿਹਾਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਪਰ੍ਹੇ ਅੱਧ-ਚਾਨਣੀ ਰਾਤ 'ਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੈੜਾਂ ਤੇ ਉੱਡੇ ਫਿਰਦੇ ਜਗਦੇ-ਬੁਝਦੇ ਟਟਹਿਣੇ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ 'ਚ ਤਾਏ ਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਸਰਬੇ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਵਰਗੀਆਂ ਪੈੜਾਂ 'ਚ ਇਕ ਦਰਦ ਰਸਿਆ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇ, ਕਈ ਤਹਿਆਂ ਵਾਲਾ ਪਰਬਤੋਂ ਭਾਰਾ ਅਣਦੱਸਿਆ ਮਿੱਟੀ-ਰੰਗਾ ਦਰਦ। ਫੇਰ ਉਹਤੋਂ ਪੈੜਾਂ ਵੱਲ ਹੋਰ ਦੇਖਿਆ ਨਾ ਗਿਆ ਤੇ ਉਹਨੇ ਖਿੜਕ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੋ ਕੇ ਖਿੜਕ ਭੇੜ ਲਿਆ।

ਲਾਵਾਰਸ

1

ਚਾਰ ਪੰਜ ਦਿਨ ਝੜੀ ਕੀ ਲੱਗੀ, ਮੀਂਹ ਛੱਜੀ ਖਾਰੀ ਵਰ੍ਹਿਆ। ਚਾਰੇ ਵੰਨੇ ਬੱਦਲ ਘਟਾ ਟੋਪ ਛਾਏ ਹੋਏ ਸਨ। ਕਿਸੇ ਪਾਸਿਓਂ ਬੱਦਲਾਂ ਨੇ ਕੰਨੀਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਖਿਸਕਾਈ, ਆਸਮਾਨ ਵਿਚ ਕਿਧਰੇ ਕੋਈ ਚਾਨਣ ਦੀ ਲੀਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿਸਦੀ। ਆਕਾਸ਼ ਦੇ ਨਿਰਮਲ ਹੋਣ ਦੀ ਜਿਵੇਂ ਆਸ ਮੁੱਕ ਗਈ ਹੋਵੇ। ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਮੰਦਰਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਅਰਦਾਸਾਂ ਬੇਨਤੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਕਿ ਹੇ ਵਾਹਿਗੁਰੂ, ਹੇ ਸੱਚੇ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਸੂਰਜ ਦਾ ਮੂੰਹ ਦਿਖਾ, ਅਸੀਂ ਬਬੇਰਾ ਸੰਤਾਪ ਭੋਗ ਲਿਆ ਹੈ।

ਕੱਚੇ ਕੋਠਿਆਂ ਦੀਆਂ ਕੰਧਾਂ ਖੁਰ ਖੁਰ ਡਿੱਗ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਛੱਤਾਂ ਹੇਠ ਤੁਲਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਤਾਂ ਜੋ ਜਿਵੇਂ ਕਿਵੇਂ ਛੱਤਾਂ ਖੜੀਆਂ ਰਹਿਣ। ਅੱਧੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਕੋਠੇ ਢਹਿ ਢੇਰੀ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਘਰਾਂ ਦਾ ਲੋੜੀਂਦਾ ਅਤੇ ਕੀਮਤੀ ਸਮਾਨ ਚੁੱਕ ਕੇ ਸਕੂਲ ਦੇ ਪੱਕੇ ਕਮਰਿਆਂ ਵਿਚ ਜਾ ਵੜੇ ਸਨ। ਕਈਆਂ ਨੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ, ਧਰਮਸ਼ਾਲਾ ਅਤੇ ਦਰਵਾਜ਼ਿਆਂ ਦੇ ਵਰਾਂਡਿਆਂ ਵਿਚ ਜਾ ਡੇਰੇ ਲਾਏ ਸਨ। ਘਰ ਕੋਠਿਆਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਹਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਬਚਾਉਣ ਦੀ ਬਣੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਪਸ਼ੂ ਢਾਂਡਾ ਅੱਡ ਕਿੱਲਿਆਂ ਉਪਰ ਖੜਾ ਖੁਰ ਵੱਢਦਾ ਰਿਘ ਰੰਭ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਕਈ ਹਿੰਮਤੀ ਆਦਮੀ ਪਸ਼ੂਆਂ ਲਈ ਗੋਡੇ ਗੋਡੇ ਖੜੇ ਪਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਪੱਠੇ ਵੱਢ ਕੇ ਲਿਆ ਰਹੇ ਸਨ। ਸੂਏ ਕੱਸੀਆਂ ਇਕ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਹੜ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਾਣੀ ਫਸਲ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕਰਦਾ ਪਿੰਡਾਂ ਵਲ ਨੂੰ ਵਧ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਪਿੰਡ ਦੀ ਬਚਤ ਲਈ ਲੋਕ ਪਿੰਡ ਦੇ ਆਸੇ ਪਾਸੇ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਬੰਨ੍ਹ ਮਾਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਕਈਆਂ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਪਾਣੀ ਲਈ ਕੋਈ ਨਿਕਾਸ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਿੰਡ ਦੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਨਹਿਰ ਹੁੰਦੀ, ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਸੂਆ। ਪਿੰਡ ਦੇ ਬਚਾ ਲਈ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਨਹਿਰ ਦੀਆਂ ਪਟੜੀਆਂ ਵੱਢ ਕੇ ਪਾਣੀ ਲਈ ਵਹਿਣ ਬਣਾਏ।

ਸ਼ਿਵਚਰਨ ਸਿੰਘ ਗਿੱਲ

1955 ਦੀ ਇਹ ਪਰਲੋਂ ਵਰਗੀ ਕਰੋਪੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹਰ ਪਿੰਡ ਨੇ ਹੰਢਾਈ ਹੈ। ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਜਲ ਹੀ ਜਲ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਸੀ। ਹੜ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਾਣੀ ਆਪਣੇ ਪੁਰਾਣੇ ਵਹਿਣਾ ਵਿਚ ਦਰਿਆਵਾਂ ਵਾਂਗ ਠਾਠਾਂ ਮਾਰਦਾ ਜਾਂਦਾ। ਇਹ ਹੜ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਹਿਣ ਕਿਸੇ ਸਦੀ ਵਿਚ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਵਹਿਣ ਹੁੰਦੇ ਹੋਣਗੇ। ਨਹਿਰ ਅਬੋਹਰ ਬ੍ਰਾਂਚ ਦੇ ਕੰਢੇ ਪਿੰਡ ਅਖਾੜੇ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਢਾਬ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਢੋਲ੍ਹਣ, ਛੱਜਾਵਾਲ, ਰੂਮੀ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਚੱਰੀਆਂ, ਮੱਕੀਆਂ ਦੇ ਬਾਬੂ ਝੰਡਿਆਂ ਦੇ ਹਾਣ ਦਾ ਹੋ ਕੇ ਵਗ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮਾੜੇ ਆਦਮੀ ਦੇ ਤਾਂ ਪੈਰ ਉਖਾੜ ਕੇ ਰੋੜ੍ਹ ਲਿਜਾਂਦਾ, ਇਉਂ ਕਈ ਲੋਥਾਂ ਅਖਾੜੇ ਜਾਂ ਅੱਗੇ ਰਸੂਲਪੁਰ ਲੋਧੇ ਦੀ ਢਾਬ ਵਿਚੋਂ ਲੱਭੀਆਂ ਸਨ।

ਏਸ ਰੱਬੀ ਕਹਿਰ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪਰਲੋਂ ਲੈ ਆਂਦੀ ਸੀ। ਸਾਉਣੀ ਦੀ ਫਸਲ ਤਬਾਹ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਮੱਕੀ ਕਪਾਹ ਦਾ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬਚਿਆ। ਜੇ ਕਿਸੇ ਦੇ ਦੋ ਖੇਤ ਕਮਾਦ ਦੇ ਸਨ ਤਾਂ ਉਹਨੇ ਪੱਠਿਆਂ ਦੀ ਬੁੜ੍ਹਾਂ, ਕਮਾਦ ਪਸ਼ੂਆਂ ਨੂੰ ਚਾਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਅੱਗੋਂ ਹਾੜੀ ਦੀ ਫਸਲ ਬੀਜਣ ਲਈ ਜ਼ਮੀਨ ਵੱਤਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆ ਰਹੀ। ਸਰਦੇ ਪੁੱਜਦੇ ਘਰਾਂ ਦੀ ਭਿਆਂ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਮਾਰੂ ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਵੱਤ ਆਉਣ ਦੀ ਆਸ ਮੀਂਹ ਹਟਣ ਤੋਂ ਹਫ਼ਤਾ ਕੁ ਬਾਅਦ ਬੱਝ ਗਈ ਸੀ। ਰੇਤਲੀ ਭੋਇੰ ਨੇ ਛੇਤੀ ਪਾਣੀ ਜੀਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਏਸ ਆਰਥਿਕ ਮੰਦਵਾੜੇ ਤੋਂ ਤੰਗ ਆ ਕੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਨੌਜਵਾਨ ਮੁੰਡੇ ਆਪਣੇ ਕਿਸੇ ਦੂਰ ਨੇੜੇ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਕੋਲ ਕਲਕੱਤੇ ਡਰੈਵਰੀ ਕੰਡਕਟਰੀ ਕਰਨ ਜਾ ਲੱਗੇ ਸਨ। ਏਸ ਤੰਗੀ ਤੁਰਸ਼ੀ ਤੋਂ ਤੰਗ ਆ ਕੇ ਗੁਲਜ਼ਾਰ ਦੇ ਪਿਉ ਨੇ ਆਪਦੇ ਸਾਲੇ ਦੇ ਵਾਕਿਫਕਾਰ ਰਾਹੀਂ ਉਹਨੂੰ 1956 ਵਿਚ ਇੰਗਲੈਂਡ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਜੀ. ਐੱਸ. ਸੇਖੋਂ ਦੇ ਨਾਮ ਦਾ ਪਾਸਪੋਰਟ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਏਜੰਟ ਨੇ ਲੈ ਕੇ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪਾਸਪੋਰਟ ਆਫਿਸ ਨੇ ਇਹ ਪਾਸਪੋਰਟ ਗੁਲਾਮ ਸਾਦਿਕ

ਸੇਖੋਂ ਦੇ ਨਾਮ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਗੁਲਜ਼ਾਰ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ ਦੇ ਕੰਮ ਆਇਆ।

ਗੁਲਜ਼ਾਰ ਬੀਅਰ ਦੇ ਨਸ਼ੇ ਦੀ ਲੋਰ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਆਪਣੀ ਹੱਡ ਬੀਤੀ ਸੁਣਾਉਂਦਾ ਤਾਂ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਲੋਕ ਕੰਨ ਖੜ੍ਹੇ ਕਰ ਲੈਂਦੇ। ਉਹਦਾ ਗੱਲ ਕਰਨ ਦਾ ਤਰੀਕਾ ਅਜਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਆਪਣੇ ਦੁਖਾਂਤ ਨੂੰ ਵੀ ਸੁਖਾਂਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ। ਕਹਿੰਦਾ, “ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਰਾਤ ਨੂੰ ਬਾਰਡਰ ਲੰਘ ਕੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵੜੇ, ਮੈਨੂੰ ਇਉਂ ਲੱਗਾ ਜਿਵੇਂ ਰਾਤ ਨੂੰ ਸ਼ੇਰ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਕਰਨ ਚੱਲੇ ਆਂ। ਅੱਗੇ ਖਾਲ ਦੀ ਵੱਟ ਪੈ ਕੇ ਕਮਾਦ ਦੇ ਖੇਤ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਸ਼ਾਹ ਰਾਹ ਵੱਲ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਤਿੰਨ ਜਣੇ ਸਾਂ। ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਪੈਰ ਮਿੱਧਦੇ ਕਾਹਲੀ-ਕਾਹਲੀ ਕਦਮ ਪੁੱਟਦੇ। ਹੱਦ ਪਾਰ ਕਰਵਾਉਣ ਵਾਲੇ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਸਮਝਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਤਿੰਨ ਚਾਰ ਪੈਲੀਆਂ ਦੀ ਵਿੱਥ 'ਤੇ ਸ਼ਾਹ ਰਾਹ ਵਲ ਬੰਦਾ ਖੜ੍ਹਾ ਮਿਰਜ਼ਾ ਗਾਉਂਦਾ ਹੋਊ, ਉਹਦੇ ਮੋਢੇ ਉਪਰ ਕਹੀ ਅਤੇ ਸਿਰ ਪਰ ਮੁੜ੍ਹਾਸਾ ਮਾਰਿਆ, ਤੁਸੀਂ ਉਹਦੇ ਕੋਲ ਚਲੇ ਜਾਣਾ। ਉਹ ਤੁਹਾਨੂੰ ਆਪੇ ਟਿਕਾਣੇ ਉਪਰ ਅੱਪੜਦਾ ਕਰੂਗਾ। ਨਾਜ਼ਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਨਾਉਂ ਨਜ਼ੀਰ ਦੀਨ ਸੀ। ਹਾਕਮ ਸਿੰਘ ਤਾਂ ਦੋ ਮਹੀਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਹਿਕਮਤ ਸ਼ਾਹ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਹੁਣ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਨਾਮਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਬੁਲਾਉਂਦੇ ਸਾਂ। ਬੋੜਾ ਅੱਗੇ ਗਏ ਤਾਂ ਕਮਾਦ ਵਿਚੋਂ ਦੋ ਗਿੱਦੜ ਨਿਕਲੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਖੜਕਾ ਸੁਣਕੇ ਸਾਡਾ ਤਾਹ ਨਿਕਲ ਗਿਆ। ਉਹ ਲਾਲ-ਲਾਲ ਅੱਖਾਂ ਸਾਡੇ ਵੱਲ ਗੱਡ ਕੇ ਇਉਂ ਵੇਖਣ ਜਿਵੇਂ ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਠੇਰੇ ਹੁੰਦੇ ਆਂ। ਅਚੇਤ ਹੀ ਡਰ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਮੂੰਹੋਂ ਨਿਕਲ ਗਿਆ,

“ਨਜ਼ੀਰਿਆ, ਮਾਰੇ ਗਏ ਆਪਾਂ ਅੱਜ ਅਨਿਆਈ ਮੌਤ, ਇਹ ਆਪਾਂ ਨੂੰ ਪਾੜਨਗੇ।” ਹਿਕਮਤ ਨੇ ਦਲੇਰੀ ਨਾਲ ਗੰਨਾ ਪੁੱਟਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲ ਵਗਾਹ ਮਾਰਿਆ, ਨਾਲ ਹੀ ਦੋ ਤਿੰਨ ਹੋਕਰੇ ਮਾਰੇ। ਗਿੱਦੜ ਤਾਂ ਭੱਜ ਗਏ, ਪਰ ਅਸੀਂ ਬਾਰਡਰ ਪੁਲਸ ਦੀ ਗੋਲੀ ਦੀ ਉਡੀਕ ਵਿਚ ਲੰਮੇ ਪੈ ਗਏ,

“ਮਰਵਾ' ਤਾ, ਤੈਂ ਹੁਣ। ਚੰਗਾ ਭਲਾ ਤੈਨੂੰ ਸਮਝਾ ਕੇ ਤੋਰਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉੱਚੀ ਸਾਹ ਨੀ ਲੈਣਾ। ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਬਿੜਕ ਨਾ ਲੱਗੇ ਕਿ ਬਾਰਡਰ ਨੇੜੇ ਕੋਈ ਬੰਦਾ।” ਹਿਕਮਤ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਰਤੂਤ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਲਈ ਕਿਹਾ,

“ਆਪਾਂ ਬਾਰਡਰ ਲੰਘ ਆਏ ਹਾਂ। ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਹਾਂ, ਆਪਦੇ ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ ਫਿਰਦੇ। ਕੀ ਮਜ਼ਾਲ ਆ, ਹਿੰਦੋਸਤਾਨੀ ਪੁਲਸ ਆਪਣੇ ਉਪਰ ਗੋਲੀ ਚਲਾ ਜੇ, ਗੋਲੀ ਚਲਾਕੇ ਅਗਲਿਆਂ ਜੰਗ ਨੂੰ ਸੱਦਾ ਦੇਣਾ।”

“ਜੇ ਤੇਰੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪਿਉਆਂ ਨੇ ਫੜ ਲਿਆ, ਵਈ ਇਹ ਹਿੰਦੋਸਤਾਨੀ ਜਾਸੂਸ ਏਧਰ ਭੇਤ ਲੈਣ ਆਏ ਆ।” ਨਜ਼ੀਰ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਚੁੱਪ ਕਰਵਾਇਆ, “ਜੇ ਹੋਣਾ ਸੀ, ਸੇ ਹੋ ਗਿਆ। ਹੁਣ ਚੁੱਪ ਕਰਕੇ ਸਿੱਧੇ ਖਾਲ ਦੀ ਵੱਟ ਪਵੋ।” ਦੂਰ ਬੰਦਿਆਂ ਦੇ ਬੋਲ ਸੁਣਾਈ ਦੇਣ ਲੱਗੇ। ਉਹ ਫੇਰ ਬੋਲਿਆ,

“ਛੇਤੀ ਛੇਤੀ ਤੁਰੋ। ਉਹ ਵਿਚਾਰੇ ਠੰਡ 'ਚ ਆਪਾਂ ਨੂੰ ਉਡੀਕਦੇ ਹੋਣੇ ਆ।” ਦੂਰੋਂ ਸਾਡੇ ਪ੍ਰਛਾਵੇਂ ਵੇਖ ਕੇ ਬੋਲ ਉੱਚੇ ਹੋਏ, “ਕੱਢ ਕਲੇਜਾ ਲੈ ਗਈ, ਖੀਵੇ ਖਾਂ ਦੀ ਧੀ। ਗਜ਼ ਗਜ਼ ਲੰਮੀਆਂ

ਮੇਡੀਆਂ ਰੰਗ ਜੋ ਗੋਰਾ ਸੀ।” ਮੈਂ ਮਿਰਜ਼ੇ ਦੀ ਕਲੀ ਸੁਣਕੇ ਕਿਹਾ,

“ਵੱਈ ਸੱਜੇ ਵੰਨੇ ਹੋਵੇ। ਬੋਲ ਓਧਰੋਂ ਆਇਆ।” ਅਜੇ ਅਸੀਂ ਸੌ ਕੁ ਗਜ਼ ਗਏ ਹੋਵਾਂਗੇ ਕਿ ਰਾਤ ਦੇ ਤੀਜੇ ਪਹਿਰ ਦੇ ਪੁੰਦਲਕੇ ਵਿਚ ਸਾਨੂੰ ਆਕਾਰ ਦਿਸੇ। ਅਸੀਂ ਅਹੁਲ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲ ਹੋਏ। ਸਾਨੂੰ ਲੈਣ ਆਏ ਨੌਜਵਾਨ ਮਿਲ ਕੇ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਹੋਏ ਜਿਵੇਂ ਮਣਾ ਮੂੰਹ ਭਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੋਢਿਆਂ ਤੋਂ ਲਹਿ ਗਿਆ ਹੋਵੇ।

“ਸਰਦਾਰੋ, ਸਾਨੂੰ ਚਾਰ ਘੰਟੇ ਹੋ ਗਏ ਏਥੇ ਠੰਡ ਵਿਚ ਠਰਦਿਆਂ ਨੂੰ। ਤੁਰੋ ਛੇਤੀ ਛੇਤੀ, ਔਹ ਮੁਰੱਬੇ ਕੁ ਦੀ ਵਿੱਥ 'ਤੇ ਜੀਪ ਖੜੀ ਆ। ਸੂਰਜ ਨਿਕਲਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਅੱਪੜਦੇ ਕਰੀਏ।” ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੌਜਵਾਨ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਸਭ ਦਾ ਰੌਅ ਸਾਵਾਂ ਹੋ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਜ਼ਰਾ ਮਜ਼ਾਕ ਦੀ ਸੁਰ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਡਰ ਜ਼ਾਹਿਰ ਕੀਤਾ, “ਸੋਹਣਿਆ, ਤੈਨੂੰ ਰੱਬ ਦੀਆਂ ਰੱਖਾਂ, ਜਿਉਂਦਾ ਵੱਸਦਾ ਰਹਿ, ਜਵਾਨੀਆਂ ਮਾਣੇ ਪਰ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਸੁਣ ਲੈ, ਤੂੰ ਸਾਨੂੰ ਸਰਦਾਰ ਜੀ ਨੀ ਕਹਿਣਾ। ਮੇਰਾ ਨਾਮ ਗੁਲਾਮ ਸਾਦਿਕ ਏ, ਤੇ ਇਹ ਆ ਨਜ਼ੀਰ ਤੇ ਉਹ ਹਿਕਮਤ ਸ਼ਾਹ। ਚੇਤੇ ਰੱਖੀਂ। ਹੋਰ ਨਾ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਸਾਨੂੰ ਵਲੈਤ ਵੇਖਣੀ ਪੈ ਜੇ।”

“ਫਿਕਰ ਨਾ ਕਰੋ ਭਰਾਵੇ, ਅਸੀਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਜਹਾਜ਼ ਚੜ੍ਹਾ ਕੇ ਹੀ ਦਮ ਲਵਾਂਗੇ।” ਅਸੀਂ ਚੱਕਵੇਂ ਪੈਰੀਂ ਜੀਪ ਵਿਚ ਆ ਬੈਠੇ। ਜੀਪ ਵਿਚ ਬੈਠ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪਛਾਣ ਕਰਵਾਈ, ਜੀ, ਮੇਰਾ ਨਾਮ ਸਜਾਦ ਏ, ਤੇ ਇਹ ਸਾਡੇ ਸਾਈਂ ਹੋਰਾਂ ਦਾ ਨੌਕਰ ਏ ਮਿਹਰੂ। ਇਹ ਡਰੇਵਰ ਚੌਧਰੀ ਸਾਈਂ ਹੋਰਾਂ ਦਾ ਭਾਈਵਾਲ ਏ ਮੀਆਂ ਫੈਜ਼ਲ।” ਜੀਪ ਕੱਚੇ ਰਾਹਾਂ ਦੀ ਪੂੜ ਉਡਾਂਦੀ ਚਲੀ ਗਈ। ਸ਼ਹਿਰੋਂ ਬਾਹਰ ਬਾਹਰ ਉਪਰ ਸਾਈਂ ਹੋਰਾਂ ਦੀ ਹਵੇਲੀ ਆ। ਤੁਸੀਂ ਹਵੇਲੀ ਵਿਚ ਠਹਿਰਨਾ। ਹਵੇਲੀ ਵਿਚ ਤੁਹਾਡੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਦਾ ਪੂਰਾ ਬੰਦੋਬਸਤ ਹੈ। ਚਾਹਾਂ ਪੀਓ, ਪਰੋਠੇ ਖਾਓ, ਆਰਾਮ ਕਰੋ। ਸਾਈਂ ਹੋਰੀਂ ਵੱਡੇ ਦਿਨੋਂ ਆਉਣਗੇ ਅਰ ਤੁਹਾਨੂੰ ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਸਮਝਾ ਦੇਣਗੇ ਕਿ ਕਰਾਚੀ ਕਦੋਂ ਚਲਣਾ ਵੇ। ਅੱਗੋਂ ਜਹਾਜ਼ ਦੀ ਸੀਟ ਕਦੋਂ ਦੀ ਪੱਕੀ ਹੋਈ ਆ।” ਸਾਈਂ ਆਇਤ ਉੱਲਾ ਖਾਨ ਦੀ ਹਵੇਲੀ ਕੀ ਸੀ, ਕਿਲ੍ਹਾ ਸਮਝੋ। ਉਪਰਲੇ ਚੁਬਾਰਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਚੁਬਾਰੇ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਮੰਜੇ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਸਾਨੂੰ ਉਸ ਚੁਬਾਰੇ ਵਿਚ ਚਾੜ੍ਹ ਦਿੱਤਾ। ਚਾਹ ਦਾ ਗੜਵਾ ਆ ਗਿਆ, ਨਾਲ ਦੋ ਦੋ ਮੰਨਾ ਵਰਗੇ ਪਰੋਠੇ, ਤੇ ਅੰਬ ਦਾ ਆਚਾਰ। ਰਾਤ ਦੇ ਭੁੱਖੇ ਸੀ। ਪਰੋਠੇ ਤਾਂ ਮੱਲੇ ਮੱਲੀ ਸੰਘ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਨੂੰ ਭੱਜੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਖਾ ਪੀ ਕੇ ਅਸਾਂ ਮੰਜਿਆਂ ਉਪਰ ਲੇਟ ਗਏ। ਸਜਾਦ ਨੇ ਫੇਰ ਤਾਕੀਦ ਕੀਤੀ, “ਸਰਦਾਰੋ, ਘਬਰਾਓ ਨਾ, ਕਿਸੇ ਸ਼ੈਅ ਦੀ ਲੋੜ ਹੋਵੇ, ਹੇਠਾਂ ਮਿਹਰੂ ਹੈ, ਉਹਨੂੰ ਆਵਾਜ਼ ਦੇ ਦੇਣੀ। ਹੁਣ ਘੜੀ ਦੋ ਘੜੀਆਂ ਵਿਸਮ ਲਵੋ। ਸਾਈਂ ਜੀ ਦਸ ਗਿਆਰਾਂ ਵਜੇ ਆਉਣਗੇ।” ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਸਜਾਦ ਪੌੜੀਆਂ ਉੱਤਰ ਗਿਆ। ਥਕੇਵੇਂ ਕਾਰਨ ਨਜ਼ੀਰ ਤੇ ਹਿਕਮਤ ਤਾਂ ਛੇਤੀ ਹੀ ਘੁਰਾੜੇ ਮਾਰਨ ਲੱਗ ਪਏ ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਨੀਂਦ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਉਂਦੀ। ਇਕ ਤਾਂ ਮੈਂ ਘੁਰਾੜਿਆਂ ਵਿਚ ਉਂ ਨੀ ਸੌਂ ਸਕਦਾ, ਦੂਜਾ ਰਹਿ ਰਹਿ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਬਾਪੂ ਦਾ ਉਦਾਸ ਚਿਹਰਾ ਚੇਤੇ ਆਉਂਦਾ। ਹੁਣ ਉਹਨੂੰ ਇਕੱਲੇ ਨੂੰ ਖੇਤੀ ਕਰਨੀ ਔਖੀ ਹੋਊ, ਮੈਥੋਂ ਵੱਡਾ ਪਹਿਲੇ ਦਿਨੋਂ ਈ ਉਲੱਥ ਆ। ਉਹਨੂੰ ਬਾਪੂ ਦੀ ਕੋਈ ਪਰਵਾਹ ਨੀ, ਆਪਦੀ ਢਾਣੀ 'ਚ ਈ ਮਸਤ

ਰਹਿੰਦਾ। ਉਸਤੋਂ ਵੱਧ ਮੈਨੂੰ ਚੁੱਕੇ ਕਰਜ਼ੇ ਦਾ ਫਿਕਰ ਸੀ। ਬਾਪੂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਵਲੈਤ ਭੇਜਣ ਲਈ ਏਜੰਟਾਂ ਨਾਲ ਸੱਤ ਹਜ਼ਾਰ ਦਾ ਕਰਾਰ ਸੀ। ਤਿੰਨ ਹਜ਼ਾਰ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਲੈ ਲਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਪੈਸੇ ਬਾਪੂ ਨੇ ਕਲਕੱਤੇ ਵਾਲੇ ਮਾਮੇ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਦਿੱਤੇ ਸੀ। ਬਾਕੀ ਦੇ ਪੈਸੇ ਏਜੰਟਾਂ ਨੇ ਜਹਾਜ਼ ਚੜ੍ਹਣ ਵੇਲੇ ਲੈਣੇ ਸੀ। ਪੈਸਿਆਂ ਦਾ ਜ਼ਾਮਨ ਗੁਰਾਇਆ ਵਾਲਾ ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਹ ਬਣਿਆ ਸੀ। ਹੁਣ ਰਕਮ ਬਾਪੂ ਕਿਵੇਂ ਤੇ ਕਿਥੋਂ ਹਰੀ ਕਰੂ। ਮੈਨੂੰ ਏਹੀ ਫਿਕਰ ਸੌਣ ਨੀ ਸੀ ਦਿੰਦਾ। ਬਾਪੂ ਜ਼ਮੀਨ ਗਹਿਣੇ ਕਰੂ, ਘਰ 'ਚ ਤੰਗੀ ਆਉ। ਬਸ, ਸੋਚ ਸੋਚ ਮੈਂ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਅੱਗੇ ਅਰਦਾਸ ਬੇਨਤੀ ਕਰਦਾ “ਸੱਚੇ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਇਹ ਬੇੜਾ ਬੇਨੇ ਲਾ ਦੇ। ਇਕ ਵਾਰ ਵਲੈਤ ਬੜ ਜਾਂ, ਫਿਰ ਭਾਵੇਂ ਮੈਨੂੰ ਹੱਡ ਵੇਚਣੇ ਪੈ ਜਾਣ, ਕਰਜ਼ਾ ਤਾਂ ਮੈਂ ਪੰਜ ਚੌਹ ਮਹੀਨਿਆਂ 'ਚ ਲਾਹ ਦੂੰ।”

ਵੱਡੇ ਦਿਨੋਂ ਸਾਈਂ ਸਾਹਿਬ ਆਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਬੜੇ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਸਾਡੀ ਖੈਰ ਸੁੱਖ ਪੁੱਛੀ। ਦਿਲਾਸਾ ਦਿੱਤਾ, “ਚੋਬਰੋ ਘਬਰਾਇਓ ਨਾ, ਆਪਦਾ ਹੀ ਘਰ ਸਮਝੋ। ਜਿਸ ਚੀਜ਼ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੋਵੇ ਮਿਹਰੂ ਨੂੰ ਕਹਿ ਦੇਣਾ। ਦੋ ਚਾਰ ਦਿਹਾੜੇ ਲੱਗ ਜਾਸਣ। ਮੇਰਾ ਬੰਦਾ ਕਰਾਚੀ ਬੈਠਾ ਵੇ। ਉਹ ਸਾਰਾ ਇੰਤਜ਼ਾਮ ਕਰਕੇ ਫੂਨ ਕਰਸੀ। ਉਹਦੇ ਕਹਿਣ ਮੁਤਾਬਿਕ ਮੈਂ ਤੁਸਾਂ ਨੂੰ ਕਰਾਚੀ ਲੈ ਜਾਵਾਂਗਾ। ਹੁਣ ਤੁਸੀਂ ਦੋ ਚਾਰ ਦਿਹਾੜੇ ਏਥੇ ਅਰਮਾਨ ਕਰੋ।” ਮੈਂ ਸਾਈਂ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਬੜੇ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਸੁਣਦਾ ਸਾਂ। ਸਾਈਂ ਹੋਰਾਂ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਪੂਰੀ ਹਾਕਮੀ ਅਤੇ ਤਸੱਲੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਟੋਹਰ ਵੱਖਰੀ ਸੀ। ਭਾਰੀ ਭਰਕਮ ਮੁੱਛਾਂ, ਗਲੂ ਬੋਸਕੀ ਦਾ ਲੰਮਾ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਕੁੜਤਾ, ਤੇੜ ਚਿੱਟਾ ਤਹਿਮਦ ਪੈਰੀਂ ਤਿੱਲੇਦਾਰ ਜੁੱਤੀ, ਸਿਰ ਉੱਪਰ ਤੁਰੇਦਾਰ ਪੱਗੜੀ। ਕੱਦ ਕਾਠ ਵੀ ਬਾਗੜ ਦੇ ਬਿਸ਼ਨੋਈਆਂ ਵਰਗਾ।

ਸਾਡੀ ਤਸੱਲੀ ਲਈ ਉਹਨੇ ਸਾਨੂੰ ਪਾਸਪੋਰਟ ਵਿਖਾਏ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਉੱਪਰ ਪੂਰੇ ਨਾਮ ਦੀ ਥਾਂ ਕੇਵਲ ਜੀ ਐੱਸ ਸੇਖੋਂ, ਐਨ ਡੀ ਮਾਨ, ਐੱਚ ਐੱਸ ਟਿਵਾਣਾ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸਾਈਂ ਜੀ ਨੇ ਹੱਸ ਕੇ ਕਿਹਾ, “ਮੈਂ ਤੁਸਾਂ ਨੂੰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਨਹੀਂ ਬਣਾਇਆ। ਤੁਹਾਡੇ ਅਸਲੀ ਨਾਮਾਂ ਦੇ ਪਾਸਪੋਰਟ ਹਨ ਪਰ ਤੁਸਾਂ ਹੁਣ ਏਥੋਂ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਨਾਮਾ ਨਾਲ ਤੁਰਨਾ ਜੇ ਵਰਨਾ ਕਰਾਚੀ ਫੜੇ ਜਾਓਗੇ। ਗੁਲਾਮ ਸਾਦਿਕ, ਨਜ਼ੀਰ ਦੀਨ, ਹਿਕਮਤ ਸ਼ਾਹ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਮਾ ਨੂੰ ਰਟ ਲਵੋ। ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਮਾ ਨਾਲ ਹੀ ਬੁਲਾਓ। ਭੁੱਲ ਕੇ ਵੀ ਤੁਹਾਡੇ ਮੂੰਹੋਂ ਅਸਲੀ ਨਾਮ ਨਹੀਂ ਨਿਕਲਣਾ ਚਾਹੀਦਾ।” ਸਾਡੇ ਚਿਹਰਿਆਂ ਉੱਪਰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਵੇਖ ਕੇ ਫਿਰ ਸਾਈਂ ਜੀ ਨੇ ਦੁਪਹਿਰ ਦੀ ਰੋਟੀ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛਿਆ, “ਤੁਸੀਂ ਗੋਸ਼ਤ ਤਾਂ ਖਾਂਦੇ ਨੀ ਹੋਵੋਗੇ। ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਸਬਜ਼ੀ ਨਾਲ ਰੋਟੀ ਭਿਜਵਾ ਦੇਨਾ ਹਾਂ। ਜੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਚਾਹੀਦਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਦੱਸ ਦਿਉ।” ਸਾਈਂ ਜੀ ਦੇ ਵਤੀਰੇ ਨਾਲ ਸਾਡਾ ਦਮ ਟਿਕਾਣੇ ਆ ਗਿਆ। ਨਜ਼ੀਰ ਨੇ ਬੜੀ ਹਲੀਮੀ ਨਾਲ ਕਿਹਾ, “ਸਾਈਂ ਜੀ, ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਦਾਲ ਖਾਣ ਵਾਲੇ ਬੰਦੇ ਹਾਂ, ਸਬਜ਼ੀ ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਲਈ ਮਤਾਹ। ਹਾਂ ਸਵੇਰ ਦੀ ਰੋਟੀ ਨਾਲ ਦਹੀਂ ਮਿਲ ਜੇ ਤਾਂ ਬੰਦੇ ਦਾ ਕੌਲ ਠੰਡਾ ਰਹਿੰਦਾ।” “ਫਿਕਰ ਨਾ ਕਰ ਜਵਾਨਾ, ਦਹੀਂ ਮੈਂ ਹੁਣ ਵੀ ਘਲਾ ਦੇਨਾ ਹਾਂ।” ਕਹਿ ਕੇ ਸਾਈਂ ਜੀ ਪੌੜੀਆਂ ਉੱਤਰ ਗਏ।

ਅਸੀਂ ਸਾਈਂ ਜੀ ਦੀ ਹਵੇਲੀ ਤਿੰਨ ਚਾਰ ਦਿਨ ਰਹੇ। ਸਾਡੀ

ਵਾਹਵਾ ਖਾਤਰਦਾਰੀ ਹੋਈ। ਰੋਟੀ ਪਾਣੀ ਚੰਗਾ ਵਧੀਆ, ਦਾਲ ਸਬਜ਼ੀ ਮਸਾਲੇਦਾਰ, ਮਿਰਚ ਥੋੜੀ ਤਿੱਖੀ। ਸਵੇਰ ਵੇਲੇ ਮਿੱਸੀਆਂ ਰੋਟੀਆਂ ਦਹੀਂ ਮੱਖਣ ਆਚਾਰ ਅਸੀਂ ਲੇੜ ਕੇ ਛਕਦੇ। ਸਾਡੇ ਤਿੰਨਾਂ ਲਈ ਚਾਹ ਦਾ ਗੜਵਾ। ਢਿੱਡ ਭਾਵੇਂ ਅਸੀਂ ਭਰ ਲੈਂਦੇ ਸਾਂ, ਪਰ ਅੰਦਰਲੀ ਖੋਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮਿਟਦੀ। ਚਿੱਤ ਨੂੰ ਖੁਤਖੁਤੀ ਜੇਹੀ ਲੱਗੀ ਰਹਿੰਦੀ। ਕਦੋਂ ਜਹਾਜ਼ ਚੜ੍ਹਨ ਦਾ ਸੁਨੇਹਾ ਆਵੇ, ਕਿਤੇ ਹੋਰ ਨਾ ਘਰਾਂ ਨੂੰ, ਬਰੰਗ ਚਿੱਠੀ ਵਾਂਗੂ ਮੁੜ ਜਾਈਏ। ਚੌਥੇ ਦਿਨ ਵੀਰਵਾਰ ਨੂੰ ਸਾਈਂ ਜੀ ਨੇ ਆ ਕੇ ਕਿਹਾ, “ਨੌਜਵਾਨੋ ਤਿਆਰ ਹੋ ਜੋ। ਅੱਜ ਸ਼ਾਮ ਦੀ ਗੱਡੀ ਮੇਰਾ ਬੰਦਾ ਤੁਸਾਂ ਨੂੰ ਕਰਾਚੀ ਲੈ ਕੇ ਜਾਵੇਗਾ। ਪਰਸੋਂ ਨੂੰ ਹਫ਼ਤੇ ਦੇ ਦਿਨ ਤੁਸਾਂ ਜਹਾਜ਼ ਚੜ੍ਹਣਾ ਹੈ। ਤੁਹਾਡੀਆਂ ਸੀਟਾਂ ਪੱਕੀਆਂ ਹੋ ਗਈਆਂ ਨੇ। ਮੇਰਾ ਸਬਕ ਯਾਦ ਰੱਖਣਾ, ਚੋਰਾਂ ਵਾਂਗ ਡਰ ਡਰ ਕੇ ਨਹੀਂ ਤੁਰਨਾ। ਦੜ ਦੜਾਂਦੇ ਜਾਇਉ। ਜੇ ਕੋਈ ਅਫ਼ਸਰ ਸੁਆਲ ਪੁੱਛੇ, ਗੀ ਗੀ ਨੀ ਕਰਨਾ, ਤਾੜ ਤਾੜ ਜਵਾਬ ਦਿਉ। ਉੱਜ ਮੇਰਾ ਸਾਰਾ ਬੰਦੋਬਸਤ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ। ਅੱਛਾ ਰੱਬ ਰਾਖਾ। ਆਪਣੇ ਕੱਪੜੇ ਠੀਕ ਠੀਕ ਕਰ ਲਵੋ।”

ਵੀਰਵਾਰ ਸਾਡੀ ਰੋਟੀ ਅੱਗੇ ਨਾਲੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆ ਗਈ। ਰੋਟੀ ਦੀ ਭੁੱਖ ਤਾਂ ਭਾਵੇਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਫਿਰ ਵਲੀ ਨਜ਼ੀਰ ਦੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇਣ 'ਤੇ ਅਸੀਂ ਰੋਟੀ ਖਾ ਲਈ। “ਖਾ ਲੋ! ਖਾ ਲੋ!! ਰਾਹ 'ਚ ਭੁੱਖ ਜਾਗ ਪਈ ਫਿਰ ਕੀਹਦੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਮਾਸੀ ਕਹੋਗੇ। ਗੱਡੀ 'ਚ ਬੈਠ ਕੋਈ ਪਰੋਠੇ ਲਈ ਬੈਠਾ।” ਸੱਤ ਕੁ ਵਜੇ ਹਵੇਲੀ ਦੇ ਵਿਹੜੇ ਵਿਚ ਜੀਪ ਆ ਗਈ। ਡਰੈਵਰ ਪੌੜੀਆਂ ਚੜ੍ਹਿਆ। ਸਾਡੇ ਤਿੰਨਾਂ ਵਲ ਉਹਨੇ ਸੱਧਰਾਈ ਨਿਗ੍ਹਾ ਨਾਲ ਵੇਖਿਆ, ਫਿਰ ਬੜੀ ਹਲੀਮੀ ਨਾਲ ਬੋਲਿਆ, “ਸਰਦਾਰੋ, ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਲੈ ਚਲੋ ਆਪਦੇ ਨਾਲ।” ਮੈਂ ਕਾਹਲੇ ਪੈਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, “ਯਾਰ ਤੈਨੂੰ ਓਦਣ ਸਮਝਾਇਆ ਸੀ, ਤੂੰ ਸਾਨੂੰ ਸਰਦਾਰ ਨੀ ਕਹਿਣਾ। ਭਾਊ ਕਹਿ, ਬਾਈ ਜੀ ਕਹਿ, ਭਰਾ ਕਹਿ, ਪਰ ਸਰਦਾਰ ਨੀ ਕਹਿਣਾ। ਹੋਰ ਨਾ ਜਹਾਜ਼ ਨੂੰ ਸਾਥੋਂ ਬਿਨਾ ਹੀ ਉੱਡਣਾ ਪੈ ਜੇ।”

“ਗੁਸਤਾਖੀ ਮੁਆਫ਼ ਭਰਾਵੋ, ਮੈਂ ਉੱਕ ਗਿਆ ਸਾਂ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਅਰਜ਼ ਕੀਤੀ ਆ ਕਿ ਸਾਈਂ ਜੀ ਕੋਲ ਮੇਰੀ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਵੀ ਕਰ ਦਿਉ। ਮੇਰਾ ਬੇੜਾ ਵੀ ਬੰਨ੍ਹੇ ਲੱਗ ਜੇ।” ਡਰਾਈਵਰ ਦਾ ਤੌਰ ਵੇਖ ਕੇ ਨਜ਼ੀਰ ਹੱਸਿਆ, “ਉਏ ਮੂਰਖਾ, ਸਾਈਂ ਕੋਈ ਸਾਡੇ ਚਾਚੇ ਦਾ ਪੁੱਤ ਏ। ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਆਪ ਕਿਸੇ ਰਾਹੀਂ ਆਏ ਹਾਂ। ਤੂੰ ਸਾਈਂ ਦਾ ਡਰੈਵਰ ਏਂ, ਖੁਦ ਕਹਿ। ਪੈਰੀਂ ਹੱਥ ਲਾ।” ਮੇਰਾ ਚਿੱਤ ਕਾਹਲੀ ਪੈ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਗੱਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਸਟੇਸ਼ਨ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚਣ ਦਾ ਵਧੇਰੇ ਖਿਆਲ ਸੀ। “ਯਾਰੋ ਉੱਠੋ, ਤੁਰੋ, ਗੱਲਾਂ ਰਾਹ 'ਚ ਕਰ ਲੈਣੀਆਂ।” ਮੇਰੀ ਬੇ-ਸਬਰੀ ਨੂੰ ਤਾੜ ਕੇ ਡਰੈਵਰ ਨੇ ਤਸੱਲੀ ਦਿੱਤੀ, “ਭਰਾਓ, ਘਬਰਾਓ ਨਾ, ਗੱਡੀ ਤੁਰਨ 'ਚ ਅਜੇ ਬਬੇਰਾ ਟੈਮ ਏਂ। ਗੱਡੀ ਨੇ ਸਵਾ ਨੌਂ ਵਜੇ ਤੁਰਨਾ। ਆਪਾਂ ਅੱਧ ਘੰਟੇ 'ਚ ਸਟੇਸ਼ਨ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਜਾਣਾ।” ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਸਾਮਾਨ ਤਾਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਝੋਲਿਆਂ 'ਚ ਕੱਪੜੇ ਪਾਏ 'ਤੇ ਉੱਠ ਖੜੇ ਹੋਏ। ਡਰੈਵਰ ਨੇ ਜੀਪ ਸਟਾਰਟ ਕੀਤੀ। ਬਾਹਰ ਮੌਸਮ ਘਸਮੈਲਾ ਜੇਹਾ ਸੀ। ਬੱਦਲਾਂ ਨੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਰਾਤ ਲੈ ਆਂਦੀ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਡਰੈਵਰ ਤੋਂ ਸਾਈਂ ਜੀ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛਿਆ ਤਾਂ ਜੇ ਜਾਂਦੇ ਸਮੇਂ ਸਾਈਂ ਜੀ ਨੂੰ ਅਲਵਿਦਾਇਗੀ ਸਲਾਮ ਕਹਿ ਚੱਲੀਏ। ਦੂਜਾ ਮੌਸਮ ਵਾਂਗ ਮਨ ਵੀ ਅਨਿਸਚਿਤ ਸੀ। ਡਰੈਵਰ ਨੇ ਉਤਸੁਕਤਾ ਦੀ ਤਸੱਲੀ ਲਈ ਕਿਹਾ, “ਸਾਈਂ ਜੀ ਤੁਹਾਨੂੰ ਸਟੇਸ਼ਨ 'ਤੇ ਮਿਲਣਗੇ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸ ਹੀ ਤੁਹਾਡੀਆਂ ਟਿਕਟਾਂ ਹਨ। ਅਸੀਂ ਅੱਠ ਵੱਜਦੇ ਨੂੰ ਸਟੇਸ਼ਨ ਉੱਪਰ ਪਹੁੰਚ ਗਏ ਸੀ। ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਸਟੇਸ਼ਨ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੈ। ਲੁਧਿਆਣੇ ਦੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਨਾਲੋਂ ਕਿੰਨਾ ਵੱਡਾ। ਮੈਂ ਸਟੇਸ਼ਨ ਵੇਖ ਵੇਖ ਦੰਗ ਹੋਵਾਂ। ਸਾਈਂ ਜੀ ਨੇ ਮੇਰੀ ਹੈਰਤ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਕਿਹਾ, ਜਵਾਨਾ ਹੈਰਾਨ ਨਾ ਹੋ। ਵਲੈਤ ਵਿਚ ਤੂੰ ਏਦੂੰ ਵੱਡੀਆਂ ਤੇ ਵਧੀਆਂ ਇਮਾਰਤਾਂ ਵੇਖੇਗਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਪੱਚੀ ਛੱਬੀ ਸਾਲ ਦਾ ਛੀਟਕਾ ਜੇਹਾ ਜੈਂਟਲਮੈਨ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਸਾਈਂ ਜੀ ਨੇ ਸਾਡੀਆਂ ਟਿਕਟਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਅਤੇ ਸਾਨੂੰ ਬੇ-ਫਿਕਰ ਰਹਿਣ ਲਈ ਕਿਹਾ, “ਇਹ ਮੁੰਡਾ ਮੇਰਾ ਖਾਸ-ਉੱਲ-ਖਾਸ ਹੈ। ਇਹਦਾ ਨਾਮ ਸਲੀਮ ਹੈ। ਇਸ ਤੁਸਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਕਰਾਚੀ ਸਾਡੇ ਟਿਕਾਣੇ ਉਪਰ ਲੈ ਕੇ ਜਾਵੇਗਾ। ਉਥੇ ਤੁਸਾਂ ਨਹਾ ਧੋ ਕੇ ਆਰਾਮ ਕਰਨਾ। ਤੁਹਾਨੂੰ ਜਹਾਜ਼ ਚੜ੍ਹਾਉਣਾ ਏਸ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਹੈ।” ਸਾਈਂ ਜੀ ਨੇ ਫਿਰ ਸਲੀਮ ਨੂੰ ਸਾਡੇ ਨਾਮਾਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਵਾਰੀ ਵਾਰੀ ਸਾਨੂੰ ਬੁੱਕਲ ਵਿਚ ਲੈ ਕੇ ਅਲਵਿਦਾ ਕਹੀ। ਨੌਂ ਵਜੇ ਕਰਾਚੀ ਨੂੰ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਗੱਡੀ ਪਲੇਟ ਫਾਰਮ ਉਪਰ ਆ ਲੱਗੀ। ਸਾਡੇ ਚਿੱਤ ਦੀ ਧੁਖਧੁਖੀ ਹੋਰ ਵਧ ਗਈ।

2

ਅਸੀਂ ਲੰਡਨ ਏਅਰਪੋਰਟ ਉੱਤਰੇ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਅੱਜ ਕਲ੍ਹ ਹੀਥਰੋ ਏਅਰਪੋਰਟ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਦੋਂ ਏਅਰਪੋਰਟ ਦੀ ਹੁਣ ਵਰਗੀ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਬਿਲਡਿੰਗ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਾਧਾਰਨ ਹੀ ਸੀ। ਇਕ ਵੱਡਾ ਸਾਰਾ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਹਾਲ ਪਾਸੇ, ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਕਮਰੇ, ਸਾਹਮਣੇ ਚੜ੍ਹਨ ਉਤਰਨ ਵਾਲੇ ਮੁਸਾਫਰਾਂ ਨੂੰ ਲੈਣ ਛੱਡਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਵਰਾਂਡਾ ਜਿਹਾ ਸੀ। ਹਾਲ ਦੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਦੋ ਮੇਜ਼, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪਿੱਛੇ ਕੁਰਸੀਆਂ 'ਤੇ ਬੈਠੇ ਗੋਰੇ ਅਫਸਰ ਆ ਰਹੀਆਂ ਸਵਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਘੋਖਵੀਂ ਨਿਗ੍ਹਾ ਨਾਲ ਵੇਖਦੇ, ਇਕ ਪਾਸੇ ਖੜਾ ਗੋਰਾ ਅਫਸਰ ਪਾਸਪੋਰਟ ਪੁੱਛਦਾ। ਇਕ ਛੋਕਰਾ ਜਿਹਾ ਗੋਰਾ ਸਾਡੇ ਵਲ ਵਧਿਆ, ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਪਾਸਪੋਰਟ ਉਹਦੇ ਅੱਗੇ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਉਹਨੇ ਹੱਥ ਦੇ ਇਸ਼ਾਰੇ ਨਾਲ ਸਾਨੂੰ ਕਿਹਾ, ‘ਸਮਾਨ ਔਥੋਂ ਲਵੋ’ ਪਾਸਪੋਰਟ ਤੇ ਨਿਗ੍ਹਾ ਮਾਰ ਕੇ, ਫੇਰ ਸਾਡੇ ਵਲ ਝਾਕਿਆ ਅਤੇ ਪਾਸਪੋਰਟਾਂ ਉਪਰ ਠੱਪ ਲਾ ਕੇ ਸਾਡੇ ਹੱਥ ਫੜਾਏ। ਸਮਾਨ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ‘ਦੋ ਬੀਬੀ ਦੇ ਕੱਪੜੇ ਸੁੱਥਣ ਨਾਲ ਹੱਥ।’ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲੇ ਤਾਂ ਸੀਤ ਹਵਾ ਦੇ ਬੁੱਲੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਚੀਰਦੇ ਜਾਣ। ਮਜ਼ੇਰਾਂ ਦੀ ਮਾਂ ਆਂਡੂ ਅਸੀਂ ਡੋਰ ਡੋਰ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵੱਲ ਵੇਖੀਏ। ਸਮਝ ਨਾ ਆਵੇ ਬਈ ਜਾਈਏ ਕਿੱਥੇ। ਨਾਜਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇੰਡੀਆ ਤੋਂ ਤੁਰਨ ਸਮੇਂ ਸਬਕ ਪੜ੍ਹਿਆ ਸੀ ਕਿ ਸ਼ੈਫਰਡਬੁਸ਼ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਹੈ। ਉੱਥੇ ਕੁਸ਼ ਚਿਰ ਲਈ ਠਾਹਰ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਨਾਜਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਚੁਟਕੀ ਮਾਰ ਕੇ ਕਿਹਾ, “ਆਪਣੇ ਮਸਲੇ ਦਾ ਹਲ ਤਾਂ ਮਿਲ ਗਿਆ, ਤੁਸੀਂ ਹੁਣ ਵਾਪਸ ਆਪਣੇ ਘਰ ਮੁੜ ਆਓ।” ਮੈਂ ਹੈਰਾਨੀ ਨਾਲ ਕਿਹਾ, “ਤੇਰਾ ਕੀ ਮਤਲਬ?” “ਮਤਲਬ ਮੁਤਲਬ ਕੁਸ਼ ਨੀ। ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੇ ਪਹਿਲੇ ਨਾਉਂ ਵਰਤਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰੋ। ਆਪਾਂ ਸਿੱਖ ਤਾਂ ਹਾਂ ਹੀ, ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਚਲੇ। ਆਪਾਂ ਨੂੰ ਦੋ ਚਾਰ ਦਿਨ ਠਹਿਰਨ ਲਈ ਥਾਂ ਮਿਲ ਜਾਣੀ ਆਂ। ਫਿਰ ਸੋਚਾਂਗੇ ਕੋਈ ਜੁਗਾੜ। ਨਾਜਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਕੀਮ ਸਾਡੇ ਦਿਲ ਲੱਗ ਗਈ। ਉੱਜ ਵੀ

ਸਾਡੇ ਕੋਈ ਹੋਰ ਕੋਲ ਰਾਹ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਝਿਜਕਦੇ ਝਿਜਕਦੇ ਨੇ ਮੈਂ ਕਿਹਾ, “ਨਾਜਰ ਸਿੰਘ, ਯਾਰ ਮੈਂ ਤਾਂ ਕਵੈਂਟਰੀ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਗਵਾਂਢੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਾਹੁਣਾ ਕਵੈਂਟਰੀ ਰਹਿੰਦਾ ਉਹਨੇ ਮੈਨੂੰ ਤਾਕੀਦ ਕੀਤੀ ਸੀ ਬਈ ਮੈਂ ਇੰਗਲੈਂਡ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂ, ਉਹਨੂੰ ਮਿਲਾਂ, ਉਹ ਪੂਰੀ ਮੱਦਤ ਕਰੂ।” ਨਾਜਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਹੱਸ ਕੇ ਕਿਹਾ, “ਮਾਰ ਨਿਗ੍ਹਾ, ਵੇਖ ਜੇ ਕੋਈ ਆਇਆ ਲੈਣ। ਅਸੀਂ ਵੀ ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਚਲੇ ਚਲਾਂਗੇ। ਸਾਨੂੰ ਵੀ ਸਿਰ ਲੁਕੋਣ ਨੂੰ ਛੱਤ ਮਿਲਜੂ।” “ਲੈਣ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਕੀਹਨੇ ਆਉਣਾ ਸੀ।” ਛਿੱਬਾ ਜਿਹਾ ਹੋ ਕੇ ਮੈਂ ਕਿਹਾ, “ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਫੂਨ ਕਰੋਂ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਜਾ ਕੇ। ਹੁਣ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦਾ ਰਾਹ ਫੜੋ। ਏਥੇ ਖੜਿਆਂ ਦੀ ਤਾਂ ਆਪਣੀ ਕੁਲਫੀ ਜੰਮ ਜੂ।” ਨਾਜਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਫਿਰ ਇਹ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਮੇਰੇ ਗਲ ਪਾ ਦਿੱਤੀ, “ਤੂੰਹੀ ਆਂ ਸਾਡੇ 'ਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਪੜ੍ਹਿਆ, ਪੁੱਛ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਸ਼ੈਫਰਡਬੁਸ਼ ਦਾ ਰਾਹ ਜਾਂ ਕੋਈ ਓਧਰ ਨੂੰ ਬੱਸ ਬੱਸ।” ਮੈਂ ਚਕਰਾ ਗਿਆ।

ਮੇਰੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਤਾਂ ਸੰਘ ਵਿਚ ਈ ਅੜ ਗਈ। ਕਿਸੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਨੂੰ ਪੁੱਛਣ ਦਾ ਹੌਸਲਾ ਨਾ ਪਵੇ। ਮੈਂ ਸਾਹਮਣੇ ਦੋ ਟੈਕਸੀਆਂ ਖੜੀਆਂ ਵੇਖੀਆਂ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਝਟ ਔੜ ਗਈ ਕਿ ਟੈਕਸੀ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਪੁੱਛੀਏ, ਉਹ ਸ਼ੈਫਰਡਬੁਸ਼ ਦਾ ਕੀ ਭਾੜਾ ਲਊ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, “ਯਾਰ, ਆਪਾਂ ਨੂੰ ਰਾਹ ਖਹਿੜੇ ਦਾ ਪਤਾ ਨੀ, ਕਿੱਥੇ ਕਿੱਥੇ ਧੱਕੇ ਖਾਂਦੇ ਫਿਰਾਂਗੇ। ਆਪਾਂ ਟੈਕਸੀ ਲੈ ਲਈਏ ਜੇ ਬਹੁਤੇ ਪੈਸੇ ਨਾ ਮੰਗੇ।” ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੇਰੀ ਸੁਰ ਵਿਚ ਸੁਰ ਰਲਾਈ। ਮੈਂ ਕੋਲ ਜਾ ਟੈਕਸੀ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, “ ਵੀ ਗੋ (we go) ਸ਼ੈਫਰਡਬੁਸ਼।” ਉਹਨੇ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਬੈਠ ਜੋ। ਫਿਰ ਮੈਂ ਭਾੜਾ ਪੁੱਛਿਆ, “ਹਾਓ ਮਚ ਮਨੀ” ਉਹਨੇ ਦੋ ਪੈਂਡ ਮੰਗੇ ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਤਿੰਨੋ ਟੈਕਸੀ ਵਿਚ ਬੈਠ ਗਏ। ਏਅਰ ਪੋਰਟ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਸੁੰਨ ਸਰਾਂ ਸੀ। ਉਦੋਂ ਆਹ ਮੋਟਰਵੇ ਕਿੱਥੇ ਸੀ। ਮੋਟਰਵੇ ਤਾਂ ਬਣੀਆਂ ਦਸ ਸਾਲ ਬਾਅਦ 'ਚ। ਗਿਆਰਵੇਂ ਮਹੀਨੇ ਦਾ ਪਿਛਲਾ ਵੀਕ (ਹਫ਼ਤਾ) ਹੋਊ। ਠੰਡ ਇਉਂ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਮਾਘ ਦੇ ਮਹੀਨਾ ਹੁੰਦਾ। ਕੁਸ਼ ਦਿਨ ਦਾ ਛੁਪਾ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਸੀ, ਬਾਕੀ ਬੱਦਲਵਾਈ ਕਰਕੇ ਘੁਸਮੁਸਾ ਜੇਹਾ ਹੋਇਆ ਪਿਆ ਸੀ। ਪਤਾ ਨੀ ਉਹ ਕਿਹੜੀ ਸੜਕ ਸੀ। ਮੈਂ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਾਉਣਾ ਗਰੇਟ ਵੈੱਸਟ ਰੋਡ ਹੋਊ, ਚੌੜੀ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਸੜਕ ਸੀ। ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਬੱਤੀਆਂ ਜਗ ਪਈਆਂ ਸਨ। ਦਰਖਤ ਰੁੰਡ ਮਰੁੰਡ ਪੌਣਾ ਸੁੱਟੀ ਖੜੇ ਸਨ ਜਿਵੇਂ ਰੱਬ ਦੀ ਮਕਾਣ ਆਏ ਹੋਣ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਟੈਕਸੀ ਵਿਚ ਹੀ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਦੱਸ ਦਿੱਤਾ, “ਮਿੱਤਰੋ ਫਸ ਗਏ ਤਾਂ ਫੜਕਣ ਕੀ, ਛੁੱਟ ਗਏ ਤਾਂ ਅਟਕਣ ਕੀ।” ਆਪਾਂ ਫਸ ਗਏ। ਠੰਡ ਨੇ ਆਪਾਂ ਨੂੰ ਕੰਮ ਕਰਨ ਜੋਗੇ ਨੀ ਛੱਡਣਾ। ਏਥੇ ਤਾਂ ਵੇਖੋ, ਠੰਡ ਨੇ ਦਰਖਤ ਚੱਟ ਦਿੱਤੇ, ਆਪਾਂ ਕੀਹਦੇ ਪਾਣੀ ਹਾਰ ਹਾਂ।”

ਟੈਕਸੀ ਡਰੈਵਰ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਸ਼ੈਫਰਡਬੁਸ਼ ਸਟੇਸ਼ਨ ਸਾਹਮਣੇ ਲਾਹ ਦਿੱਤਾ। “ਹੇਅਰ ਇਜ਼ ਸ਼ੈਫਰਡਬੁਸ਼ ਟਾਊਨ (ਆਹ ਸ਼ੈਫਰਡਬੁਸ਼ ਨਗਰ ਹੈ)” ਮੈਂ ਟੁੱਟੀ ਜਿਹੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਕਿਹਾ, “ਵੇਅਰ ਇਜ਼ ਗੁਰਦੁਆਰਾ?” “ਵਟੂ” ਆਈ ਮੀਨ ਸਿੱਖ ਟੈਂਪਲ।” “ਆਈ ਡੋਟ ਨੋ (ਮੈਨੂੰ ਨੀ ਪਤਾ) ਟੈਕਸੀ ਵਿਚੋਂ ਉੱਤਰ ਕੇ ਫਿਰ ਅਸੀਂ ਲੱਗੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਵੱਲ ਬਿੱਲ ਬਤੋਰੀ ਵਾਂਗ ਝਾਕਣ। ਗੋਰਾ ਵੀ ਏਥੇ ਕੋਈ ਟਾਵਾਂ ਟਾਵਾਂ ਈ ਦਿਸੇ। ਕਾਲੇ ਭੂਤ ਦਿਉ ਕੱਦ ਬੰਦੇ ਤੀਮੀਆਂ ਫਿਰਨ। ਮੈਂ ਮਨ 'ਚ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਕਿਤੇ ਗਲਤ ਥਾਂ ਤਾਂ ਨੀ ਆ ਗਏ। ਅਸੀਂ ਅਜੇ ਜਕੋਤਕੀ

‘ਚ ਸੀ ਕਿ ਕੀਹਨੂੰ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦਾ ਰਾਹ ਪੁੱਛੀਏ। ਅਜਿਹੇ ਮੌਕੇ ਰੱਬ ਆਪ ਈ ਬਹੁਤਦਾ ਆ। ਖੋਖਿਆ ਜੋਹਿਆ ‘ਚੋਂ ਜਿੱਥੇ ਹੁਣ ਮਾਰਕੀਟ ਲੱਗਦੀ ਆ, ਇਕ ਸਰਦਾਰ ਨਿਕਲਿਆ, ਮੇਰੇ ਮੂੰਹੋਂ ਖੁਸ਼ੀ ‘ਚ ਆਵੇਸ਼ ਹੀ ਨਿਕਲਿਆ “ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਪੈਜ ਰੱਖਦਾ ਆਇਆ, ਰਾਮ ਰਾਜੇ।” ਉਹ ਦੋਨੋਂ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਹੋਰਾਨੀ ਨਾਲ ਵੇਖਣ। ਹਾਕਮ ਬੋਲਿਆ, “ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਲੱਭਦਾ ਲੱਗਦੈ, ਜਿਹੜੀ ਹੁਣੇ ਈ ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਲਾਉਣ ਲੱਗ ਪਿਆ।” ਪੱਗ ਵਾਲੇ ਸਰਦਾਰ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਸਾਡੀ ਜਾਨ ਵਿਚ ਜਾਨ ਆਈ। ਮੈਂ ਅੱਗੇ ਵਧ ਕੇ ਸਤਿ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਕਹੀ, “ਹਾਂ ਜੀ, ਦੱਸੋ ਕੀ ਹੁਕਮ ਆ?”

“ਜੀ ਅਸੀਂ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਜਾਣਾ, ਸਾਨੂੰ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੇ ਰਾਹ ਪਾ ਦਿਉ।” ਉਹਦੇ ਬੋਲਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਅਪਣੱਤ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਬੋਲਿਆ, “ਲਗਦੈ, ਤੁਸੀਂ ਨਮੋਂ ਇੰਡੀਆ ਤੋਂ ਆਏ ਹੋ।”

“ਜੀ, ਸਿੱਧੇ ਏਅਰਪੋਰਟ ਤੋਂ ਆ ਰਹੇ ਆਂ। ਅੱਜ ਦੀ ਰਾਤ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਕੱਟ ਲਈਏ। ਫਿਰ ਕੋਈ ਟਿਕਾਣਾ ਲੱਭ ਲਵਾਂਗੇ।”

“ਠੀਕ ਆ, ਆਓ ਮੇਰੇ ਨਾਲ। ਸੜਕ ਪਾਰ ਕਰਕੇ ਉਹਨੇ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ, “ਔਹ ਸਾਹਮਣੇ ਸਿੱਧੇ ਜਾਓ, ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਵੱਲ ਦੂਜੀ ਰੋਡ ਮੁੜ ਜਾਣਾ, ਅੱਗੇ ਜਾ ਕੇ ਫੇਰ ਪਹਿਲੀ ਸੜਕ ਖੱਬੇ ਮੁੜ ਜਾਣਾ। ਉਸ ਸੜਕ ਦੇ ਅਖੀਰ ‘ਤੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ, ਥੋੜ੍ਹਾ ਨਿਸ਼ਾਨ ਸਾਹਿਬ ਦਿਸ ਪੈਣਾ। ਮੈਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਕੰਮ ਆਂ, ਮੈਂ ਤਾਂ ਅੱਗੇ ਈ ਲੇਟ ਆਂ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਮੈਂ ਥੋੜ੍ਹਾ ਛੱਡ ਆਉਂਦਾ।” ਫੇਰ ਉਹਨੇ ਸਾਡੇ ਵੱਲ ਘੋਖਵੀਂ ਨਿਗ੍ਹਾ ਮਾਰੀ ਤੇ ਕਿਹਾ, “ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਕਹਿਓ, ਕਿ ਤੁਹਾਨੂੰ ਸੱਜਣ ਸਿੰਘ ਨੇ ਘੱਲਿਆ। ਉਹ ਆਪੇ ਫਿਰ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਬੰਦੋਬਸਤ ਕਰੂਗਾ।” ਅਸੀਂ ਪੁੱਛਦੇ ਪਛਾਂਦੇ ਸੜਕ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਕਰਦੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਪਹੁੰਚ ਗਏ। ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਮੱਥਾ ਟੇਕਿਆ। ਪਾਠੀ ਸਿੰਘ ਤਾਬਿਆ ਬੈਠਾ ਪਾਠ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸ਼ਾਇਦ ਰਹਿਰਾਸ ਦਾ ਪਾਠ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਐਵੇਂ ਪੰਜ ਸੱਤ ਹੀ ਸਰੋਤੇ ਸਨ। ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦਾ ਮਾਹੌਲ ਬਿਲਕੁਲ ਸ਼ਾਂਤ ਸੀ। ਚਾਰ-ਚੁਫੇਰੇ ਚੁੱਪ ਦਾ ਚੰਦੋਆ ਤਣਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸਮਾਂ ਵੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਸੰਤੋਖਣ ਦਾ ਹੀ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਗੂੜ੍ਹਾ ਹਨੇਰ ਪਸਰਣ ਦਾ ਭੈਅ ਲਰਜ਼ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਆਪਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਆਓ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਕੇ ਵੇਖੀਏ, ਸ਼ਾਇਦ ਕੋਈ ਹੋਰ ਸੇਵਾਦਾਰ ਮਿਲ ਜਾਵੇ, ਉਸ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਏਥੇ ਰਹਿਣ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰੀਏ। ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਰਾਤ ਦਾ ਹਨੇਰਾ ਵਧ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਿਉਂ ਤਿਉਂ ਤੋਖਲਾ ਵਧ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਉੱਠਕੇ ਬਾਹਰ ਆਏ ਤਾਂ ਦੋ ਮਿਟ ਬਾਅਦ ਸੁੱਖਆਸਨ ਕਰਕੇ ਪਾਠੀ ਸਿੰਘ ਵੀ ਸਾਡੇ ਮਗਰ ਬਾਹਰ ਆ ਗਿਆ। ਉਹਨੇ ਬੜੇ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਸਾਡੇ ਵੱਲ ਵੇਖਿਆ, ਆਪਣੀ ਤਸੱਲੀ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਸਿੱਖ ਹੀ ਹਾਂ। ਅਸੀਂ ਹੱਥ ਜੋੜ ਕੇ ‘ਸਤਿ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ’ ਬੁਲਾਈ। ਉਹਨੇ ਸਾਡੀ ਸਤਿ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਾਂ ਮੰਨੀ, ਪਰ ਕੋਈ ਖਾਸ ਹਿੱਤ ਨਾ ਵਿਖਾਇਆ। ਮੈਂ ਹੱਥ ਜੋੜ ਕੇ ਕਿਹਾ, “ਅਸੀਂ ਹੁਣੇ ਈ ਇੰਡੀਆ ਤੋਂ ਆਏ ਹਾਂ, ਸਾਨੂੰ ਇਕ ਦੋ ਰਾਤਾਂ ਦੀ ਠਾਹਰ ਚਾਹੀਦੀ ਆ। ਕੱਲ੍ਹ ਹੱਦ ਪਰਸੋਂ ਤੱਕ ਅਸੀਂ ਆਪਦੇ ਟਿਕਾਣੇ ਲੱਭ ਲੈਣੇ ਆਂ। ਸਾਡੇ ਬੰਦੇ, ਸਾਨੂੰ ਆ ਕੇ ਲੈ ਜਾਣਗੇ।” ਪਹਿਲਾਂ ਸਾਰੇ ਹੀ ਇਉਂ ਕਹਿੰਦੇ ਹੁੰਦੇ ਆ, ਇਕ ਵਾਰ ਡੇਰਾ ਲਾ ਲੈਣ, ਫਿਰ ਮਹੀਨਾ

ਮਹੀਨਾ ਨੀ ਉੱਠਦੇ। ਕਮੇਟੀ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਇਕ ਵੀਕ ਤੋਂ ਵੱਧ ਨੀ ਏਥੇ ਰੱਖਣਾ।” “ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਦੋ ਹੱਦ ਤਿੰਨ ਰਾਤਾਂ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦੇ ਹਾਂ।” “ਪਰ ਹੁਣ ਕੀਤਾ ਕੀ ਜਾਵੇ, ਸਾਡੀ ਕੋਲ ਕਿਹੜੀ ਜਗ੍ਹਾ ਉਹ ਭਰੀ ਹੋਈ ਆ। ਕੋਈ ਹੋਰ ਕਮਰਾ ਖਾਲੀ ਨੀ। ਏਸ ਮੌਸਮ ਵਿਚ (ਕੋਰੀਡੋਰ) ਲਾਂਘੇ ਵਿਚ ਮੈਂ ਥੋੜ੍ਹਾ ਪਾ ਨੀ ਸਕਦਾ।” ਉਹਦੀ ਗੱਲ ਅਜੇ ਅਧੂਰੀ ਹੀ ਸੀ, ਮੈਂ ਕਿਹਾ, “ਜੀ ਸਾਨੂੰ ਸੱਜਣ ਨੇ ਘੱਲਿਆ। ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਸੀ ਕਿ ਦੋ ਕੁ ਰਾਤਾਂ ਦਾ ਇੰਤਜ਼ਾਮ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋ ਜੂ।” “ਸੱਜਣ ਸਿੰਘ ਗਰੇਵਾਲ?” ਮੈਨੂੰ ਪੱਕਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਗਰੇਵਾਲ ਹੈ ਪਰ ਮੈਂ ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਿਰ ਹਿਲਾ ਦਿੱਤਾ। ਗ੍ਰੰਥੀ ਸਿੰਘ ਸਿਰ ਦੀ ਪੱਗ ਨੂੰ ਪਲੋਸਣ ਲੱਗਾ, ਜਿਵੇਂ ਸੋਚਦਾ ਹੋਵੇ, ਹੁਣ ਤਾਂ ਕੁਸ਼ ਕਰਨਾ ਹੀ ਪਊ। “ਚੰਗਾ! ਤੁਸੀਂ ਤਿੰਨੇ ਜਣੇ ਛੋਟੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਰਾਤ ਕੱਟ ਲਵੋ। ਮੰਜਾ ਕੋਈ ਨੀ। ਭੋਇ ‘ਤੇ ਲੇਟ ਰਹਿਣਾ। ਥੱਲੇ ਦਰੀ ਵਿਛੀ ਹੋਈ ਆ। ਉਪਰ ਲਈ ਕੰਬਲ ਮਿਲ ਜਾਣਗੇ। ਠੀਕ ਆ? ਏਦੂੰ ਵੱਧ ਮੈਂ ਕੁਸ਼ ਨੀ ਕਰ ਸਕਦਾ।” ਉਹਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨਾਲ ਸਾਨੂੰ ਸੁੱਖ ਦਾ ਸਾਹ ਆਇਆ। ਅਸੀਂ ਚੁੱਪ ਚਾਪ ਗ੍ਰੰਥੀ ਸਿੰਘ ਦੇ ਮਗਰ ਹੋ ਭੁਰੇ। ਉਹਨੇ ਕਮਰਾ ਖੋਲ੍ਹਿਆ। ਏਨਾ ਛੋਟਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਸਾਨੂੰ ਦੋ ਦੋ ਭੂਰੇ ਦੇ ਕੇ ਕਿਹਾ, “ਲੰਗਰ ਸਾਢੇ ਸੱਤ ਤੋਂ ਨੌਂ ਵਜੇ ਤੱਕ ਹੁੰਦਾ। ਔਹ ਗੁਸਲਖਾਨਾ, ਨਾਲ ਹੀ ਟਾਇਲਟ ਹੈ। ਹੱਥ ਮੂੰਹ ਧੋ ਕੇ ਲੰਗਰ ਛਕੋ। ਥੱਕੇ ਤਾਂ ਹੋ, ਭੁੱਖੇ ਵੀ ਹੋਵੋਗੇ।”

ਸੱਜਣ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਉਂ ਨੇ ਗ੍ਰੰਥੀ ਸਿੰਘ ਮੋਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਸਾਡਾ ਮੁਰਝਾਇਆ ਮਨ ਦਾ ਕੋਲ ਖਿੜ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਉਦੋਂ ਹੀ ਮੁਕੱਦਰ ਦੀਆਂ ਰੇਖਾਵਾਂ ਪੜ੍ਹਨੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ। “ਗੁਲਜ਼ਾਰ ਸਿਆਂ, ਹੁਣ ਫਿਕਰ ਕਰਨਾ ਛੱਡ ਦੇ। ਆਪਾਂ ਗੁਰੂ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਵਿਚ ਆ ਗਏ ਹਾਂ। ਹੁਣ ਉਹ ਆਪ ਹੀ ਆਪਦੇ ਭਗਤਾਂ ਦੇ ਕਾਰਜ ਸੰਵਾਰੂੰ।” ਹਾਕਮ ਸਿੰਘ ਹੱਸ ਪਿਆ, “ਥੋਡੇ ਬਾਪੂ ਦਾ ਕਰਜ਼ਾ ਵੀ ਉਹੋ ਹੀ ਉਤਾਰੂ। ਤੁਸੀਂ ਨਾ ਹੱਥ ਪੈਰ ਮਾਰਿਓ।” “ਆਹ ਸਾਰਾ ਕੁਸ਼ ਬਿਨਾ ਹੱਥ ਪੈਰ ਮਾਰਨ ਤੋਂ ਹੋ ਗਿਆ।” ਅਸੀਂ ਥੋੜ੍ਹਾ ਚਿਰ ਲਈ ਲੱਤਾਂ ਨਿਸ਼ਾਲੀਆਂ, ਨਿੱਸਲ ਹੋਏ। ਫਿਰ ਹੱਥ ਮੂੰਹ ਧੋ ਕੇ ਲੰਗਰ ਵਿਚੋਂ ਤਿੰਨ-ਤਿੰਨ, ਚਾਰ-ਚਾਰ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦੇ ਦਾਲ ਨਾਲ ਛਕੇ। ਰੋਟੀ ਖਾ ਕੇ, ਥੋੜ੍ਹੇ ਆਰਾਮ ਸਦਕਾ ਅਸੀਂ ਸੁਰਤ ਸਿਰ ਹੋ ਗਏ। ਲੰਗਰ ‘ਚੋਂ ਤੁਰਨ ਲੱਗਿਆਂ ਫੇਰ ਸਾਨੂੰ ਉਸੇ ਗ੍ਰੰਥੀ ਸਿੰਘ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਹੋਏ। ਹੁਣ ਉਹਨੇ ਸਾਨੂੰ ਖਿੜੇ ਮੱਥੇ ਪੁੱਛਿਆ, “ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਠੀਕ ਹੋ। ਪ੍ਰਸ਼ਾਦਾ ਛਕ ਲਿਆ। ਸਵੇਰੇ ਚਾਰ ਵਜੇ ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪਾਠ ਹੁੰਦਾ, ਫਿਰ ਸੁਖਮਣੀ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪਾਠ ਉਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ। ਜਦੋਂ ਅੱਖ ਖੁੱਲ੍ਹੇ, ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਕੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਭਰਨੀ। ਬਾਕੀ ਕੱਲ੍ਹ ਨੂੰ ਮੈਂ ਵੇਖੂੰ ਜੇ ਕੋਈ ਹੋਰ ਕਮਰਾ ਖਾਲੀ ਹੋਇਆ ਜਾਂ ਮੰਜੇ ਬਿਸਤਰੇ ਮਿਲੇ। ਹੁਣ ਤੁਸੀਂ ਆਰਾਮ ਕਰੋ।”

ਤਕਲੀਫ਼ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ, “ਐਵੇਂ ਮਨ ਟਿਕਾਅ ‘ਚ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਉਂਦਾ। ਲਾਹੌਰ ਵੀ ਸੌਖੇ ਹੀ ਰਹੇ ਸੀ। ਕਰਾਚੀ ਮਾੜੀ ਜੇਹੀ ਔਖ ਹੋਈ ਸੀ। ਔਖ ਵੀ ਕਾਹਦੀ, ਹੋਟਲ ਦੀ ਹਾਲਤ ਪਤਲੀ ਸੀ। ਦੁਰਗਾ ਦਾਸ ਸਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਹਾਲ ਮਾੜਾ ਸੀ। ਰਾਤ ਸੁੱਖ ਦੀ ਨੀਂਦੇ ਸੁੱਤੇ। ਸਵੇਰੇ ਉੱਠੇ, ਹੱਥ ਮੂੰਹ ਧੋਤਾ। ਨਹਾਉਣਾ

ਕੀਹਨੇ ਸੀ, ਪਾਣੀ ਨੂੰ ਹੱਥ ਲਾਇਆ ਗੀੜ੍ਹ ਦੀ ਹੱਡੀ ਸੁੰਨ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਮੱਥਾ ਟੇਕ ਕੇ ਫਿਰ ਲੰਗਰ ਵਿਚ ਆ ਗਏ। ਚਾਹ ਨਾਲ ਦੋ ਦੋ ਪਰੋਠੇ ਛਕ ਕੇ ਆਪਣੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਅਗਲੀ ਵਿਉਂਤ ਬੰਦੀ ਕੀਤੀ। ਹੁਣ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਆਪਣਾ ਆਪਣਾ ਟਿਕਾਣਾ ਲੱਭਣ ਦਾ ਮਸਲਾ ਸੀ। ਨਾਜਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਿਆਣਪ ਦਾ ਕੁੰਡਾ ਖੜਕਾਇਆ, “ਵੱਧੀ, ਐਵੇਂ ਨਾ ਮੂੰਹ ਚੁੱਕ ਕੇ ਤੁਰ ਪਿਓ। ਜੀਹਦੇ ਕੋਲ ਟੈਲੀਫ਼ੋਨ ਨੰਬਰ ਹੈ, ਉਹ ਨੰਬਰ ਘੁਮਾਏ। ਜੀਹਦੇ ਕੋਲ ਐਡਰੈੱਸ ਹੈ, ਉਹ ਚਿੱਠੀ ਲਿਖੇ। ਆਪਦੇ ਭਾਈਵੰਦਾ, ਰਿਸ਼ੇਤਾਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸੋ ਕਿ ਅਸੀਂ ਸ਼ੈਫਰਡਬੁਸ਼ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਬੈਠੇ ਹਾਂ, ਸਾਨੂੰ ਆ ਕੇ ਲੈ ਜੋ।”

ਹਾਕਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਮੇਰੇ ਬੰਦਿਆਂ ਦਾ ਟੈਲੀਫ਼ੋਨ ਨੰਬਰ ਹੈ। ਪਤਾ ਕਰੀਏ, ਵੱਧੀ ਫ਼ੂਨ ਕਿਥੋਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ।” ਨਾਜਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਫੇਰ ਚੰਗੀ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ, “ਆਪਾਂ ਬਾਹਰ ਨੂੰ ਤੁਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਪੁੱਛ ਪੜਤਾਲ ਕਰ ਲਈਏ ਕਿ ਡਾਕਖਾਨਾ ਕਿੱਥੇ ਹੈ ਅਤੇ ਫ਼ੂਨ ਕਿਥੋਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਨਾਲੇ ਆਪਾਂ ਨੂੰ ਟੁੱਟੇ ਪੈਸਿਆਂ ਦੀ ਲੋੜ ਪੈਣੀ ਆਂ। ਆਪਾਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਏਥੋਂ ਦੀ ਭਾਨ ਦਾ ਨੀ ਪਤਾ। ਇਹ ਆਪਣੀ ਦਿੱਕਤ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੂਰ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਭਾਨ ਹੁੰਦੀ ਆ।”

ਕਈ ਦਿਨਾਂ ਤੋਂ ਕੱਪੜੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬਦਲੇ। ਉੱਝ ਵੀ ਕੱਪੜੇ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਗਿਣਤੀ ਦੇ ਹੀ ਸਨ। ਦੋ ਦੋ ਪੈਂਟਾਂ ਤਿੰਨ-ਤਿੰਨ, ਚਾਰ-ਚਾਰ ਕਮੀਜ਼ਾਂ। ਕੋਟ ਤਾਂ ਉਹੋ ਹੀ ਜਿਹੜਾ ਪਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਪੈਂਟ ਕਮੀਜ਼ ਬਦਲੀ ਮਾੜੀ ਮੋਟੀ ਟਿਪ ਟੋਪ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਬਾਹਰ ਨੂੰ ਨਿਕਲਣ ਦਾ ਹਿਆਂ ਕੀਤਾ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਨਾਉਂ ਅਸੀਂ ਪੁੱਛਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਉਸੇ ਸ਼ਕਲ ਸੂਰਤ ਅਤੇ ਜਾਮੇ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਬੰਦਾ ਸਾਡੇ ਮੱਥੇ ਲੱਗਾ। ਮੈਂ ਭੁਲੇਖਾ ਖਾ ਗਿਆ, “ਮੈਂ ਖਿਆ ਜੀ, ਅਸੀਂ ਬਾਹਰ ਨੂੰ ਚੱਲੇ ਹਾਂ, ਸਾਨੂੰ ਡਾਕਖਾਨਾ ਦੱਸੋ ਕਿੱਥਰ ਆ। ਇਕ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਫ਼ੂਨ ਕਰਨਾ, ਦੂਜਾ ਚਿੱਠੀਆਂ ਲਿਖਣ ਲਈ ਲਿਫ਼ਾਫ਼ੇ ਤੇ ਟਿਕਟਾਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ। ਉਹ ਸਾਡੇ ਵੱਲ ਇਉਂ ਝਾਕਿਆ ਜਿਵੇਂ ਸੋਚਦਾ ਹੋਵੇ ਵਈ ਨਵੀਂ ਬਿੱਜ ਕਿਥੋਂ ਆ ਪਈ। ਉਹ ਆਪਦੀ ਹੋਰਾਨੀ ਲੁਕੋਂਦਾ ਬੋਲਿਆ, “ਮੈਨੂੰ ਸਮਝ ਨੀ ਆਈ, ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹੋ?”

“ਜੀ, ਤੁਸੀਂ ਆਪ ਦੀ ਤਾਂ ਕਿਹਾ, “ਛੇਤੀ ਤੋਂ ਛੇਤੀ ਆਪਦੇ ਟਿਕਾਣੇ ਲੱਭੋ। ਨਾਲੇ ਅੱਜ ਤੁਸੀਂ ਸਾਨੂੰ ਹੋਰ ਕਮਰਾ ਵੀ ਦੇਣਾ।” ਉਹ ਬੰਦਾ ਝਟ ਸਮਝ ਗਿਆ ਕਿ ਅਸੀਂ ਉਹਨੂੰ ਭੁਲੇਖੇ ਨਾਲ ਬੁਲਾ ਬੈਠੇ ਹਾਂ, “ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਮੈਂ ਉਹ ਨੀ ਜੀਹਨੂੰ ਤੁਸੀਂ ਮਿਲਣਾ। ਉਹ ਭਾਈ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਸੇਵਾਦਾਰ ਹਾਂ। ਮੇਰਾ ਨਾਂ ਹੈ ਸਵਰਨ ਸਿੰਘ।”

“ਚੱਲ, ਤੁਸੀਂ ਹੀ ਦੱਸ ਦਿਉ, ਡਾਕਖਾਨਾ ਕਿੱਥੇ ਕੁ ਆ, ਨਾਲੇ ਟੈਲੀਫ਼ੋਨ ਕਿਥੋਂ ਕਰੀਏ।”

“ਟੈਲੀਫ਼ੋਨ ਤਾਂ ਏਥੋਂ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਵੀ ਤੁਸੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹੋ। ਔਹ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਕੋਲ ਟੈਲੀਫ਼ੋਨ ਬੈਕਸ ਹੈ, ਤਿੰਨ ਪੈਨੀ ਦਾ ਸਿੱਕਾ ਪਾਓ ਤੇ ਫ਼ੂਨ ਨੰਬਰ ਘੁਮਾਓ।”

“ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ, ਤੁਸੀਂ ਸਾਡੀ ਇਕ ਹੋਰ ਮੱਦਤ ਕਰੋ।” ਮੈਂ ਜੇਬ 'ਚੋਂ ਪੈਂਡ ਦਾ ਨੋਟ ਉਹਦੇ ਅੱਗੇ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਕਿਹਾ, “ਜੀ, ਸਾਨੂੰ

ਇਹ ਭਾਨ ਦਿਉ।” ਉਹਨੇ ਸਿਰ ਹਿਲਾਇਆ, “ਨਾ ਜੀ, ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਪੈਂਡ ਦੀ ਭਾਨ ਕਿੱਥੇ, ਪੰਜ ਪੈਂਡ ਤਾਂ ਸਾਰੀ ਮੈਨੂੰ ਤਨਖਾਹ ਮਿਲਦੀ ਆ। ਤੁਸੀਂ ਡਾਕਖਾਨੇ ਜਾਣਾ, ਉਥੋਂ ਜਿੰਨੀ ਮਰਜ਼ੀ ਭਾਨ ਲੈ ਲਿਉ।” ਅਸੀਂ ਉਹਤੋਂ ਡਾਕਖਾਨੇ ਦਾ ਰਾਹ ਪੁੱਛ ਕੇ ਬਾਹਰ ਆ ਗਏ। ਇਹ ਰਾਹ ਉਹੋ ਹੀ ਸੀ ਜਿਸ ਰਾਹ ਅਸੀਂ ਰਾਤ ਆਏ ਸੀ। ਜਿੱਥੇ ਸਾਨੂੰ ਟੈਕਸੀ ਵਾਲੇ ਨੇ ਕੱਲ ਉਤਾਰਿਆ ਸੀ, ਉਸ ਸਟੇਸ਼ਨ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਤਿਕੋਨੀ ਪਾਰਕ ਦੇ ਪਾਰ ਵਾਲੀ ਸੜਕ 'ਤੇ ਡਾਕਖਾਨਾ ਸੀ। ਡਾਕਖਾਨੇ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਪਹੁੰਚ ਗਏ, ਹੁਣ ਮਸਲਾ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋ ਗਿਆ ਬੋਲਣ ਦਾ। ਕੀ ਕਹੀਏ ਲਿਫ਼ਾਫ਼ੇ ਲੈਣੇ ਆਂ ਜਾ ਕਾਟ (ਕਾਰਡ)। ਲਾਈਨ 'ਚ ਲੱਗਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਸੀਂ ਇਕ ਖੁੰਝੇ ਖੜੇ ਹੋ ਕੇ ਸਲਾਹ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਕਿੰਨੇ ਲਿਫ਼ਾਫ਼ੇ ਲਈਏ, ਕੀਹਨੇ ਕੀਹਨੇ ਚਿੱਠੀ ਲਿਖਣੀ ਆਂ। ਸਾਡੇ ਚੰਗੇ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦਾ ਗ੍ਰੰਥੀ ਸਿੰਘ ਭਾਈ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਡਾਕਖਾਨੇ ਆ ਗਿਆ। ਉਹ ਮਨੀਆਰਡਰ ਕਰਨ ਆਇਆ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ 'ਚ ਚਾਲੀ ਪੈਂਡ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮਹੀਨਾ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ ਭੇਜ ਸਕਦੇ। ਗੱਲਾਂ 'ਚੋਂ ਗੱਲ ਆ, ਬਲੈਕ ਪੈਸੇ ਭੇਜਣ ਦੀ ਸਕੀਮ ਉਦੋਂ ਹੀ ਚੱਲੀ ਸੀ। ਹਾਕਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅਹੁਲ ਕੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਜਾ 'ਸਾ ਸਰੀ ਕਾਲ' ਕਹੀ।

“ਹਾਂ ਬਈ, ਗੁਰਮੁਖੇ ਤੁਸੀਂ ਏਥੇ ਕਿਮੋਂ ਖੜੇ ਹੋ।”

“ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ, ਅਸੀਂ ਆਪਦੇ ਆਪਦੇ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਚਿੱਠੀਆਂ ਲਿਖਣੀਆਂ ਕਿ ਉਹ ਸਾਨੂੰ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਉਂ ਆ ਕੇ ਲੈ ਜਾਣ। ਹੁਣ ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਸਮਝ ਨੀ ਆਉਂਦੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਕਾਟ ਮੰਗੀਏ ਕਿ ਲਿਫ਼ਾਫ਼ੇ?”

“ਤੁਸੀਂ ਏਥੋਂ ਨਾ ਕਾਰਡ ਲਵੋ ਨਾ ਲਿਫ਼ਾਫ਼ੇ। ਏਥੋਂ ਟਿਕਟਾਂ ਖਰੀਦੋ ਤਿੰਨ ਤਿੰਨ ਪੈਨੀ ਦੀਆਂ। ਬਾਹਰੋਂ ਅਖਬਾਰਾਂ ਵਾਲੀ ਦੁਕਾਨ ਤੋਂ ਸਾਦੇ ਲਿਫ਼ਾਫ਼ੇ ਅਤੇ ਲੈਟਰਪੈਡ ਖਰੀਦੋ, ਚਿੱਠੀ ਲਿਖ ਕੇ ਲਿਫ਼ਾਫ਼ੇ ਉੱਤੇ ਤਿੰਨ ਪੈਨੀ ਦਾ ਟਿਕਟ ਲਾ ਕੇ ਪੋਸਟ ਕਰ ਦਿਉ। ਕੋਈ ਹੋਰ ਸੇਵਾ ਦੱਸੋ?” ਗੁਲਜ਼ਾਰ ਨੇ ਭਾਨ ਵਾਲੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਦੱਸੀ। “ਜਦੋਂ ਤੁਸੀਂ ਟਿਕਟਾਂ ਖਰੀਦਣੀਆਂ, ਤੁਸੀਂ ਇਹ ਨੀ ਕਹਿਣਾ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਟਿਕਟਾਂ ਦਿਉ। ਟਿਕਟ ਬੱਸ, ਰੇਲ ਜਾਂ ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਏਸ ਟਿਕਟ ਨੂੰ ਇਹ ਲੋਕ ਸਟੈਂਪ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।” ਨਾਜਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਗਲੋਂ ਗੁਲਾਮਾ ਲਾਹਿਆ, “ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ, ਆਹ ਫੜ੍ਹੇ ਪੈਂਡ ਪੰਜ ਛੇ ਟਿਕਟਾਂ ਤੁਸੀਂ ਸਾਨੂੰ ਲੈ ਦਿਉ। ਅਸੀਂ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਰਾਹਕਾਰ ਬਣਾਂਗੇ।”

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਦਾ ਮਨੀਆਰਡਰ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਸਾਨੂੰ ਛੇ ਸਟੈਂਪਾਂ ਲਿਆ ਦਿੱਤੀਆਂ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਦੀ ਭਾਨ ਦਿੰਦਿਆਂ ਏਥੋਂ ਦੀ ਕਰੋਸੀ ਸਮਝਾਈ। “ਆਹ ਲਵੋ, ਦਸ ਸ਼ਲਿੰਗ ਦਾ ਨੋਟ, ਆਹ ਹੈ ਹਾਫ਼ ਕਰਾਉਨ ਤੇ ਆਹ ਸ਼ਲਿੰਗ ਦਾ ਸਿੱਕਾ, ਤੇ ਪੈਨੀ, ਤਿੰਨ ਤਿੰਨ ਪੈਨੀ ਦੇ ਸਿੱਕੇ। ਹੁਣ ਤੁਸੀਂ ਆਪਦਾ ਕੰਮ ਕਰ ਕੇ ਬਾਰਾਂ ਸਾਢੇ ਬਾਰਾਂ ਗੁਰਗੁਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਪਹੁੰਚ ਜਾਣਾ, ਇਕ ਵਜੇ ਲੰਗਰ ਵਰਤਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਦੇ ਹਾਂ।” ਅਸੀਂ ਭਾਈ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਧੰਨਵਾਦ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਕਮਰੇ ਦਾ ਚੇਤਾ ਕਰਵਾਇਆ। ਉਹਨੇ ਸਾਨੂੰ ਤਸੱਲੀ ਦਿੱਤੀ, “ਗੁਰਮੁਖੇ, ਜਿੰਨੀ ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੀ ਸੇਵਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹਾਂ, ਕਰੂੰਗਾ। ਸਾਨੂੰ ਤਾਂ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤ ਦਾ ਆਸਰਾ। ਜਿੰਨੀ ਬਹੁਤ ਸੰਗਤ ਹੋਊ ਉਨਾ ਹੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਵਧੀਆ ਚੱਲੇ। ਸਾਨੂੰ ਵੀ ਸੇਵਾ-ਫਲ ਸੰਗਤ ਵੱਲੋਂ ਹੀ

ਮਿਲਣਾ। ਮੈਂ ਚਾਹੁੰਨਾ ਤੁਸੀਂ ਸਾਰੇ ਏਥੇ ਹੀ ਸੈਂਟ ਹੋ ਜੋ। ਅੱਗੇ ਜੋ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਨੂੰ ਮਨਜ਼ੂਰ ਆ।”

ਹੁਣ ਸਾਡਾ ਤੋਖਲਾ ਘਟ ਗਿਆ ਸੀ। ਟੈਲੀਫ਼ੋਨ ਕਰਨ ਲਈ ਕੋਲ ਸਿੱਕੇ ਸਨ। ਅਖਬਾਰਾਂ ਵਾਲੀ ਦੁਕਾਨ ਤੋਂ ਲਿਫ਼ਾਫ਼ੇ ਅਤੇ ਲੈਟਰਪੈਡ ਲਿਆ। ਤਿਕੋਨੀ ਪਾਰਕ ਵਿਚਕਾਰ ਬੈਂਚ ਉੱਪਰ ਬਹਿ ਕੇ ਚਿੱਠੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ। ਦਿਨ ਸੋਹਣਾ ਸੀ। ਪੀਲੀ ਪੀਲੀ ਮੱਕੀ ਦੀ ਰੋਟੀ ਵਰਗੀ ਧੁੱਪ ਅੰਗਾਂ ਨੂੰ ਨਿੱਘ ਦੇ ਰਹੀ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਦੋ ਘੰਟੇ ਪਾਰਕ ਵਿਚ ਬੈਠ ਕੇ ਕੱਲ ਵਾਲੀ ਠਾਰ ਸਰੀਰ 'ਚੋਂ ਕੱਢੀ। ਚਿੱਠੀਆਂ ਲਿਖਣ ਪਿਛੋਂ ਅਸੀਂ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਫ਼ੂਨ ਬੈਕਸ ਦੀ ਭਾਲ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਸਟੇਸ਼ਨ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਫ਼ੂਨ ਬੁਥ ਮਲਕਾ ਦਾ ਮੁਕਟ ਮੱਥੇ ਚਮਕਾਈ ਖੜ੍ਹਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਟੈਲੀਫ਼ੋਨ ਕਰਨ ਲਈ ਕਾਹਲਾ ਸਾਂ। ਭਾਈ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਸਮਝ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਤਿੰਨ ਪੈਨੀ ਦਾ ਸਿੱਕਾ ਲੋਕਲ ਕਾਲ ਦਾ ਕੰਮ ਸਾਰਦਾ, ਜੇ ਦੂਰ ਟੈਲੀਫ਼ੋਨ ਕਰਨਾ ਹੈ ਤਾਂ ਛੇ ਪੈਨੀ ਦਾ ਸਲਿੰਗ ਦਾ ਸਿੱਕਾ ਪਾਇਓ। ਮੈਂ ਛੇ ਪੈਨੀ ਦਾ ਸਿੱਕਾ ਪਾ ਕੇ ਫ਼ੂਨ ਘੁਮਾਇਆ, ਫ਼ੂਨ ਤਾਂ ਮਿਲ ਗਿਆ ਪਰ ਉਹ ਭਾਈਵੰਦ ਕਹਿੰਦਾ, “ਮੈਥੋਂ ਨੀ ਆ ਹੋਣਾ, ਤੂੰ ਯੂਜ਼ਟਨ ਸਟੇਸ਼ਨ ਤੋਂ ਗੱਡੀ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਆ ਜਾ, ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਸਟੇਸ਼ਨ ਤੋਂ ਲੈ ਜੂੰ।” ਉਹਨੇ ਮੈਨੂੰ ਹੋਰ ਡਰਾ'ਤਾ ਕਹੇ, “ਏਥੇ ਹੁਣ ਕੰਮਾਂ ਦਾ ਮੰਦਾ, ਸਿਆਲ ਵਿਹਲੇ ਬਹਿ ਕੇ ਕੱਟਣਾ ਪਊ। ਲੰਡਨ ਵਿਚ ਕੰਮ ਸਿਆਲ ਨੂੰ ਵੀ ਚੱਲਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਆ।” ਮੈਂ ਨਿਰੁਤਰ ਜਿਹਾ ਹੋ ਗਿਆ। “ਦੇਖੀ ਜਾਊ ਫਿਰ।” ਕਹਿ ਕੇ ਮੈਂ ਫ਼ੂਨ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ। ਮੇਰਾ ਚਾਅ ਇਕ ਦਮ ਮੱਠਾ ਪੈ ਗਿਆ। ਮੇਰਾ ਚਿਹਰਾ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਨਾਜਰ ਨੇ ਟੇਵਾ ਲਾਇਆ, “ਭਗਤਾ, ਤੇਰਾ ਅਜੇ ਗਰਹੁ ਟਲਿਆ ਨੀ। ਓਦਰ ਨਾ, ਹਨੇਰੇ ਪੱਖ ਦੀ ਦਸਵੀਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਤੇਰੇ ਦਿਨ ਫਿਰਨ ਵਾਲੇ ਆ।”

ਵਾਪਸ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਆ ਕੇ ਦੁਪਹਿਰ ਦੀ ਰੋਟੀ ਖਾਧੀ। ਦੋ ਘੰਟੇ ਆਪਣੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਵਿਸਮੋਂ। ਮੇਰਾ ਮਨ ਦੁਚਿੱਤੀ ਵਿਚ ਫਸ ਗਿਆ। ਕਾਵੇਂਟਰੀ ਜਾਵਾਂ ਕਿ ਨਾ। ਹੋਰ ਦੋ ਚਾਰ ਦਿਨ ਵੇਖਾਂ, ਸ਼ਾਇਦ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਲੈਣ ਆਇਆ ਹੀ ਕੰਮ ਦੀ ਹਾਮੀ ਭਰ ਦੇਵੇ। ਕਦੇ ਕਦੇ ਮਨ ਆਸ਼ਾਵਾਦੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ‘ਦਿਲ ਨਾ ਛੱਡ, ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਸ਼ਬੀਲ ਬਣ ਈ ਜਾਊ। ਸੱਤ ਸਮੁੰਦਰੋਂ ਪਾਰ ਆ ਗਏ ਆਂ। ਹੁਣ ਵਾਪਸ ਨੀ ਮੁੜਨ ਲੱਗੇ। ਆਪਣੇ ਮਨ ਦਾ ਰੋਂ ਬਦਲਨ ਲਈ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, “ਆਓ ਯਾਰੋ, ਆਪਾਂ ਭਾਈ ਜੀ ਨੂੰ ਚੇਤਾ ਕਰਵਾਈਏ, ਜੇ ਉਹ ਆਪਾਂ ਨੂੰ ਮੰਜੇ ਬਿਸਤਰੇ ਵਾਲਾ ਕੋਈ ਵੱਡਾ ਕਮਰਾ ਦੇ ਦੇਵੇ।” “ਠੀਕ ਆ।” ਕਹਿ ਕੇ ਉਹ ਉੱਠ ਬੈਠੇ। ਲੰਗਰ ਛਕਣ ਸਮੇਂ ਸਾਨੂੰ ਭਾਈ ਜੀ ਦੇ ਕਮਰੇ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਿਆ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਕਮਰੇ ਦਾ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਜਾ ਖੜਕਾਇਆ। ਇਹ ਸਮਾਂ ਭਾਈਆਂ ਦਾ ਆਰਾਮ ਕਰਨ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਉਹ ਸਵੇਰੇ ਸਾਹਜਰੇ ਉੱਠਦੇ ਹਨ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪਾਠ ਅਤੇ ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਤੋਂ ਨੌਂ ਕੁ ਵਜੇ ਵਿਹਲੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਬਿਨਾਂ ਸੋਚੇ ਸਮਝੇ ਅਸੀਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਆਰਾਮ ਭੰਗ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਬੜਾ ਔਖਾ ਬੋਲੇ, “ਓਏ ਏਸ ਵੇਲੇ ਕੀ ਬਿਪਤਾ ਆ ਪਈ।” ਮੈਂ ਬੜੀ ਹਲੀਮੀ ਨਾਲ ਕਿਹਾ, “ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ, ਬਿਪਤਾ ਤਾਂ ਰਾਤ ਵਾਲੀ ਹੀ ਆ। ਬੇਨਤੀ ਆ, ਜੇ ਅੱਜ ਦੀ ਰਾਤ ਸਾਨੂੰ ਵੱਡਾ ਕਮਰਾ ਮਿਲ ਜੇ। ਕੱਲ੍ਹ ਨੂੰ

ਤਾਂ ਸਾਡੇ 'ਚੋਂ ਇਕ ਨੇ ਚਲਿਆ ਜਾਣਾ।” ਜਾਓ! ਜਾਓ!! ਆਰਾਮ ਕਰੋ। ਮਿਲ ਜੂ ਥੋਨੂੰ ਕਮਰਾ ਵੀ, ਬੈਂਡ ਵੀ। ਜਾਨ ਨਾ ਖਾਓ।”

ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਕਮਰਾ ਵੀ ਮਿਲ ਗਿਆ, ਮੰਜਾ ਬਿਸਤਰਾ ਵੀ। ਰਾਤ ਸੋਹਣੀ ਲੰਘੀ। ਆਰਾਮ ਨਾਲ ਸੁੱਤੇ। ਸਵੇਰੇ ਉੱਠੇ, ਹੱਥ ਮੂੰਹ ਧੋ ਕੇ ਤਿਆਰ ਹੋ ਕੇ, ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਮੱਥਾ ਟੇਕਿਆ। ਲੰਗਰ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਚਾਹ ਨਾਲ ਹਾਜ਼ਰੀ ਰੋਟੀ ਖਾਧੀ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਲੰਗਰ ਵਲੋਂ ਕਮਰੇ ਨੂੰ ਆ ਰਹੇ ਸੀ, ਸਾਨੂੰ ਓਸੇ ਸਰਦਾਰ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਹੋਏ, ਜੀਹਨੇ ਸਾਨੂੰ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੇ ਰਾਹ ਪਾਇਆ ਸੀ। ਭਾਈ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਵੀ ਨਾਲ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਰੁਕ ਗਏ ਅਤੇ ਨੇੜੇ ਹੋ ਕੇ ਬੜੇ ਸਤਿਕਾਰ ਨਾਲ ਸਤਿ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਬੁਲਾਈ। “ਹਾਂ ਬਈ ਜਵਾਨੋ ਠੀਕ ਹੋ?” “ਜੀ ਤੁਹਾਡੀ ਬੜੀ ਮਿਹਰਬਾਨੀ। ਤੁਹਾਡੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਨਾਲ ਸਾਡਾ ਸਿਰ ਢਕਾਅ ਹੋ ਗਿਆ।”

“ਧੰਨਵਾਦ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦਾ ਕਰੋ। ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਓਸੇ ਦੀਆਂ ਮਿਹਰਾਂ ਨੇ। ਹਾਂ, ਮੈਨੂੰ ਅੱਜ ਇਕ ਬੰਦੇ ਦੀ ਲੋੜ ਆ। ਕੰਮ ਤਾਂ ਸੌਖਾ ਈ ਆ। ਸਟਾਲ 'ਤੇ ਖੜਨਾ। ਵੈਨ 'ਚੋਂ ਮਾਲ ਕੱਢ ਕੇ ਸਟਾਲ 'ਤੇ ਲਾਉਣਾ। ਬੜੀ ਜਿਹੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਆਉਂਦੀ ਹੋਵੇ। ਯੈਂਸ ਸਰ, ਬੈਂਕ ਯੂ ਮੈਡਮ, ਪਲੀਜ਼ 'ਤੇ ਸੌ ਤਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਗਿਣਤੀ ਆਉਂਦੀ ਹੋਵੇ। ਨਾਜਰ ਨੇ ਮੇਰੇ ਵਲ ਝਾਕ ਕੇ ਕਿਹਾ, “ਸਰਦਾਰ ਸਾਹਿਬ ਇਹ ਬੰਦਾ ਨੌਂ ਜਮਾਤਾਂ ਪੜ੍ਹਿਆ, ਅਸੀਂ ਦੋਨੋਂ ਤਾਂ ਮਾਲ ਅਫ਼ਸਰ ਈ ਆ।” ਫਿਰ ਸੱਜਣ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮੇਰੀ ਰਾਇ ਜਾਨਣ ਲਈ ਕਿਹਾ, “ਕਿਉਂ ਵਈ ਜਵਾਨਾ ਕਰਨਾ ਕੰਮ? ਜੇ ਤੇਰੀ ਬੋਲ ਚਾਲ ਚੰਗੀ ਹੋਈ, ਗਾਹਕਾਂ ਨਾਲ ਵਰਤ ਵਿਹਾਰ ਚੰਗਾ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਤੈਨੂੰ ਪੱਕੀ ਨੌਕਰੀ ਵੀ ਮਿਲ ਸਕਦੀ ਹੈ।” “ਅੰਨ੍ਹਾ ਕੀ ਭਾਲੇ? ਦੋ ਅੱਖਾਂ।” ਮੈਂ ਝੱਟ ਹਾਂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। “ਚਲੋ ਬਾਈ ਜੀ, ਮੈਂ ਤਿਆਰ ਆਂ।” ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਆਪਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, “ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਮੇਰੇ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪਦੇ ਟਿਕਾਣੇ ਲੱਭ ਲਏ ਤਾਂ ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪਦਾ ਪਤਾ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਕੋਲ ਲਿਖਵਾ ਜਾਇਓ।” ਉਹ ਦੋਨੋਂ ਖੁਸ਼ ਸਨ ਅਤੇ ਹੈਰਾਨ ਵੀ, “ਚੰਗਾ ਮਿੱਤਰਾ, ਤੇਰਾ ਰਾਹ ਖੁੱਲ੍ਹ ਗਿਆ ਚਿੱਤ ਲਾ ਕੇ ਕੰਮ ਕਰੀਂ। ਸ਼ੈਦ ਸਾਡੇ ਮੇਚ ਦਾ ਵੀ ਕੋਈ ਕੰਮ ਓਥੇ ਨਿਕਲ ਆਵੇ।

ਇਕਬਾਲ ਰਾਮੁਵਾਲੀਆ ਦਾ ਨਵਾਂ ਨਾਵਲ

ਮੌਤ ਇਕ ਪਾਸਪੋਰਟ ਦੀ

ਸੁਰਜਨ ਜ਼ੀਰਵੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵ-ਚਿੰਤਨ

ਇਹ ਹੈ ਬਾਰਬੀ ਸੰਸਾਰ

ਅਜੋਕਾ ਸਮਾਂ ਅਤੇ ਮਾਰਕਸਵਾਦ

ਅੱਜਕਲ ਉੱਤਰ ਆਧੁਨਿਕਤਾਵਾਦ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਦਕੇ 'ਉੱਤਰ' ਅਤੇ 'ਅੰਤ' ਦਾ ਦਬਾਉ ਵਾਧੂ ਪਿਆ ਹੋਇਆ। ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਅਸੀਂ 'ਉੱਤਰ' ਅਤੇ 'ਅੰਤ' ਦੇ ਯੁਗ 'ਚ ਜਿਉਂ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਹਾਲਾਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸੱਚਾਈ, ਵਿਚਾਰ ਅਥਵਾ ਸੰਸਥਾ ਅੱਗੇ ਉੱਤਰ ਚੇਪ ਕੇ ਉਸਨੂੰ ਕਰੀਬ ਕਰੀਬ ਅਤੀਤ 'ਚ ਪਲਟ ਦੇਣ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਪ੍ਰਬਲ ਹੈ ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਹਰੇਕ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ, ਵਿਚਾਰ ਅਤੇ ਸੰਸਥਾ ਦੇ 'ਅੰਤ' ਦੇ ਐਲਾਨ ਵੀ ਹੋ ਰਹੇ ਨੇ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੇਠ ਪਿਛਲੇ ਦੋ ਦਹਾਕਿਆਂ ਤੋਂ ਉੱਤਰ-ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਦੀ ਵੀ ਚਰਚਾ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਉੱਤਰ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਹੋਵੇਗਾ ਤਾਂ ਉੱਤਰ-ਯਥਾਰਥਵਾਦ ਵੀ ਹੋਵੇਗਾ। ਕਲਾ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਤਦ ਉੱਤਰ-ਯਥਾਰਥਵਾਦ ਦੀ ਵੀ ਗੱਲ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਭ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਧਰਾਤਲ 'ਤੇ ਹੀ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਜੀਵਨ 'ਚ, ਸਮਾਜ 'ਚ ਤੇ ਕਲਾ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ 'ਚ ਵੀ ਉੱਤਰ ਯੁਗ ਆ ਗਿਆ ਹੋਵੇ।

ਪਹਿਲੋਂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਅੰਤ ਦੀ ਘੋਸ਼ਣਾ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਂਜ ਇਹ ਵਿਅੰਗ ਹੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿ ਜਦੋਂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਅੰਤ ਦੀ ਡੋਂਡੀ ਪਿੱਟੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ ਉਦੋਂ ਹੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਆਤੰਕ 'ਤੇ ਵੀ ਬਹਿਸ ਚੱਲ ਰਹੀ ਸੀ। ਹੁਣ ਉੱਤਰ-ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਅੰਤ ਦੇ ਐਲਾਨ ਪਿਛੋਂ ਮੁਕਤੀ ਦੇ ਮਹਾਂ-ਬਿਰਤਾਂਤ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਪੜ੍ਹੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਮੁਕਤੀ ਦੇ ਮਹਾਂ ਪਾਠ ਦੇ ਖਾਤਮੇ ਦਾ ਇਸ਼ਾਰਾ ਉੱਤਰ-ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਵਲ ਹੀ ਹੈ। ਇਥੇ ਮੁਕਤੀ ਦੇ ਬਿਰਤਾਂਤ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਵਚਨ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸਮਾਜ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ 'ਚ ਦਬੀ-ਕੁਚਲੀ ਜਨਤਾ ਦੇ ਮੁਕਤੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੇ ਵਰਣਨ ਤੋਂ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਂਜ ਵਿਚ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਅੰਤ ਦਾ ਵੀ ਹੱਕਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਇਤਿਹਾਸ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਫਿਰ ਮੁਕਤੀ ਦੇ ਸੰਘਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦਾ ਸਵਾਲ ਹੀ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ। ਇਸੇ ਕ੍ਰਮ 'ਚ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਭੌਤਿਕਵਾਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਨੂੰ ਸ਼ੱਕੀ-ਨਿਗ੍ਰਾ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਵਰਗ, ਵਰਗ ਦੀ ਧਾਰਣਾ ਤੇ ਵਰਗ-ਸੰਘਰਸ਼ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸਮਾਜਕ ਵਿਆਖਿਆ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਤੋਂ ਹੀ ਮੁਨਕਰ ਹੋਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਵਿਚਾਰਕ ਬੁਦਰਿਲਾ ਨੇ ਤਾਂ 'ਸਮਾਜਿਕ' ਦੇ ਖਾਤਮੇ ਦਾ ਹੀ ਐਲਾਨ ਠੱਕ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ 'ਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਚਰਚਿਤ ਵਿਚਾਰਵਾਨ ਜਾਕ ਦੈਰਿਦਾ ਸਭ ਕੁਝ ਨੂੰ ਵਿਖੰਡਨ ਕਰਨ 'ਚ ਠਿਲੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਹੈਰਾਨੀ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗਿਆਨੀ-ਧਿਆਨੀਆਂ 'ਚੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਨਾ ਤਾਂ ਸਰਮਾਏਦਾਰੀ ਦੇ ਮਹਾਂ ਵਰਣਨ ਦੇ ਅੰਤਰ-ਵਿਰੋਧਾਂ ਤੇ ਉਤਾਰ-ਚੜ੍ਹਾ 'ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਸਦੇ ਵਿਖੰਡਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਸਦੇ ਅੰਤ ਬਾਬਤ ਸੋਚ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਹ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਚਾਰ ਅਤੇ ਵਿਹਾਰ ਦੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਜੋ ਵੀ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਦਾ ਵਿਰੋਧੀ ਹੈ, ਉਹਦੇ ਅੰਤ ਦੀ ਘੋਸ਼ਣਾ ਅਤੇ ਵਿਖੰਡਨ ਦਾ ਜਨਮ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਪੂਰਬੀ ਯੂਰਪ ਅਤੇ ਸਾਬਕਾ ਸੋਵੀਅਤ ਸੰਘ 'ਚ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਜੋ ਵਿਗਠਨ ਅਤੇ ਬਿਨਾਸ ਹੋਇਆ, ਉਸਦੇ ਕਾਰਨ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਅਤੇ ਸਮਾਜਵਾਦ ਉਪਰ ਖਿਆਲ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਸਾਹਵੇਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਆਣ ਖੜੋਤੀਆਂ ਹਨ। ਉੱਥੇ ਸਿਰਫ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦਾ ਹੀ ਬਿਖਰਾਉ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਸਗੋਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਨਜ਼ਰੀਏ 'ਚ ਵੀ ਬਦਲਾਉ ਆਇਆ ਹੈ। ਉਧਰ ਬਹੁਤੀਆਂ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀਆਂ ਨੇ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਨਾਂ ਤਕ ਬਦਲ ਲਏ ਨੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੰਰਚਨਾ ਵੀ ਬਦਲੀ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਚਰਨ ਦਾ ਰੂਪਾਂਤਰਣ ਵੀ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਚੀਨ ਹੈ ਜੋ ਕਹਿਣ ਨੂੰ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਦੇਸ਼ ਹੈ। ਪਿੱਛਲੇ ਵੀਹ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਤੋਂ ਉੱਥੇ ਨਿਰੰਤਰ ਸਰਮਾਏਦਾਰੀ ਹਾਲਤਾਂ ਦਾ

ਮੈਨੇਜਰ ਪਾਂਡੇ

ਨਿਰਮਾਣ ਅਤੇ ਵਿਸਥਾਰ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸੁਣਿਆ ਹੈ ਕਿ ਹੁਣ ਉੱਥੇ ਬਾਜ਼ਾਰ ਨੂੰ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਦੇਖੋ ਕਿ ਚੀਨੀ ਕਾਮਰੇਡ ਬਾਜ਼ਾਰ ਨੂੰ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਬਣਾਉਂਦੇ ਨੇ ਕਿ ਬਾਜ਼ਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ 'ਚ ਵਿਲੀਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਵੀਅਤਨਾਮ ਵੀ ਚੀਨ ਦੀ ਰਾਹ 'ਤੇ ਤੁਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਕੱਲਾ ਕਿਊਬਾ ਅਪਵਾਦ ਹੈ ਜੋ ਅਮਰੀਕਨ ਸਾਮਰਾਜਵਾਦ ਦੇ ਸਾਰੇ ਜਤਨਾਂ ਅਤੇ ਸਾਜ਼ਸ਼ਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਆਪਣੀ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਜੀ ਤੋੜ ਗੱਖਿਆ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਉਸ ਲਈ ਸਮਾਜਵਾਦ ਦੀ ਰਾਖੀ ਦਾ ਸੁਆਲ ਉਸਦੀ ਹੱਦ ਅਤੇ ਵਕਾਰ ਦੀ ਰਾਖੀ ਦਾ ਸੁਆਲ ਹੈ। ਅਜ ਦੇ ਵਕਤ 'ਚ ਮਾਰਕਸਵਾਦ 'ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਵੀ ਧਿਆਨ 'ਚ ਰੱਖਣੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ। ਇਹ ਗੱਲ ਹੁਣ ਜੱਗ ਜਾਹਰ ਹੈ ਕਿ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਅਤੇ ਸਮਾਜਵਾਦ ਲਈ ਇਹ ਸੰਕਟ ਦਾ ਸਮਾਂ ਹੈ।

ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਸਾਹਵੇਂ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਦਾ ਦੌਰ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਨਹੀਂ ਆਇਆ। ਉਸਦੇ ਇਤਿਹਾਸ 'ਤੇ ਬਹੁਤ ਵਾਰ ਭੀੜ ਆਣ ਬਣੀ ਪਰ ਇਨੀ ਵੱਡੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਸੰਕਟ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਨੇ ਇਦੋਂ ਪਹਿਲੋਂ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਸਮਾਜ ਲਈ ਪਹਿਲਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਪੈਰਿਸ ਕਮਿਊਨ ਦੇ ਰੂਪ 'ਚ ਹੋਇਆ ਸੀ ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਉਹ ਨਿੱਕ ਉਮਰਾ ਰਿਹਾ। ਉਹ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸਾਜ਼ਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਹਮਲਿਆਂ ਦੀ ਭੇਟ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ ਸੀ। ਕਿਉਂਕਿ ਪੈਰਿਸ ਕਮਿਊਨ ਦੀ ਘਟਨਾ ਮਾਰਕਸ ਦੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਵਾਪਰੀ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਖੁਦ ਉਸ ਸੰਕਟ ਅਤੇ ਬਿਖਰਾਉ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਸਿੱਖਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੈਰਿਸ ਕਮਿਊਨ ਦੀ ਅਸਫਲਤਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਆਪਣੀ ਸੋਚ 'ਚ ਤਬਦੀਲੀ ਵੀ ਲਿਆਂਦੀ ਸੀ। ਸੋਚਣ ਦੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸੋਵੀਅਤ ਸੰਘ ਅਤੇ ਪੂਰਬੀ ਯੂਰਪ ਦੇ ਦੇਸ਼ਾਂ 'ਚ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਤਜਰਬੇ ਦੀ ਨਾਕਾਮਯਾਬੀ ਤੋਂ ਸਮਕਾਲੀ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀਆਂ ਨੇ ਕੀ ਕੁਝ ਸਬਕ ਲਿਆ ਹੈ। ਪਿੱਛਲੇ ਵਰ੍ਹਿਆਂ 'ਚ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਅਸਫਲ ਤਜਰਬਿਆਂ ਸਦਕੇ ਆਏ ਖਿੰਡਾਅ ਪਿਛੋਂ ਉੱਜ ਦੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆਵਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਆਈਆਂ ਹਨ। ਵਰਤਮਾਨ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਬਾਬਤ ਕੁਝ ਲੋਕ ਵਿਰਲਾਪ ਕਰਦੇ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਨੇ ਕਿ ਆਹ! ਸਭ ਕੁਝ ਖਤਮ ਤੋਂ ਗਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਉਲਟ ਕੁਝ ਅਜਿਹੇ ਸੱਜਣ ਵੀ ਮਿਲ ਜਾਂਦੇ ਨੇ ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਗੁਆਚਿਆ ਦੀ ਖੁਸ਼ਫਹਿਮੀ ਪਾਲੀ ਜਾਂਦੇ ਨੇ। ਦੋਹਾਂ ਮਨੋਦਸ਼ਾ ਤੋਂ ਪਾਰ ਪਾ ਕੇ ਮਨੁੱਖਾ ਸਮਾਜ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਇਸ ਵੱਡ-ਹਾਦਸੇ ਅਥਵਾ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਮਹਾਂਦੁਖਾਂਤ ਤੋਂ ਸਬਕ ਸਿਖਣ ਦਾ ਵੇਲਾ ਖਤਮ ਨਹੀਂ ਹੋ ਗਿਆ। ਪੈਰਿਸ ਕਮਿਊਨ ਦੀ ਘਟਨਾ ਮਗਰੋਂ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ 'ਚ ਚੇਤੇ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਚਿੱਲੀ 'ਚ ਅਲੈਂਡੇ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਅਤੇ ਖਾਤਮਾ ਜਾਂ ਫਿਰ ਨਿਕਾਰਾਗੁਆ 'ਚ ਇਨਕਲਾਬ ਦੀ ਬਰਬਾਦੀ। ਅਸਲ 'ਚ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਚਿੰਤਨ ਰਾਹੀਂ ਸਮਾਜੀ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਦੀ ਜਦੋਜਹਿਦ 'ਚ ਆਉਂਦੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਅਤੇ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਦੀ ਪਰਖ-ਪੜਚੋਲ ਵਲ ਧਿਆਨ ਦੇਈਏ ਤਾਂ 19ਵੀਂ ਸਦੀ ਲੈ ਕੇ 20ਵੀਂ ਸਦੀ ਤਕ ਸਮਾਜਵਾਦ ਉਪਰ ਸੰਕਟ ਅਤੇ ਭੀੜਾਂ ਪੈਂਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਹਨ।

ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ 'ਚ ਮਾਰਕਸਵਾਦ 'ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦੇ ਵਕਤ

ਇਹ ਧਿਆਨ ਰੱਖਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਸਰਮਾਏਦਾਰੀ ਦੀ ਦਿਗ ਵਿਜੇ ਅੰਦਰ ਜਿਉਂ ਮਰ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਇਹ ਜੇਤੂ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਦੇ ਉਨਮਾਦ ਦਾ ਦੌਰ ਹੈ। ਸਗੋਂ ਉਸਤੋਂ ਅੱਗੇ ਵਧ ਕੇ ਉਹਦੀ ਜਿੱਤ ਦੇ ਜਨੂੰਨ ਦਾ ਸ਼ੋਰੀਲਾ ਸਮਾਂ ਵੀ ਹੈ। ਨਾਲ ਨਾਲ ਉਸਦੀ ਚਾਂਡਲ-ਚੌੜ 'ਚ ਬਦਦਿਮਾਗੀ ਦੀਆਂ ਘੜੀਆਂ ਦੀ ਟਿਕ-ਟਿਕ ਵੀ ਸ਼ਰੇਆਮ ਸੁਣਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਬਿਲਾਸ਼ੱਕ ਵਿਸ਼ਵ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਦੀ ਸਰਦਾਰੀ ਕਾਇਮ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਜਕੜਬੰਦ 'ਚ ਸ਼ੋਸਨ, ਜਬਰ, ਲੁੱਟ-ਖਸ਼ੁੱਟ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭਨਾਂ ਧੱਕੇਸ਼ਾਹੀਆਂ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਝੂਠ ਦਾ ਸਮਾਂ ਹੈ। ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਦੇ ਵਰਤਮਾਨ ਦੌਰ ਦੀ ਜਿਦਾਂ ਦੀ ਲੰਮੀ ਚੌੜੀ ਅਤੇ ਸਿੱਕੇਬੰਦ ਵਿਆਖਿਆ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਨਹੀਂ ਹੋ ਰਹੀ, ਜੋ ਮਾੜੀਆਂ-ਮੋਟੀਆਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਹਨ, ਉਹ ਅਪੂਰਨ ਅਤੇ ਅਧੂਰੀਆਂ ਹਨ।

ਪੂੰਜੀਸ਼ਾਹੀ ਦੇ ਵਰਤਮਾਨ ਦੌਰ ਦੀ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਐਸੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਹੈ ਜੋ ਵਿਚਾਰਕ ਜਗਤ 'ਚ ਸੱਚ ਨੂੰ ਝੂਠ ਅਤੇ ਝੂਠ ਨੂੰ ਸੱਚ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੈ। 19ਵੀਂ ਸਦੀ 'ਚ ਬਸਤੀਵਾਦ ਨੇ ਅਜਿਹਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ ਸੀ ਜਿਸਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਸਖਾਰਾਮ ਗਣੇਸ਼ ਦਿਓਸਕਰ ਦੀ ਰਚਨਾ 'ਦੇਸ਼ੋਰ ਕਥਾ' (ਬੰਗਾਲੀ) 'ਚ ਹੈ। 1904 'ਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਉਪਰ 1910 'ਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਪਾਬੰਦੀ ਲਾ ਦਿੱਤੀ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਬੰਗ-ਭੰਗ ਅੰਦੋਲਨ 'ਚ ਇਹ ਸਮੇਂ ਦੀ ਇਕ ਬਹੁਤ ਪੜ੍ਹੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਕਿਤਾਬ ਬਣ ਗਈ ਸੀ। ਉਦੋਂ ਪੂਰੇ ਦੇਸ਼ 'ਚ ਇਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਬਲ ਸੀ। 'ਦੇਸ਼ੋਰ ਕਥਾ' ਦੇ ਦੋ ਹਿੱਦੀ ਅਨੁਵਾਦ ਦੋ ਸਾਲਾਂ 'ਚ ਛਪੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਮਿਲਦੀਆਂ-ਜੁਲਦੀਆਂ ਹੋਰ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵੀ ਭਾਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ 'ਚ ਛਪੀਆਂ ਸਨ।

'ਦੇਸ਼ੋਰ ਕਥਾ' ਦਾ ਇਕ ਅਧਿਆਇ ਹੈ- 'ਸੰਮੋਹਨ ਚਿਤ ਵਿਜੇ'। ਉਸ ਵਿਚ ਲੇਖਕ ਨੇ ਉਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਅਪਨਾ ਕੇ ਸਾਮਰਾਜਵਾਦ ਆਪਣੇ ਗੁਲਾਮ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਜੋਕੇ ਦੌਰ 'ਚ ਦਿਓਸਕਰ ਦੀ ਲਿਖਤ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਨਾ ਇਸ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤ ਵਰਗੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਜੰਤਾ ਅਜ ਦੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਸਾਮਰਾਜਵਾਦ ਰਾਹੀਂ 'ਚਿਤ-ਵਿਜੇ' ਦੇ ਦੂਸਰੇ ਅਭਿਆਨ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਉਸੇ ਅਭਿਆਨ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਉਹ ਹੈ ਜੋ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਦੁਨੀਆਂ 'ਚ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਅੱਜਕਲ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਬਦਲ ਗਏ ਹਨ। ਪਹਿਲਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਉਹਨੂੰ ਅੱਜ ਕਲ ਰੂੜੀਵਾਦੀ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅੱਜਕਲ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਅਤੇ ਰੈਡੀਕਲ ਉਹ ਹੈ ਜੋ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਦੇ ਬੇਰੋਕ-ਟੋਕ ਵਿਸਥਾਰ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ 'ਚ ਜੋ ਆਰਥਿਕ-ਉਦਾਰੀਕਰਨ ਹੈ, ਉਹ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਧਾਰੀਕਰਨ (ਬਦੇਸ਼ੀ ਸ਼ਾਹੂਕਾਰੀ) ਅਤੇ ਨਿਜੀਕਰਨ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਬਿਦੇਸ਼ੀਕਰਨ। ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਵਿਨਿਵੇਸ਼ ਦਾ ਇਕ ਮਹਿਕਮਾ ਹੈ। ਨਿਵੇਸ਼ ਮੰਤਰਾਲਾ ਤਾਂ ਸਮਝ 'ਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਵਿਨਿਵੇਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਭਾਸ਼ਾਈ ਧੋਖਾ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਹੋਰ ਕੀ ਹੈ? ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੱਜਕਲ ਬਾਜ਼ਾਰ ਦੇ ਕਲਚਰ 'ਚ ਉਪਜੇ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਦੇ ਬਹੁਤ

ਸਾਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਆਸਰੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਚਿਤਵਿਜੇ (Brain Washing) ਦਾ ਅਭਿਆਨ ਚਲਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਹ ਜੋ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਖੇਡ ਹੈ, ਉਸ 'ਚ ਸੱਚ ਨੂੰ ਢਕਣ ਦਾ ਜਤਨ ਬਹੁਤਾ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਅਮਰੀਕੀਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਇਕ ਨਵੀਂ ਵਿਸ਼ਵ-ਵਿਵਸਥਾ (A New World Order) ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਕਿਹਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਇਥੋਂ ਦੇ ਭੋਲੇ, ਲੋਲੇ ਅਤੇ ਚਾਤਰ 'ਅਸੀਂ ਧਰਤਵਾਸੀ (ਵਸੂਦੇਵ ਕੁਟੰਬਕਮ)' ਦਾ ਜਾਪ ਕਰਦੇ ਇਸ ਅਮਰੀਕੀਕਰਨ ਦਾ ਸੁਆਗਤ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਕ ਸੰਸਾਰ ਪਿੰਡ ਦੀਆਂ ਫੜ੍ਹਾਂ ਮਾਰੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਪਿੰਡ ਵਾਲਿਆਂ ਤੋਂ ਜਾ ਕੇ ਪੁੱਛੋ ਕਿ ਜੇ ਸਾਰਾ ਸੰਸਾਰ ਇਹ ਇਕ ਗਰਾਂ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਗਰਾਂ ਦਾ ਚੌਧਰੀ ਕੌਣ ਹੋਇਆ। ਜ਼ਾਹਿਰ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਅਮਰੀਕਾ ਹੈ।

ਮੈਂ ਜਿਸ ਭਾਸ਼ਾਈ ਪਰਪੰਚ ਦੀ ਗੱਲ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ਉਹ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਤਾਵਾਦੀ ਚਿੰਤਨ ਅਤੇ ਲੇਖਣੀ ਦੀ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ। ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਤਾਵਾਦ, ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਦੇ ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਹੈ। ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਤਾਵਾਦੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਹੁਣ ਕੌਮੀ ਰਾਜਾਂ ਦਾ ਅੰਤ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਪਰ ਭਾਰਤ 'ਚ ਭੂ-ਮੰਡਲੀ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੇਠ ਜੋ ਆਰਥਿਕ ਨੀਤੀਆਂ ਬਣ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਿਦਾਂ ਲਾਗੂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਉਸ 'ਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਹੈ। ਵਿਨਿਵੇਸ਼ ਦੀ ਪੂਰੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਰਾਜ ਰਾਹੀਂ ਸੰਚਾਲਤ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਜੇ ਇਹ ਸਰਕਾਰੀ ਜਾਇਦਾਦਾਂ ਦੀ ਸ਼ੇਅਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਜਾਂ ਸਿਧੀ ਵੇਚ-ਵਟਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਇੱਦਾਂ ਹੀ ਚਲਦੀ ਰਹੀ ਤਾਂ ਅਮਰੀਕਾ ਨਾਲ ਭਾਰਤ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਕੇਂਦਰ ਅਤੇ ਹਾਸ਼ੀਏ ਵਰਗਾ ਹੋਵੇਗਾ ਜਾਂ ਫਿਰ ਸ਼ਹਿਰ ਅਤੇ ਦੂਰ ਦਿਹਾਤ ਵਰਗਾ। ਅਜਿਹੀ ਹਾਲਤ 'ਚ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਰਾਹੀਂ ਪੜਚੋਲ ਜਿੰਨੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ, ਓਨੀ ਹੀ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਵੀ।

ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਤੀਜੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਹੋਰ ਦੇਸ਼ਾਂ 'ਚ ਵੀ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀਆਂ ਦਾ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਭਾਈਚਾਰਾ ਹੈ ਜੋ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਖੇਤਰ 'ਚ ਉੱਤਰ-ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਚਿੰਤਨ ਅਤੇ ਲੇਖਣੀ 'ਚ ਸਰਗਰਮ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਆਜ਼ਾਦੀ ਪਿੱਛੋਂ ਦਾ ਸਾਰਾ ਸਾਹਿਤ ਉੱਤਰ-ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਸਾਹਿਤ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਆਜ਼ਾਦੀ ਉਪਰੰਤ ਲਿਖੇ-ਰਚੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ 'ਕਾਮਨਵੈਲਥ ਲਿਟਰੇਚਰ' ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਹੁਣ ਉਸਦਾ ਨਾਂ ਬਦਲ ਕੇ ਉੱਤਰ-ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਸਾਹਿਤ ਦੱਸਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਂ ਨਾਲ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਸਾਮਰਾਜ ਦੀ ਸਿਮਰਤੀ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਅੰਦਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਹੋਰ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ 'ਚ ਲਿਖਿਆ ਸਾਹਿਤ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਉੱਤਰ-ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਸਾਹਿਤ, ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਆਲੋਚਨਾ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਬਹੁਤੇ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀ ਭਾਰਤੀ ਮੂਲ ਦੇ ਹਨ ਪਰ ਰਹਿੰਦੇ ਅਮਰੀਕਨ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਵਿਚ ਜਾਂ ਉੱਥੇ ਜਾਣ ਦੀ ਭਾਜੜ 'ਚ ਪਏ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਅਨਿਵਾਸੀ ਭਾਰਤੀ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀ ਆਖਣਾ ਵਧੇਰੇ ਸਹੀ ਰਹੇਗਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਸੰਬੰਧੀ ਸੱਚ ਅਤੇ ਲੇਖਣੀ ਤੋਂ ਇਹ ਭਰਮ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਸਮੇਂ ਸਮਾਜ ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਸੰਸਾਰ 'ਚ ਹਾਂ ਜਿਥੋਂ

ਬਸਤੀਵਾਦ ਵਿਦਾ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ।

ਸਰਮਾਏਦਾਰੀ ਦੇ ਅਜੋਕੇ ਦੌਰ 'ਚ ਦੁਨੀਆਂ ਜਿਹੜੇ ਜਿਹੜੇ ਸੰਕਟਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ ਉਸ 'ਚ ਇਕ ਪਰਿਆਵਰਨ, ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਜਾਂ ਕਿ ਸਮੁੱਚੇ ਧਰਤੀ ਦੇ ਵਿਨਾਸ਼ ਦਾ ਖਤਰਾ ਵੀ ਹੈ। ਭੂ-ਮੰਡਲੀਕਰਨ ਸਦਕੇ ਜੋ ਗਰਮੀ ਵਧੀ ਜਾਂਦੀ, ਉਹਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਮੰਨਣ ਲਈ ਕੋਈ ਦੇਸ਼ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਨੇ ਵਿਸਥਾਰ ਕਾਰਜ 'ਚ ਕੁਦਰਤ ਦੀ ਤਬਾਹੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਅਮਰੀਕਾ ਆਪਣੇ ਆਰਥਿਕ ਹਿੱਤਾਂ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਬਾਕੀ ਦੇ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਹੋਣੀ ਦੀ ਨਹੀਂ। ਬਹੁਤ ਪਹਿਲੋਂ ਕਾਮਰੇਡ ਰੋਜ਼ਾ ਲਕਜ਼ਮ ਬਰਗ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਮਨੁੱਖਾ ਸਮਾਜ ਸਾਹਵੇਂ ਇਕੋ ਚੋਣ ਹੈ ਧੱਕੇਸ਼ਾਹੀ ਜਾਂ ਸਮਾਜਵਾਦ। ਜੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਦੇ ਵਰਤਮਾਨ ਵਿਸਥਾਰ ਨੂੰ ਰੋਕਿਆ ਨਹੀਂ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਹਦੇ ਧੱਕੇਸ਼ਾਹੀਆਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਮਾਨਵ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਕਰਨਾ ਪਵੇਗਾ। ਸੰਤੋਖ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਦੇ ਸੰਸਾਰੀਕਰਨ ਦੇ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਉਹਦੇ ਵਿਰੋਧ ਦੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਦਾ ਵੀ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮਤਲਬ ਕਿ ਸਰਮਾਏਦਾਰੀ ਦੇ ਅਜੋਕੇ ਅਤੇ ਭਾਵੀ ਫੈਲਾ ਦੇ ਖਤਰਿਆਂ ਨੂੰ ਦੁਨੀਆਂ ਸਮਝਣ ਲੱਗੀ ਹੈ।

ਅੱਜ ਵੀ ਇਹ ਮੰਨਣ ਵਾਲੇ ਬੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਰਮਾਏਦਾਰੀ ਦੇ ਅਜੋਕੇ ਦੌਰ ਨੂੰ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਰਾਹੀਂ ਠੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਜੇ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਚੇਤਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ, ਉਸਦਾ ਵਿਕਾਸ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਨੂੰ ਜਾਨਣ ਲਈ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਨੂੰ ਲਾਜ਼ਮੀ ਮੰਨਣ ਵਾਲੇ ਕੇਵਲ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਉਹ ਵੀ ਹਨ ਜੋ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਦੇ ਸਮਰਥਕ ਹਨ। ਕਾਰਲ ਮਾਰਕਸ ਦੀ ਜੀਵਨੀ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਲੇਖਕ ਵਯੀਨ ਅਨੁਸਾਰ, ਅਕਤੂਬਰ 1997 ਦੇ ਨਿਊਯਾਰਕ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ 'ਚ ਮਾਰਕਸ ਨੂੰ ਅਗਲੇਰੀ ਸਦੀ ਦਾ ਮਹਾਨ ਵਿਚਾਰਕ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸ 'ਚ ਇਹ ਵੀ ਦਰਜ ਸੀ ਕਿ ਮਾਰਕਸ ਨੂੰ ਸਿਆਸੀ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ, ਪੂੰਜੀ-ਇਜ਼ਾਰੇਦਾਰੀ ਪਰਾਇਆਪਣ, ਵਿਖਮਤਾ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵ-ਮੰਡੀ ਨੂੰ ਸਮਝਣ 'ਚ ਮਦਦ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਪ੍ਰਬੁੱਧ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ 'ਵਾਲ ਸਟਰੀਟ ਜਨਰਲ' 'ਚ ਜਿੰਨਾ ਵਧੇਰੇ ਵਕਤ ਗੁਜ਼ਾਰਿਆ ਓਨਾ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਯਕੀਨ ਹੋਇਆ ਕਿ ਮਾਰਕਸ ਦਾ ਨਜ਼ਰੀਆ ਸਰਮਾਏਦਾਰੀ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਸਮਝਣ ਦਾ ਸਰਬੋਤਮ ਢੰਗ ਹੈ। ਇਧਰ ਕੁਝ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਤੋਂ ਮਾਰਕਸ ਵਲ ਪਰਤਣ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਵਧੀ ਹੈ। ਜਾਕ ਦੇਰਿਦਾ ਨੇ ਆਪਣੇ ਖਾਸ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿਚ ਮਾਰਕਸ ਦਾ ਪ੍ਰੇਤ ਨਾਮੀ ਲੰਮੇ ਲੇਖ 'ਚ ਮਾਰਕਸ ਦੇ ਵਿਚਾਰ 'ਤੇ ਪੁਨਰ ਵਿਚਾਰ ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਹੁਣੇ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਮਰੀਕੀ ਵਿਖੰਡਨਵਾਦੀ ਆਲੋਚਕ ਜੇ. ਹੇਲਿਸ ਮਿਲਰ ਨੇ ਇਕ ਲੇਖ 'ਚ ਮਾਰਕਸ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਿਖੰਡਨਵਾਦੀ ਆਲੋਚਕ ਸਿਧ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਪਾਲ ਡੀ ਮਾਨ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਹਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਸਰਮਾਇਆ ਨਾਂ ਦਾ ਗ੍ਰੰਥ ਇਕ ਸਾਹਿਤ ਸਿਧਾਂਤ ਗ੍ਰੰਥ ਵੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਅਰਥਵਿਵਸਥਾ 'ਚ ਹਾਜ਼ਰ ਸੰਕੇਤ-ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਭਾਸ਼ਿਕ-ਸਾਹਿਤਕਤਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਹੈ। ਮਾਰਕਸ ਵਲ ਪਰਤਣਾ ਸਮੇਂ ਦੀ ਲੋੜ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਮੰਗ ਵੀ।

ਸਾਰਤਰ ਨੇ ਸਹੀ ਆਖਿਆ ਸੀ ਕਿ ਬਤੌਰ ਦਰਸ਼ਨ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਤਦ ਤਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਬਣਿਆ ਰਹੇਗਾ ਜਦ ਤਕ ਮਾਨਵਸਮਾਜ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹਾਲਤਾਂ ਨੂੰ ਸਰ ਨਹੀਂ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਜਿਹਦੇ ਕਾਰਨ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸਾਰ ਤੱਤ ਇਹ ਕਿ ਜਦ ਤਕ ਸਰਮਾਏਦਾਰੀ ਰਹੇਗੀ ਤਦ ਤਕ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਰਹੇਗਾ। ਅੱਜ ਜੋ ਲੋਕ ਉੱਤਰ-ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰ ਰਹੇ ਨੇ, ਉਹ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਦੇ ਸੇਵਾਦਾਰ ਅਤੇ ਰਾਖੇ ਹਨ। ਇਹ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵੀ ਨਹੀਂ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ। ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਨੂੰ ਸਮਝ ਕੇ ਹੀ ਉਹਨੂੰ ਬਦਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਕੁਝ ਕਹਿੰਦੇ ਨੇ ਕਿ ਮਾਰਕਸ ਨੇ ਜਿਸ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਛੇੜਿਆ ਸੀ, ਉਹ 19ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਸਰਮਾਏਦਾਰੀ ਹੈ। ਅੱਜ ਦੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਨੂੰ ਇਸ ਲਈ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਰਾਹੀਂ ਸਮਝਣਾ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੈ। ਪਰ ਮਾਰਕਸ ਨੇ ਸਰਮਾਏਦਾਰੀ ਦੇ ਸੁਭਾ, ਉਹਦੇ ਨੇਮ, ਉਹਦੀ ਸੰਰਚਨਾ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਕੁਲ-ਬਿਲ ਦੀ ਜੋ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ, ਉਹ ਅੱਜ ਦੀ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਦੇ ਰੂਪ ਨੂੰ ਸਮਝਣ 'ਚ ਬਹੁਤ ਸਹਾਈ ਹੈ। ਮਾਰਕਸ ਨੇ ਆਖਿਆ ਸੀ ਕਿ ਪੂੰਜੀ ਅਤੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਦਾ ਸੁਭਾ ਹੈ ਕਿ ਨਿਜ ਵਿਸਥਾਰ ਅਤੇ ਸਰਦਾਰੀ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ। ਅੱਜ ਦੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ 'ਚ ਦੋਵੇਂ ਗੱਲਾਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੱਚ ਹਨ।

ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਮਾਰਕਸ ਵਲ ਪਰਤਣ ਦੀ ਗੱਲ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਹਾਂ, ਤਦ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਇਹ ਗੱਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੱਜਣਾਂ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਨਹੀਂ ਲੱਗੇਗੀ ਜੋ ਖੁਦ ਨੂੰ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਪਾਰਟੀ। ਉਹ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਨੇ ਕਿ ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਤੋਂ ਪਰ੍ਹੇ ਹੋਏ ਈ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਲਈ ਪਰਤਣ ਦਾ ਸੁਆਲ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਦੇ ਕਿ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀਆਂ ਨੂੰ ਇਹ ਕੋੜਾ ਸੱਚ ਮੰਨ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਕਿ ਮਾਰਕਸ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ 'ਚ ਜਿਦਾਂ ਦੀ ਵਿਕਾਸਸ਼ੀਲਤਾ ਸੀ, ਉਦਾਂ ਦੀ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀਆਂ ਅਤੇ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਗਰੁੱਪਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ 'ਚ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮਾਰਕਸ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਸਟੀਕ ਅੰਤ ਪ੍ਰਤੀ ਕੱਟੜ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਿਧਾਂਤ ਰੂਪ 'ਚ ਢਾਲਣ ਦਾ ਕਾਰਜ ਮਗਰੋਂ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਅੱਜ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਉਪਰ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਸਾਹਵੇਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸੁਆਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨੂੰ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਨ ਅਤੇ ਸਮਕਾਲੀ ਬਣਾਉਣ 'ਚ ਕਿੰਨਾ ਅਤੇ ਕਿਵੇਂ ਜਤਨ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਨਿਰਾ ਸਮਾਧੀ ਸਾਧਨਾ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਗਿਆਨ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਲੋਕ-ਲਹਿਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਬੋਧ ਤੋਂ ਵਿਗਸਿਆ-ਗਿਆਨ ਹੈ। ਗਿਆਨ ਸੋਚ ਸਾਧਨਾ ਤੋਂ ਵੀ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਲੋਕ ਲਹਿਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਵੀ ਪਰ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਸੁਭਾ 'ਚ ਫ਼ਰਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗਿਆਨ ਸਾਧਨਾ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਜਾਣਕਾਰੀ 'ਚ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਘੱਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਜਨ-ਅੰਦੋਲਨ ਤੋਂ ਵਿਕਸਿਤ ਗਿਆਨ ਨਵੇਂ ਅੰਦੋਲਨਾਂ ਦੇ ਅਨੁਭਵੀ ਆਭਾ ਹੇਠ ਵਿਕਸਿਤ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਲੋਕ-ਸੰਘਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਬੋਧ ਤੋਂ ਨਿਰਮਿਤ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਲੋਕ ਲਹਿਰਾਂ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਉਸਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਤੱਤ ਹਨ।

ਮਾਰਕਸ ਨੇ ਕੁਦਰਤ ਬਾਬਤ ਜੋ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਬਣਾਇਆ

ਸੀ। ਉਹ 19ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਆਧੁਨਿਕਤਾਵਾਦੀ ਨਜ਼ਰੀਏ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸ 'ਚ ਕੁਦਰਤ ਨਾਲ ਮਾਨਵੀ ਜੱਦੋ-ਜਹਿਦ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਉਪਰ ਇਨਸਾਨ ਦੀ ਜਿੱਤ ਦਾ ਫ਼ਿਕਰ ਸੀ। ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਦੇ ਮਗਰਲੇ ਵਿਕਾਸ ਸਦਕੇ ਕੁਦਰਤ ਦੀ ਜਿਵੇਂ ਤਬਾਹੀ ਹੋਈ, ਉਸ ਦੇ ਬੋਧ ਨੇ ਕੁਦਰਤ ਦੀ ਰਾਖੀ ਪ੍ਰਤੀ ਚਿੰਤਾ ਉਪਜਾ ਦਿੱਤਾ ਹੋਈ। ਉਸੇ ਲਈ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਅਤੇ ਪਰਿਆਵਰਣ ਦੀ ਰਾਖੀ ਹੇਠ ਕਈ ਅੰਦੋਲਨ ਉੱਠ ਖੜੋਤੇ। ਹਾਲ ਦੇ ਵਰ੍ਹਿਆਂ 'ਚ ਕੁਦਰਤੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੁਦਰਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਮਾਰਕਸੀ ਚਿੰਤਨ 'ਤੇ ਪੁਨਰ ਵਿਚਾਰ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਦੀ ਵਿਕਾਸਸ਼ੀਲਤਾ ਦਾ ਇਕ ਪੱਖ ਇਹ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ 'ਚ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹਾਲਤਾਂ ਅਤੇ ਲੋਕ ਲਹਿਰਾਂ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਮੁਤਾਬਕ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਨੂੰ ਅਮੀਰ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਠੋਸ ਯਤਨ ਹੋਏ ਨੇ। ਲੈਨਿਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਕਤ 'ਚ ਸਾਮਰਾਜਵਾਦ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ 'ਚ ਮਾਰਕਸੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ ਸੀ ਤੇ ਚੀਨੀ ਇਨਕਲਾਬ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ 'ਚ ਮਾਉ-ਜੇ-ਤੁੰਗ ਨੇ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਦੀ ਨਵੀਂ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਫ਼ਾਸਿਜ਼ਮ ਦੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਮਾਰਕਸੀ ਨਜ਼ਰੀਆ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਗਰਾਮਸ਼ੀ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਦੱਖਣੀ ਅਮਰੀਕਾ ਅਤੇ ਅਫ਼ਰੀਕਾ ਦੇ ਇਨਕਲਾਬੀ ਲੀਡਰਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਰਚਨਾ ਅਤੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਮੁਤਾਬਕ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਮਾਰਕਸ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਫਿਲਾਸਫ਼ਰਾਂ ਨੇ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਵੰਨ-ਸੁਵੰਨੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਹੈ ਪਰ ਮੁੱਖ ਸਵਾਲ ਉਸਨੂੰ ਬਦਲਣ ਦਾ ਹੈ। ਮਾਰਕਸ ਦੇ ਇਸ ਕਥਨ ਨੂੰ ਧਿਆਨ 'ਚ ਰੱਖ ਕੇ ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਇਹ ਮੰਨ ਲਿਆ ਕਿ ਹੁਣ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਬਸ ਉਹਨੂੰ ਬਦਲਣ 'ਚ ਲੱਗ ਜਾਣਾ ਹੀ ਬਿਹਤਰ ਹੈ। ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦੇ ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆਂ 'ਚ ਜੋ ਨਤੀਜਾ ਨਿਕਲਿਆ ਉਹ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਤੀਜਿਆਂ ਤੋਂ ਸਿਖਦੇ ਹੋਏ ਇਹ ਧਿਆਨ 'ਚ ਰੱਖਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਅਨੁਸਾਰ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਬਦਲਣ ਲਈ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਮਝ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਮਾਰਕਸੀ ਬੁੱਧੀਜੀਵਾਂ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਵੀ ਵਿਚਾਰਯੋਗ ਹੋ ਪਰ ਉਹਦੀ ਚਰਚਾ ਬਾਅਦ 'ਚ।

ਇਸ ਗੱਲ ਵੱਲ ਬਹੁਤ ਘਟ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਦਾ ਇਕ ਨੈਤਿਕ ਪੱਖ ਵੀ ਹੈ। ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਉਹਦੀ ਸੰਰਚਨਾ ਅਤੇ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਦੱਬੇ-ਕੁਚਲੇ ਅਤੇ ਨੀਚ ਤੋਂ ਅਤਿ ਨੀਚ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਦੇਖਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਬਦਲਣ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹੀ ਉਹਦਾ ਨੈਤਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਹੇਠ ਫਿਲਾਸਫ਼ੀ 'ਚ ਇਹ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਮਗਰੋਂ ਆਏ ਸਭ ਫਲਸਫ਼ਿਆਂ ਉਪਰ ਵੀ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਦਾ ਅਸਰ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਅੱਜ ਦੇ ਸਮੇਂ 'ਚ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਦੇ ਇਕ ਨੈਤਿਕ ਪੱਖ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਬੇਹੱਦ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਅੱਜ ਦਾ ਸੰਸਾਰ ਭਾਈਚਾਰਾ ਜਿਸ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਹ ਅਸਮਾਜੀ ਮਨੁੱਖ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਅਮਾਨਵੀ ਵਿਵਸਥਾ ਵੀ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਮਿਲਕੇ ਧੱਕੇਸ਼ਾਹੀਆਂ ਨੂੰ ਹੱਲਾਸ਼ੇਰੀ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

ਮਾਰਕਸ ਨੇ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਮੈਨੀਫੈਸਟੋ 'ਚ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਨਿਰੰਤਰ ਆਪਣਾ ਵਿਸਥਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਸਿਖਰੀ ਰੂਪ ਅਜ ਦੀ ਸਰਮਾਏਦਾਰੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਧਿਆਨ ਰੱਖਣਾ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਦੇ ਆਤਮ ਵਿਸਥਾਰ ਦੀ ਵੀ ਇਕ ਹੱਦ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਵੀ ਇਕ ਹੱਦ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਦੇ ਨਿਜ ਵਿਸਥਾਰ ਦੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਜਾਣਗੀਆਂ ਤਦ ਉਹ ਲੋਕਰਾਜ ਦਾ ਬੁਰਕਾ ਲਾਹ ਸੁੱਟੇਗਾ ਅਤੇ ਉਹਦਾ ਜਾਬਰ ਰੂਪ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਵੇਗਾ ਜੀਹਦੀਆਂ ਨਿਸ਼ਾਨੀਆਂ ਹੁਣ ਤੋਂ ਹੀ ਅਮਰੀਕੀ ਵਿਹਾਰ ਤੋਂ ਝਲਕਦੀਆਂ ਪਈਆਂ ਨੇ। ਅਮਰੀਕਨ ਸਰਮਾਏਦਾਰੀ ਦੀ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ 'ਚ ਲੋਕਰਾਜ ਦੀ ਰਾਖੀ ਦਾ ਦਾਹਵਾਂ ਭਾਵੇਂ ਕਰਦਾ ਰਹੇ, ਧਰਤੀ ਦੇ ਹੋਰ ਦੇਸ਼ਾਂ 'ਚ ਆਪਣੇ ਸਵਾਰਥ ਲਈ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਡਿਕਟੇਟਰਸ਼ਿਪ ਨੂੰ ਹੱਲਾਸ਼ੇਰੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਭੂਮੰਡਲੀਕਰਨ ਦੀ ਹੱਦ ਜਿੱਥੇ ਖ਼ਤਮ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਉੱਥੇ ਲੋਕ ਤੰਤਰ ਲਈ ਖ਼ਤਰਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਾਰਕਸ ਨੇ ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਬੁਰਜੁਆ ਜਮਾਤ ਆਪਣੇ ਇੱਛਾ ਦੇ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। 19ਵੀਂ ਸਦੀ 'ਚ ਮਾਰਕਸ ਦਾ ਇਹ ਕਥਨ ਇਕ ਸੰਭਾਵਨਾ ਦੇ ਰੂਪ 'ਚ ਸੀ। ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ 'ਚ ਉਹ ਇਕ ਅਸਲੀਅਤ ਦੇ ਰੂਪ 'ਚ ਹਾਜ਼ਰ ਹੈ।

ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਦੀ ਤਾਕਤ ਨੂੰ ਪਛਾਣਦਾ ਹੈ ਪਰ ਨਾਲ ਹੀ ਉਹਦੀ ਹੱਦ ਨੂੰ ਵੀ ਜਾਣਦਾ ਹੈ। ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਦੇ ਅੰਤਰ-ਵਿਰੋਧਾਂ ਬਾਬਤ ਮਾਰਕਸ ਨਾਲੋਂ ਵਧ ਵਿਸਥਾਰ 'ਚ ਹੋਰ ਕੀਹਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਆਪਣੇ ਅੰਤਰ-ਵਿਰੋਧਾਂ ਨੂੰ ਜਿੱਤਣਾ ਜਾਣਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਉਹਦੀ ਹਯਾਤੀ ਲੰਮੀ ਹੈ। ਪਰ ਅੰਤਰ-ਵਿਰੋਧ ਨਵੇਂ ਅੰਤਰ-ਵਿਰੋਧਾਂ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਨੂੰ ਉਸਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਤੋਂ ਹੀ ਚੁਣੌਤੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਮਾਰਕਸ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਨਾਲ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਤਾਕਤਾਂ ਹੀ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਵਿਵਸਥਾ 'ਚੋਂ ਹੋਂਦ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਗੱਲ ਕਿ ਇਹ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਹੀ ਸਰਮਾਏਦਾਰੀ ਦੇ ਵਿਕਲਪ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਅਤੇ ਸੰਭਾਵਨਾ ਵਜੋਂ ਸਮਾਜਵਾਦ ਨੂੰ ਸਾਹਵੇਂ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਬਸ ਇਹੀ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਸੁਪਨਾ ਸਾਕਾਰ ਕਰਨ 'ਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਸਨ। ਅੱਜ ਵੀ ਹਨ ਅਤੇ ਅਗਾਂਹ ਵੀ ਰਹਿਣਗੀਆਂ। ਪਰ ਮਾਰਕਸ ਨੇ ਇਹ ਵੀ ਆਖਿਆ ਸੀ ਇਨਸਾਨੀ ਸਮਾਜ ਸਾਹਵੇਂ ਅਜਿਹੀ ਕੋਈ ਸਮੱਸਿਆ ਨਹੀਂ ਜੀਹਨੂੰ ਉਹ ਹੱਲ ਨਾ ਕਰ ਸਕੇ।

ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਮੰਡੀ ਦਾ ਮਾਲ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਹੁਣ ਇਹ ਸੱਚਾਈ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੈ। ਅੱਜ ਦਾ ਹਰ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਵਿਅਕਤੀ ਬਾਜ਼ਾਰ ਦੀ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਅਨੁਭਵ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਲੂਸੀਏ ਗੋਲਡਮਾਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਲੇਖ (Dogmatism and Critical Spirit in Literature) ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਮਾਰਕਸ ਨੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਦੇ ਦਾਇਰੇ 'ਚ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਪੈਸੇ ਦਾ ਪੀਰ ਜਾਂ ਪੈਸੇ ਦਾ ਗੁਲਾਮ ਬਣਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦਾ ਜੋ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕੀਤਾ ਹੈ ਉਹ ਅੱਜ ਦੀ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਸੱਚ ਹੈ। ਮਾਰਕਸ ਉਸ ਪੂਰੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ

ਨੂੰ ਸਮਝਣ 'ਚ ਸਾਡੀ ਮਦਦ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੀ ਰਾਖੀ ਲਈ ਚੇਤੰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਰਮਾਏਦਾਰੀ ਦੇ ਅਜੋਕੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ 'ਚ ਜਿਵੇਂ ਟੁੱਟ ਭੱਜ ਹੋ ਰਹੀ ਅਤੇ ਖੱਪਤਵਾਦ ਸਦਕੇ ਇਨਸਾਨੀ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਜਿਵੇਂ ਘਾਣ ਕੀਤਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਸਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਸਾਡੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਅਜੋਕੇ ਦੌਰ ਦੀ ਤ੍ਰਾਸਦੀ ਇਹ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਦਾ ਵਰਤਮਾਨ ਰੂਪ, ਉਹਦੀ ਲੁੱਟ-ਖਸੂੱਟ, ਜਬਰ ਅਤੇ ਕੂੜ ਦੀ ਹਾਬੜ ਸਰਬ ਗ੍ਰਾਹੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਤੋਂ ਸਭੇ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨ ਹਨ। ਕੇਵਲ ਮਜ਼ਦੂਰ ਕਿਸਾਨ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਮੱਧਵਰਗ ਦੇ ਲੋਕ ਵੀ। ਬਾਜ਼ਾਰ ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਖੱਪਤਵਾਦ ਦੇ ਸਰਬ ਵਿਆਪਕਤਾ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਲੇਖਕ, ਕਲਾਕਾਰ ਅਤੇ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀ ਵੀ ਕਰ ਰਹੇ ਨੇ। ਪਰ ਇਸ ਸਭ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਤਬਦੀਲੀ ਦੀ ਚਾਹਤ ਅਤੇ ਵਿਕਲਪ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਦਾ ਫ਼ਿਕਰ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਨ 'ਚ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਨਿਰਾਸ਼ਤਾ 'ਚ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਲਕਵਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਐਸੇ ਹਾਲਤ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨ ਲਈ ਅਰਨੈਸਟ ਬਲਾਕ ਨੇ ਆਸ਼ਾ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਲਿਖ ਕੇ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਯੂਰਪੀ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀਆਂ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਿਰਾਸ਼ਾਵਾਦ ਤੋਂ ਖਲਾਸੀ ਪਾਣ 'ਚ ਮਦਦ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਅੱਜ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਵਲ ਪਰਤਣ ਦਾ ਮਤਲਬ ਸਰਮਾਏਦਾਰੀ ਦੇ ਵਿਕਲਪ ਅਤੇ ਉਹਦੀ ਆਸ ਦੇ ਸਰੋਤ ਨੂੰ ਫਿਰ ਤੋਂ ਸੁੰਘਣਾ ਹੈ। ਅੱਜ ਜਦ ਕਿ ਇਕ ਪਾਸੇ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਸਮਾਜ ਦਾ ਸੋਵੀਅਤ ਪ੍ਰਯੋਗ ਅਸਫਲ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਦੇ ਸਰਗਰਮ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀ 21ਵੀਂ ਸਦੀ ਲਈ ਨਵੀਂ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਦਾ ਖਾਕਾ ਪੇਸ਼ ਕਰੀ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਤਦ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਅਜੋਕੇ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਅਤੇ ਮੁਕਤੀਵਾਦੀ ਲਹਿਰਾਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ 'ਚ ਰੱਖ ਕੇ ਸਰਮਾਏਦਾਰੀ ਦੇ ਵਿਕਲਪ ਵਜੋਂ ਨਵੀਂ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਯੋਜਨਾ ਬਾਬਤ ਵਿਚਾਰਿਆ ਜਾਵੇ? ਨਵੇਂ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ, ਆਸ ਅਤੇ ਕਲਪਨਾ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਨਾ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਵਿਰੋਧੀ ਹੋਣਾ ਨਹੀਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸਟਾਲਿਨ ਦੇ ਸਮੇਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਮਾਰਕਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਅੰਤਮ ਦਿਨਾਂ 'ਚ ਇਕ ਲੇਖ 'ਚ ਕਲਪਨਾ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਪਹਿਚਾਨਦੇ ਹੋਏ ਲਿਖਿਆ ਸੀ ਕਿ ਕਲਪਨਾ ਮਨੁੱਖ ਜਾਤ ਦੀ ਤਰੱਕੀ 'ਚ ਅਥਾਹ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਣ ਦੀ ਇਨਸਾਨੀ ਸਮਰੱਥਾ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ।

ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਕਲਪਨਾ (Models) ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਿਆਂ ਅੱਜ ਫਿਰ 'ਯੂਟੋਪੀਆ' ਦੀ ਲੋੜ ਵਲ ਸੰਕੇਤ ਸੁੱਟਣਾ ਹੈ। ਸਟਾਲਿਨ ਯੁੱਗ 'ਚ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਤੋਂ ਕਲਪਨਾ ਅਤੇ ਯੂਟੋਪੀਆ ਦੀ ਵਿਗਿਆਨਕਤਾ ਖੁੱਸ ਕੇ ਰਹਿ ਗਈ ਸੀ। ਉਦੋਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨਾ ਅਵਿਗਿਆਨਕ ਹੋਣਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਅਸਲ 'ਚ ਵਿਗਿਆਨਕ ਨਜ਼ਰੀਏ ਨੂੰ ਅਪਨਾਉਣਾ ਇਕ ਗੱਲ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨਕਤਾ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਣਾ ਹੋਰ ਗੱਲ। ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਦਾ ਵਿਗਿਆਨਵਾਦੀ ਸ਼ਿਕਾਰੀਆਂ ਹੱਥੋਂ ਢੇਰ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਅੱਜ ਦੇ ਸਮੇਂ 'ਚ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਦਾ ਜੋ ਆਲਮ ਹੈ, ਵਿਕਲਪ ਦੀ ਫ਼ਿਕਰ ਘਟੀ ਹੈ, ਅਲੋਚਨਾਤਮਕ ਚੇਤਨਾ ਠੱਸ ਹੋਈ ਹੈ। ਉਸ ਸਭ ਲਈ ਮੁਕਤੀ ਲਈ ਕਲਪਨਾ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਦੀ ਹੋਂਦ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਪੂੰਜੀਵਾਦ

ਦੇ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀ ਇਕ ਨਵੀਂ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਮਾਇਆਲੋਕ ਰਚ ਰਹੇ ਹਨ ਤਦ ਜਨ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਸੱਚਾਈਆਂ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਲੋਕ ਇੱਛਾ ਦੀ ਪਛਾਣ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਇਕ ਬਿਹਤਰ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਦਾ ਮਾਡਲ (ਕਲਪਨਾ) ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਉਲੰਘਣਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਨਕਲਾਬੀ ਆਲੋਚਨਾ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਹੈ। ਸਿਰਫ਼ ਆਲੋਚਨਾ ਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਆਲੋਚਨਾ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਮਤਲਬ ਇਨਕਲਾਬੀ ਤਬਦੀਲੀ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ। ਮਾਰਕਸਵਾਦੀਆਂ ਨੇ ਆਲੋਚਨਾ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ 'ਚ ਜੋ ਨਜ਼ਰੀਆ ਅਪਣਾਇਆ, ਉਸ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਵੀ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀਆਂ। ਸੋਵੀਅਤ ਸੰਘ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਦੇ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਆਲੋਚਨਾ ਨੂੰ ਸੁਣਨ, ਸਹਿਣ ਕਰਨ ਅਤੇ ਉਸਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਮਝੀ ਗਈ। ਨੁਕਤਾਚੀਨੀ ਬਹਿਸ ਦੀ ਉਪੇਖਿਆ ਕੀਤੀ ਗਈ ਜਾਂ ਉਹਨੂੰ ਕੁਚਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਉਸਦੇ ਭਿਆਨਕ ਨਤੀਜੇ ਹੁਣ ਸਭ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹਨ। ਅਸਲ 'ਚ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਲੋਕ ਅਤੇ ਪਾਰਟੀਆਂ ਆਲੋਚਨਾ ਅਤੇ ਆਤਮਲੋਚਨਾ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਉਹ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਖੁਦ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਆਪਣੇ ਉਪਰ ਆਲੋਚਨਾ ਨੂੰ ਉਹ ਗੈਰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਆਤਮ-ਪ੍ਰਵਚਨਾ ਨੂੰ ਹੱਲਾਸ਼ੇਰੀ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਦੇ 'ਬੇਬਾਕ ਤੇ ਸਖ਼ਤ ਆਲੋਚਨਾ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ' ਨੂੰ 'ਸਹਿਮਤੀ ਅਤੇ ਸਮਰਥਨ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ' ਬਣਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। 1927 'ਚ ਰੂਸੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਵਾਲਟਰ ਬੈਂਜਾਮਿਨ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਸੀ- ਅੱਜ ਦਾ ਰੂਸੀ ਰਾਜ ਕੇਵਲ ਇਕ ਜਮਾਤੀ ਰਾਜ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਉਹ ਜਾਤੀ ਰਾਜ ਵੀ ਹੈ। ਜਾਤੀ ਰਾਜ ਦਾ ਅਰਥ ਕਿਸੇ ਨਾਗਰਿਕ ਦੀ ਸਮਾਜਕ ਹੈਸੀਅਤ ਉਹਦੀ ਲਿਆਕਤ 'ਤੇ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਪਾਰਟੀ ਨਾਲ ਉਹਦੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਤੋਂ ਨਿਰਧਾਰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਵਾਲਟਰ ਬੈਂਜਾਮਿਨ ਨੇ ਸਤਾ ਨਾਲ ਧਨ ਦੇ ਗਲਤ ਸੰਬੰਧ ਨੂੰ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ ਉਸੇ ਲੇਖ 'ਚ ਲਿਖਿਆ ਸੀ ਕਿ ਰੂਸੀ ਸਮਾਜ (ਤੇ ਸਮਾਜਵਾਦ) ਦੀ ਸਿਹਤ ਇਸ ਗੱਲ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੈ ਕਿ ਇਥੇ ਕਦੇ ਵੀ ਸਤਾ ਦਾ ਕਾਲਾ ਬਾਜ਼ਾਰ ਨਾ ਖੁੱਲ੍ਹੇ। ਜੇ ਰੂਸ 'ਚ ਵੀ ਯੂਰਪ ਰਿਹਾ, ਸਤਾ ਅਤੇ ਧਨ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਕਾਇਮ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਦੇਸ਼ ਤੇ ਪਾਰਟੀ ਨਾ ਸਹੀ ਪਰ ਸਮਾਜਵਾਦ ਜ਼ਰੂਰ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ।

ਵਾਲਟਰ ਬੈਂਜਾਮਿਨ ਦੀ ਭਵਿੱਖ ਬਾਣੀ ਉਸਦੀ ਉਮੀਦ ਤੋਂ ਕਿਤੇ ਵੱਧ ਸੱਚ ਸਾਬਤ ਹੋਈ। ਭਾਰਤ 'ਚ ਵੀ ਅਜਿਹੇ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀਆਂ ਅਤੇ ਦਲਾਂ ਦੀ ਕਮੀ ਨਹੀਂ ਜੋ ਆਪਣੀ ਆਲੋਚਨਾ ਨੂੰ ਉਹ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ ਹਿੰਦੀ ਦੇ ਕੁਝ ਸਾਬਕਾ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਨੇ ਕਵੀ ਨਾਗਾਰਜੁਨ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਪੈਂਫਲਿਟ ਛਾਪਿਆ ਸੀ। ਕਿਉਂ ਜੁ ਕਵੀ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਕੁਝ ਕਵਿਤਾਵਾਂ 'ਚ ਤਦ ਦੇ ਸੋਵੀਅਤ ਸੰਘ ਦੀ ਗੀਤੀ-ਨੀਤੀ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕੀਤੀ ਸੀ।

ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਅਤੇ ਉਸ ਨਾਲ

ਜੁੜੀਆਂ ਪਾਰਟੀਆਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਹਾਜ਼ਰੀ ਦਾ ਲੰਮਾ ਚੌੜਾ ਇਤਿਹਾਸ ਹੈ ਪਰ ਸਮਾਜ 'ਚ ਮੁਕਤੀਵਾਦੀ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਦਾ ਸੀਮਤ ਹੋਣਾ ਵੀ ਇਕ ਕੌੜਾ ਸੱਚ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਲੋਕ ਲਹਿਰਾਂ ਆਜ਼ਾਦਾਨਾ ਤੌਰ 'ਤੇ ਭਖਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਖੱਬੇ ਪੱਖੀ ਦਲਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅੰਦੋਲਨਾਂ ਦੇ ਮੂਲ 'ਚ ਜੋ ਸੱਚਾਈਆਂ ਅਤੇ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਮਝੀ ਗਈ। ਇਸ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਆਦੀਵਾਸੀਆਂ ਦਾ ਅੰਦੋਲਨ, ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਅੰਦੋਲਨ ਅਥਵਾ ਦਲਿਤਾਂ ਦਾ ਮੁਕਤੀ ਸੰਘਰਸ਼। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭਨਾਂ ਵਲ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਰਦ ਵਤੀਰਾ ਹੀ ਅਪਨਾਈ ਰੱਖਿਆ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਦੀ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਅਜਿਹੀ ਸਮੱਸਿਆ ਹੈ ਜਿਸਦੀ ਉਪੇਖਿਆ ਕਰਕੇ ਇਥੇ ਸਮਾਜਵਾਦ ਤਾਂ ਕੀ ਸਾਧਾਰਨ ਡੈਮੋਕਰੇਸੀ ਬਾਬਤ ਵੀ ਸਮੁੱਚੇ ਰੂਪ 'ਚ ਸੋਚਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਦਲ ਇਹ ਸਮਝਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਦੋਂ ਸਮਾਜਵਾਦ ਆ ਜਾਵੇਗਾ ਤਦ ਧਰਮ ਤੇ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਹੱਲ ਹੋ ਜਾਣਗੀਆਂ। ਪਰ ਸੱਚ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਜਾਤ ਧਰਮ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਹੱਲ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਤਾਂ ਸਮਾਜਵਾਦ ਹੀ ਨਹੀਂ ਲੋਕਤੰਤਰ ਵੀ ਸਾਇਦ ਹੀ ਬਚੇ।

ਜਾਤ-ਪਾਤ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀਆਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਇਕ ਉਦਾਹਰਣ 'ਤੇ ਧਿਆਨ ਧਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। 1947 ਵਿਚ ਜੁਲਾਈ ਤੋਂ ਸਤੰਬਰ ਤਕ ਐਸ.ਏ.ਡਾਂਗੇ ਸੋਵੀਅਤ ਸੰਘ ਦੀ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਲੀਡਰਾਂ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ ਵਟਾਂਦਰੇ ਹਿਤ ਮਾਸਕੋ 'ਚ ਸੀ। ਉੱਥੇ ਸਟਾਲਿਨ, ਸੁਸਲੋਵ ਅਤੇ ਜ਼ਿਆਦੀਨੋਫ਼ ਨਾਲ ਲੰਮੀ ਗੱਲਬਾਤ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਹ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਅਪ੍ਰੈਲ 2001 ਦੇ 'ਰੈਵੀਲੂਸ਼ਨਰੀ ਡੈਮੋਕਰੇਸੀ' ਦੇ ਅੰਕ ਵਿਚ ਹੈ। 6 ਸਤੰਬਰ 1947 ਦੀ ਗੱਲਬਾਤ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਜਾਤ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਹਾਲਤ ਅਤੇ ਖਾਤਮੇ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਜ਼ਿਆਦੀਨੋਫ਼ ਨੇ ਆਖਿਆ ਸੀ-ਸਾਨੂੰ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਾਤਪਾਤ ਦੀ ਰਹਿੰਦ-ਖੂੰਹਦ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਅੱਗੇ ਵਧਣਾ ਅਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਮਜ਼ਦੂਰ ਜਮਾਤ ਨੂੰ ਸੰਗਠਨ ਕਰਨ ਵਿਚ ਰੁਕਾਵਟ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਜਾਤ-ਪਾਤ ਜਾਤੀ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਜਗਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਸਮਝਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਦਾ ਇਹ ਸਭ ਤੋਂ ਉਲਟ ਇਨਕਲਾਬੀ ਪੱਖ ਹੈ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਕਮਿਊਨਿਸਟਾਂ ਸਾਹਵੇਂ ਸਭ ਤੋਂ ਕਠਿਨ ਕਾਰਜ ਹੈ। ਖੱਬੇ ਪੱਖ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਾਕਤ ਨਾਲ ਇਸ ਵਿਰੁੱਧ ਯਤਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਸਮਝਦੇ ਹਾਂ ਨਿਕਟ ਭਵਿੱਖ ਵਿਚ ਜਾਤਪਾਤ ਦਾ ਅੰਤ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਅਸੀਂ ਭਾਰਤ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਹ ਇਸ ਸੁਆਲ 'ਤੇ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ। 1947 ਮਗਰੋਂ ਹੁਣ ਤਕ ਭਾਰਤੀ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਲਹਿਰ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਜਾਣਕਾਰ ਜਾਣਦੇ ਨੇ ਕਿ ਇਥੋਂ ਦਿਆਂ ਕਮਿਊਨਿਸਟਾਂ ਨੇ ਕਿੰਨੀ ਕੁ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਵਿਚਾਰੀ ਹੈ ਤੇ ਉਹਨੂੰ ਮਿਟਾਉਣ ਲਈ ਕਿੰਨਾ ਅਤੇ ਕਿੰਜ ਦਾ ਸੰਘਰਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ? ਸਾਡੇ ਇਥੇ ਕੁਝ ਅਜਿਹੇ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਵੀ ਹਨ ਜੋ ਕਹਿੰਦੇ ਨੇ ਵਰਣ ਅਤੇ ਜਾਤ-

ਪਾਤ ਬਾਬਤ ਸੋਚਣਾ ਫਜ਼ੂਲ ਹੈ। ਕੇਵਲ ਵਰਗ ਦੇ ਫਿਕਰ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਨਜ਼ਰੀਆ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਵਿਰੁੱਧ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰੇਗਾ? ਕਹਿਣ ਦੀ ਕੋਈ ਲੋੜ ਹੀ ਬਾਕੀ ਨਹੀਂ ਛੱਡਦਾ।

ਅੱਜ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਮਾਰਕਸਵਾਦ 'ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦੇ ਵਕਤ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀਆਂ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਦੀ ਗਰਾਮਸ਼ੀ ਨੇ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰੋਫੈਸ਼ਨਲ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਬੱਧ। ਪੇਸ਼ਾਵਰ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀਆਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਸਭ ਜਾਣਦੇ ਹਨ। ਗਰਾਮਸ਼ੀ ਨੇ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਖਿਆ ਸੀ ਜੋ ਇਕ ਵਰਗ ਨਾਲ ਜੁੜ ਕੇ ਉਸਦੀ ਜੀਵਨ ਹਾਲਾਤਾਂ ਅਤੇ ਚਾਹਤ ਦੇ ਰੂ-ਬ-ਰੂ ਸਮਾਜ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ, ਨਵ-ਚੇਤਨ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਅਤੇ ਨਜ਼ਰੀਆ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਜਤਨ ਕਰਨ। ਗਰਾਮਸ਼ੀ ਦੀਆਂ ਸੋਚਾਂ ਵਲ ਧਿਆਨ ਧਰੀਏ ਤਾਂ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀ ਇਥੇ ਕਿੰਜ ਦੇ ਵਿਹਾਰ ਕਰਦੇ ਨੇ? ਉਸ ਵਲ ਨਿਗ੍ਹਾ ਸੁੱਟੀਏ। ਸਾਡੇ ਇਥੇ ਬਹੁ ਗਿਣਤੀ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀ ਸਭਾ ਤੋਂ ਸਨਮਾਨ ਅਤੇ ਸਵੀਕਾਰਤਾ ਹਾਸਲ ਦੀ ਭਾਜੜ 'ਚ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਆਮ ਲੋਕ ਅਸਲ ਵਿਚ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀਆਂ ਦੀਆਂ ਆਦਤਾਂ ਤੇ ਆਚਰਣ ਤੋਂ ਹੀ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਨੂੰ ਜਾਨਣ-ਬੁੱਝਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸਿਰਫ਼ ਮਜ਼ਦੂਰ ਕਿਸਾਨ ਦਾ ਨਾਂ ਤੇ ਨਾਹਰੇਬਾਜ਼ੀ ਕਾਫ਼ੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।

ਮਾਰਕਸੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਕਸ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਉਹਦਾ ਆਚਰਣ ਵੀ ਸਿੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਮਾਰਕਸ ਯੂਨਾਨੀ ਦੇਵਮਾਲਾ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮੀਥਿਅਸ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਆਦਰਸ਼ ਮੰਨਦੇ ਸਨ। ਉਸਨੂੰ ਉਹ ਸਮੇਂ ਦਾ ਮਹਾਨ ਸੰਤ ਅਤੇ ਸ਼ਹੀਦ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਪ੍ਰੇਮੀਥਿਅਸ ਨੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਲਈ ਦੇਵਤਿਆਂ ਘਰੋਂ ਅੱਗ ਚੋਰੀ ਕਰਕੇ ਲਿਆਂਦੀ ਸੀ ਜਿਸ ਲਈ ਦੇਵਰਾਜ ਜੀਅਸ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਉਹਨੂੰ ਇਕ ਸਿੱਲ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਗਿਰਝਾਂ ਉਸਦੀ ਛਾਤੀ ਦਾ ਮਾਸ ਨੋਚ-ਨੋਚ ਕੇ ਖਾਂਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਕਾਰਲ ਮਾਰਕਸ ਮਾਡਰਨ ਏਜ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮੀਥਿਅਸ ਹੀ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਕਿਰਤੀਆਂ ਲਈ ਜੋ ਅਗਨ ਸੁਲਗਾਈ ਉਸਦੀ ਸਜ਼ਾ ਸਰੂਪ ਪੁੰਜੀਵਾਦ ਦੀਆਂ ਗਿਰਝਾਂ ਉਹਦਾ ਮਾਸ ਅੱਜ ਤਕ ਨੋਚ-ਨੋਚ ਖਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਮਾਰਕਸ ਦਾ ਜੀਵਨ ਪ੍ਰੇਮੀਥਿਅਸ ਦੇ ਰੂਪ 'ਚ ਦੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਆਰੰਭ 'ਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਕ ਰਸਾਲੇ ਦਾ ਸੰਪਾਦਨ ਕੀਤਾ ਸੀ ਜਿਸ 'ਤੇ ਪਾਬੰਦੀ ਲਗਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਪਾਬੰਦੀ ਮਗਰੋਂ ਇਕ ਕਾਰਟੂਨ ਛਪਿਆ ਸੀ ਜਿਸ 'ਚ ਪ੍ਰੇਮੀਥਿਅਸ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਾਰਕਸ ਇਕ ਪ੍ਰਿੰਟਿੰਗ ਪ੍ਰੈਸ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹੇ ਦਿਖਾਏ ਗਏ ਸਨ ਅਤੇ ਪਾਬੰਦੀ ਲਾਉਣ ਵਾਲੀ ਸਰਕਾਰ ਰੂਪੀ ਗਿਰਝ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਬੋਟੀਆਂ ਨੋਚ ਰਹੀ ਸੀ। ਮਾਰਕਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ 'ਚ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਫਾਦਰ ਜੀਅਸ ਦਾ ਆਗਿਆਕਾਰੀ ਪੁੱਤਰ ਹੋਣ ਦੇ ਬਦਲੇ ਪੱਥਰਾਂ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹੇ ਰਹਿਣ ਵਧੇਰੇ ਪਸੰਦ ਕਰਾਂਗਾ। ਕੀ ਮਾਰਕਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਮਾਰਕਸੀ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀਆਂ ਨੇ ਕੁਝ ਸਿੱਖਿਆ?

ਕਵੀ ਮੁਕਤੀ ਬੋਧ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ ਮੈਨੂੰ ਰਾਵਣ ਦੇ ਘਰ ਪਾਣੀ ਭਰਨਾ ਮੰਜੂਰ ਨਹੀਂ। ਅੱਜ ਦੇ ਅਨੇਕ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਬੁੱਧੀਜੀਵ ਰਾਵਣ ਦਾ ਪਾਣੀ ਭਰਨ ਲਈ ਖੂਹ ਤਕ ਪੁੱਟਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਬੈਠੇ

ਹਨ।

ਦੁਨੀਆਂ ਭਰ ਦੇ ਇਨਕਲਾਬੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨਾਲ ਇਕ ਦੁਖਦਾਈ ਹਾਲਤ ਇਹ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਸੋਚ, ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਦੀ ਮਾਰ ਤੋਂ ਨਹੀਂ, ਆਪਣਿਆਂ ਦੀ ਮੌਕਾਪ੍ਰਸਤੀ ਹੱਥੋਂ ਮਾਤ ਖਾਂਦੀ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ ਅਤੇ ਕਬੀਰ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨਾਲ ਇਹੋ ਕੁਝ ਵਾਪਰਿਆ। ਮਾਰਕਸ ਦੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵੀ ਇਹਦਾ ਅਪਵਾਦ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜਰਮਨੀ ਦੇ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸ਼ਾਇਰ ਨੇ ਇਕ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖੀ ਜਿਸਦਾ ਸਿਰਲੇਖ ਹੈ-ਕਾਰਲ ਮਾਰਕਸ।

ਮੈਂ ਤੱਕ ਰਿਹਾਂ
ਤੇਰੇ ਪੈਰੋਕਾਰਾਂ ਨੇ
ਤੇਨੂੰ ਧੋਖਾ ਦਿੱਤੇ
ਤੇ ਤੇਰੇ ਦੁਸ਼ਮਣ
ਉਹ ਤਾਂ ਜਿਵੇਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਨ
ਉਵੇਂ ਹੀ ਅੱਜ ਵੀ ਨੇ...

(‘ਕਥਾ ਦੇਸ਼’ ਤੋਂ ਧੰਨਵਾਦ ਸਾਹਿਤ)
ਪੰਜਾਬੀ ਰੂਪਾਂਤਰ : -ਸ਼ਾਹ ਚਮਨ

ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਉਪਰੰਤ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ
ਇਕ ਮਿਸਾਲੀ-ਵੀਰਗਾਥਾ
ਸ਼ਹਰਯਾਰ ਦਾ ਨਵਾਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਟਕ

ਬਾਬਾ ਬੀਰ ਸਿੰਘ ਨੌਰੰਗਾਬਾਦੀ

ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਕਿਸੇ ਬੱਚੇ ਦੇ ਮਾਤਾ, ਪਿਤਾ, ਦਾਦਾ, ਦਾਦੀ, ਨਾਨਾ, ਨਾਨੀ ਜਾਂ ਸਰਪ੍ਰਸਤ ਅਥਵਾ ਪਾਲਕ ਹੋ ਤਾਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਇਹ ਰੂਪੀ ਧਾਲੀਵਾਲ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ਲਾਜ਼ਮੀ ਪੜ੍ਹਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

“ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਪਰਵਰਿਸ਼ ਕਿਵੇਂ ਕਰੀਏ?”

ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਸਿਹਤਮੰਦ, ਸੁਖਮਈ ਅਤੇ ਸਫਲ ਪਰਿਵਾਰਕ ਜੀਵਨ ਲਈ ਇਕ ਵਿਚਾਰ-ਉਤੇਜਕ ਲੇਖ-ਮਾਲਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ : ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ,
ਪੰਜਾਬੀ ਭਵਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ।

ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦਾ ਨਾਵਲ 'ਪੰਜਵਾਂ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਾ'

ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਬਹੁ-ਵਿਧਾਈ ਅਤੇ ਬਹੁ-ਚਰਚਿਤ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦਾ ਨਾਵਲ 'ਪੰਜਵਾਂ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਾ' ਜੀਵਨੀ-ਮੂਲਕ ਨਾਵਲ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਭਾਈ ਜੈਤੇ ਅਰਥਾਤ ਜੀਵਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਲਹਿਰ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਨਾਟਕੀ ਤਰਕੀਬਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਿਆਂ ਗਲਪੀ ਰੂਪ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਭਾਈ ਜੈਤੇ ਦੇ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਦੌਰ ਦਾ 1675 ਈ. ਤੋਂ 1705 ਈ. ਤਕ ਦਾ 30 ਕੁ ਸਾਲਾਂ ਦਾ ਸਾਂਝਾ ਜੀਵਨ ਸਾਕਾਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮੂਰਤੀਮਾਨ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜਦ ਕਿ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਦੌਰ ਨੂੰ ਨਾਵਲ ਦੇ ਕੁਝ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਸਿਮ੍ਰਿਤੀ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਭਾਈ ਜੈਤੇ ਦੇ ਦੇਹਾਂਤ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੇ ਜੋਤੀ ਜੋਤ ਸਮਾਉਣ ਤਕ ਦੇ ਤਿੰਨ ਕੁ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਜਿਹੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵੇਰਵੇ ਨੂੰ ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਸੂਚਨਾਮਤਕ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਦੱਸਿਆ ਹੈ।

ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਇਕ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਥਾਵਾਂ ਉੱਤੇ ਸਿੱਖ ਲਹਿਰ ਦੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਦਾ ਮਨੋਰਥ 'ਦੇਸ਼ ਕੌਮ ਅਤੇ ਧਰਮ' ਦੀ ਭਲਾਈ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਉਕਤ ਤਿੰਨੇ ਸੰਕਲਪਾਂ ਦਾ ਜਮਾਤੀ ਕਿਰਦਾਰ ਵੀ ਨਾਵਲ ਦੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਅਤੇ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਭਾਂਤ ਉਭਰਦਾ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਹੈ ਕਿ 'ਦੇਸ਼, ਕੌਮ ਅਤੇ ਧਰਮ' ਦਾ ਅਸਲਾ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਨਿਰਪੇਖ ਸੁਭਾ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸਗੋਂ ਇਹ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਠੋਸ ਹਾਲਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਹਾਕਮਾਂ ਦੀ ਕੁਲੀਨ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਜਾਂ ਮਹਿਕੂਮਾਂ ਦੀ ਕਿਰਤੀ-ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਦੀ ਸੁਚੇਤ ਜਾਂ ਅਚੇਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਤਰਜ਼ਮਾਨੀ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਨਾਵਲ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਬਣਤਰ ਵਿਚੋਂ ਮਧਕਾਲੀ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਦਾ ਇਹ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਚਰਿੱਤਰ ਆਪਣੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪਾਸਾਰਾਂ ਅਤੇ ਪਰਤਾਂ ਸਮੇਤ ਗਲਪੀ ਬਿੰਬ ਵਿਚ ਢਲਕੇ ਪੇਸ਼ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਮੁਗਲ ਹਕੂਮਤ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਮਤਾਹਿਤ ਨਵਾਬ ਸੂਬੇਦਾਰ ਅਤੇ ਸਰਦਾਰ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਰਾਜਸੱਤਾ ਦੀ ਕੁਵਰਤੋਂ ਕਰਕੇ ਕਿਰਤੀਆਂ ਦੀ ਮਿਹਨਤ ਦੀ ਬੇਕਿਰਕ ਲੁੱਟ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜ਼ੁਲਮ ਵੀ ਢਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸੱਤਾਧਾਰੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਦਾ ਇਹ ਸ਼ੋਸ਼ਕ ਤੇ ਦਮਨਕਾਰੀ ਕਿਰਦਾਰ ਹਿੰਦੂ ਪਰਜਾ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਸ਼ਿੱਦਤ ਨਾਲ ਉਭਰਿਆ ਹੈ। ਇਹਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਸੱਤਾਧਾਰੀ ਜਮਾਤਾਂ ਦੇ ਅਤਿਆਚਾਰ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਖੌਤੀ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਭਰਾ ਸੁਰਖਿਅਤ ਸਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਹ ਨਾਵਲ ਸੰਤਾਂ, ਭਗਤਾਂ ਅਤੇ ਸੂਫੀਆਂ ਸਮੇਤ ਸਿੱਖ ਲਹਿਰ ਦਾ ਕਿਰਤ-ਪੱਖੀ ਚਰਿੱਤਰ ਦੇ ਪਹਿਲੂ 'ਤੇ ਰੋਸ਼ਨੀ ਪਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਉਕਤ ਸੰਕਲਪਾਂ ਦੇ ਸ਼੍ਰੇਣਿਕ ਖਾਸੇ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਮਨੋਰਥ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਭਾਈ ਜੈਤੇ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਕੁਨਬੇ ਦੀ ਗੁਰੂ ਘਰ ਪ੍ਰਤੀ ਭਗਤੀ ਦੇ ਇਕ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਵੇਰਵੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਰਮਾਂ ਵਿਚੋਂ ਭਾਈ ਜੈਤੇ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਚਾਰ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਰਨਣਯੋਗ ਹਨ।

ਪਹਿਲੀ ਸਥਿਤੀ ਭਾਈ ਜੈਤੇ ਦੁਆਰਾ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸੀਸ ਅਨੰਦਪੁਰ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਦੀ ਘਟਨਾ ਦੀ ਹੈ। ਭਾਈ ਜੈਤਾ, ਉਸਦਾ ਪਿਤਾ ਸਦਾਨੰਦ, ਤਾਇਆ ਆਗਿਆ ਰਾਮ ਆਦਿ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂ, ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਰੋਕ ਸਕਦੇ ਸਨ ਕਿਉਂਕਿ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਅਧੀਨ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਕਾਜ਼ੀ ਅਤੇ ਕੋਤਵਾਲ ਬੇਹੱਦ ਤਾਕਤਵਰ ਸਨ ਜਦ ਕਿ ਸਿੱਖ ਲਹਿਰ ਦੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਬਹੁਤ ਥੋੜੇ ਸਨ। ਪਰ ਭਾਈ ਜੈਤੇ ਹੋਰੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸੀਸ ਦੀ ਬੇ-ਅਦਬੀ ਨਹੀਂ ਸਹਾਰ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਸੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਕ ਵਿਉਂਤ ਘੜੀ। ਕੋਤਵਾਲੀ ਦੇ ਕੋਤਵਾਲ ਅਬਦੁਲਾ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਰਾਤ ਦੇ ਹਨੇਰੇ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸੀਸ ਤਾਂ ਉਠਾ ਲਿਆ ਪਰ ਇਸ

ਡਾ. ਟੀ. ਆਰ. ਵਿਨੋਦ

ਮਨੋਰਥ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਸਦਾ ਨੰਦ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸੀਸ ਦੀ ਥਾਂ 'ਤੇ ਆਪਣੇ ਸੀਸ ਦੀ ਬਲੀ ਦੇਣੀ ਪਈ। ਆਪਣੀ ਗਲਪ ਕਲਾ ਰਾਹੀਂ ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਇਸ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਭਾਈ ਜੈਤੇ ਦੇ ਮਾਨਸਿਕ ਤਣਾਓ ਦਾ ਚਿਤਰ ਮੂਰਤੀਮਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜੈਤੇ ਦਾ ਪਿਤਾ ਸਦਾਨੰਦ ਸਿਰ ਕਟਾਉਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੈ ਪਰ ਭਾਈ ਜੈਤੇ ਕੋਲੋਂ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਇਸ ਆਗਿਆ ਦਾ ਪਾਲਣ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਸੋ ਸਦਾਨੰਦ ਖੁਦ ਹੀ ਆਪਣੀ ਤਲਵਾਰ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਸਿਰ ਕੱਟ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਸਿਰ ਨੂੰ ਤੜਪਦਿਆਂ ਵੇਖਕੇ ਜੈਤੇ ਦਾ ਪਿਤਰੀ ਮੋਹ ਨਾਲ ਪਿਘਲਿਆ ਦਿਲ ਤੜਪ ਉੱਠਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਧੜ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਸਿਰ ਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਭਾਗ ਨੂੰ ਵੀ ਅੱਡਰਾ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸੀਸ ਨੂੰ ਅਨੰਦਪੁਰ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਜੈਤੇ ਦੀ ਦਲੇਰੀ, ਦਾਨਿਸ਼ਮੰਦੀ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਘਰ ਲਈ ਅਪਾਰ ਸ਼ਰਧਾ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜੈਤੇ ਦੀ ਇਸ ਅਨਿਨ ਭਗਤੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹੋ ਕੇ 'ਨੀਚੀ ਹੂ ਅਤਿ ਨੀਚ' ਸਮਝੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਭਾਈ ਜੈਤੇ ਦੀ ਜਾਤੀ ਨੂੰ "ਰੰਘਰੇਟੇ ਗੁਰੂ ਕੇ ਬੇਟੇ" ਹੋਣ ਦਾ ਵਰ ਬਖਸ਼ਿਆ।

ਦੂਸਰੀ ਸਥਿਤੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਜੰਗਾਂ-ਯੁੱਧਾਂ ਅਤੇ ਝਪਟਾਂ ਦੀ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਭਾਗ ਲੈਣਾ ਪਿਆ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਹਾਲਤਾਂ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਿਆਂ, ਮੁਗਲੀਆਂ ਸਲਤਨਤ ਅਥਵਾ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਸਾਂਝੇ ਸੁਆਰਥੀ ਹਿਤਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਤੇ ਠੋਸੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਯੁੱਧਾਂ ਵਿਚ ਭਾਈ ਜੈਤੇ ਨੇ ਜਿਸ ਬਹਾਦਰੀ, ਵਿਉਂਤਕਾਰੀ, ਚੁਸਤੀ ਅਤੇ ਬੀਰਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਉਹ ਬੇਮਿਸਾਲ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੇ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਰਾਖੇ ਵਜੋਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਿਪੁੰਨ ਅੰਗ ਰਖਿਅਕ ਵਜੋਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਦੇ ਮਾਹਿਰ ਸੈਨਾਪਤੀ ਵਜੋਂ ਭਾਈ ਜੈਤਾ ਅਜਿਹੇ ਸੂਰਬੀਰ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਭਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਕੋਈ ਸਾਨੀ ਨਹੀਂ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਜਾਤ ਪਾਤੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਯੁੱਧ ਕਲਾ ਦੇ ਸਾਰੇ ਅਧਿਕਾਰ ਕਸ਼ੱਤਰੀ ਜਾਤੀ ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹੋਏ ਸਨ। ਸੂਦਰ ਅਤੇ ਅਛੂਤ ਜਾਤੀਆਂ ਨੂੰ ਹਥਿਆਰ ਬਣਾਉਣ, ਰੱਖਣ ਜਾਂ ਵਰਤਣ ਦਾ ਕੋਈ ਹੱਕ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜਿਹੜੇ ਕਾਰੀਗਰ ਹਥਿਆਰ ਬਣਾਉਂਦੇ ਸਨ ਉਹ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਸਿੱਖ ਲਹਿਰ ਨੇ ਇਹ ਜਾਤਪਾਤੀ ਵਿਤਕਰਾ ਮਿਟਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਲਹਿਰ ਨੇ ਨੀਵੀਆਂ ਤੋਂ ਨੀਵੀਆਂ ਜਾਤੀਆਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਵੀ ਯੁੱਧ ਦਾ ਚਾਅ ਭਰ ਦਿੱਤਾ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜਿੱਥੇ ਦੂਜਿਆਂ ਉੱਤੇ ਯੁੱਧ ਥੋਪਣ ਦੀ ਨੀਤੀ ਦੀ ਨਿਖੇਧੀ ਕੀਤੀ ਉੱਥੇ ਆਪਣੇ ਹੱਕਾਂ ਲਈ ਜੁਝਣ ਨੂੰ ਧਾਰਮਿਕ ਆਦਰਸ਼ ਵਜੋਂ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ। ਭਾਈ ਜੈਤੇ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਿੱਖ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਦਾ ਜਾਤੀਗਤ ਪਿਛੋਕੜ 'ਨੀਚੀ ਹੂ ਨੀਚ' ਵਾਲਾ ਸੀ। ਪਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਸਦਕਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਜਿੱਥੇ ਆਪਣੇ ਹੱਕਾਂ ਦੀ ਸੋਝੀ ਜਾਗੀ ਉੱਥੇ ਹੱਕਾਂ ਦੇ ਹਸੂਲ ਲਈ ਲੜ ਮਰਨ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਵੀ ਪੈਦਾ ਹੋਈ। ਨਾਵਲਕਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਸਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਲੋਂ ਲੜੇ ਗਏ ਯੁੱਧਾਂ ਨੂੰ ਸਹੀ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਧਰਮ-ਯੁੱਧ ਵਜੋਂ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਦਕਿ ਪਹਾੜੀ

ਰਾਜਿਆਂ ਅਤੇ ਮੁਗਲ ਫੌਜਾਂ ਦੇ ਯੁੱਧਾਂ ਨੂੰ ਨਿਜੀ ਐਸ਼-ਇਸ਼ਰਤ ਲਈ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ 'ਜਹਾਦ' ਨੂੰ ਗ਼ੈਰ-ਸਦਾਚਾਰਕ ਠਹਿਰਾਇਆ ਹੈ। ਨਾਵਲਕਾਰ ਦਾ ਇਹ ਨਜ਼ਰੀਆ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਣ ਦੇ ਅਜੋਕੇ ਯੁੱਗ ਉੱਤੇ ਵੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਢੁਕਦਾ ਹੈ।

ਅਮਰੀਕੀ ਸਾਮਰਾਜ ਨੇ ਇਰਾਕ, ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ, ਇਰਾਨ ਅਤੇ ਫਲਸਤੀਨੀਆਂ ਨਾਲ ਜੋ ਵਧੀਕੀ ਕੀਤੀ ਹੈ ਉਹ ਦਹਿਸ਼ਤ ਪਸੰਦੀ ਦੀ ਸਿਖਰ ਹੈ ਜਿਹਾ ਕਿ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਸੰਸਾਰ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਨੋਮਚੋਮਸਕੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਿਤਾਬ "ਪਾਵਰ ਐਂਡ ਟੈਰਰ" (Power And Terror) ਵਿਚ ਸਿੱਧ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਨਾਵਲ ਵਿਚਲੀ ਤੀਸਰੀ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਖ਼ਾਲਸੇ ਦੀ ਸਾਜਨਾ ਨਾਲ ਹੈ। ਭਾਈ ਜੈਤੇ ਨੇ ਇਕ ਦਿਨ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਅਰਜ਼ ਕੀਤੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਕੋਈ ਅਜਿਹਾ ਹੀਲਾ ਕਰਨ ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਿੱਖ ਸਿਪਾਹੀ ਵੱਖਰੇ ਨਜ਼ਰ ਆਉਣ ਤਾਂ ਜੋ ਘਮਾਸਾਨ ਦੇ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਹੋ ਸਕੇ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਤਿੱਖੀ ਸੂਝ ਨੂੰ ਇਹ ਗੱਲ ਜਚ ਗਈ। 1699 ਈ. ਦੀ ਵਿਸਾਖੀ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਕ ਕਰਾਮਾਤ ਵਰਗੇ 'ਕੋਤਕ' ਰਾਹੀਂ ਖ਼ਾਲਸੇ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਸੰਗਤਾਂ ਉਤੇ ਚਿਰ ਸਥਾਈ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਣ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਕ ਨਾਟਕ ਖੇਡਿਆ।

ਸੰਗਤ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਇਕ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਂ ਦੇ ਸਿਰ ਮੰਗੇ ਜਿਹੜੇ ਪੰਜ ਸੂਰਮਿਆਂ ਨੇ ਅਰਪਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੀਸ ਕਤਲ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਪੰਜ ਬੱਕਰੇ ਝਟਕਾਉਣ ਉਪਰੰਤ ਪੰਜਾਂ ਨੂੰ ਸੰਗਤ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਜੀਵਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਉਹ 'ਪੰਜ ਪਿਆਰਿਆਂ' ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਏ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹੱਥੀਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਾ ਕੇ ਖ਼ਾਲਸੇ ਦੀ ਪਦਵੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਕੇਸ, ਕੱਛਾ, ਕੜਾ, ਕੰਘਾ ਤੇ ਕਿਰਪਾਨ ਅੰਮ੍ਰਿਤਧਾਰੀ ਖ਼ਾਲਸੇ ਵਾਸਤੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਕਰਾਰ ਦੇ ਦਿੱਤੇ। ਇਉਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸਾਜਿਆ ਖ਼ਾਲਸਾ ਅਮਨ ਅਤੇ ਯੁੱਧ ਦੋਹਾਂ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ ਹੀ ਵਿਲੱਖਣ ਪਹਿਰਾਵੇ ਅਤੇ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਦਾ ਮਾਲਕ ਬਣ ਗਿਆ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਖੁਦ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਿਆ। ਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ 'ਆਪੇ ਗੁਰ ਚੇਲਾ' ਦੀ ਬਰਾਬਰੀ ਵਾਲੀ ਰਵਾਇਤ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ।

ਇਹ ਨਾਟਕ ਰਚਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਭਾਈ ਜੈਤੇ ਵਰਗੇ ਪਰਖੇ ਹੋਏ ਆਪਣੇ ਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਣ ਲੈ ਲਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਖੇਡ ਵਿਚ ਕੋਈ ਦਖਲ ਨਹੀਂ ਦੇਣਗੇ। ਖੇਡ ਦੌਰਾਨ ਭਾਈ ਜੈਤੇ ਦੀ ਦੁਚਿੱਤੀ ਦਾ ਵਰਣਨ ਨਾਵਲਕਾਰ ਦੀ ਗਲਪੀ ਕਲਾ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਕਮਾਲ ਹੈ। ਭਾਈ ਜੈਤੇ ਦੀ ਖਾਹਿਸ਼ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਇਹ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦੇਣ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਆਦੇਸ਼ ਦੇਣ ਉਹ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਦਿੱਤੇ ਵਚਨ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰਕੇ ਵੀ ਆਪਣੀ ਮਨੋਕਾਮਨਾ ਪੂਰੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਉਲੰਘਣਾ ਲਈ ਹੌਸਲਾ ਨਹੀਂ ਜੁਟਾ ਸਕਦਾ। ਪੰਜ ਪਿਆਰਿਆਂ ਵਿਚ ਉਸਦੀ ਜਾਤੀ ਦਾ ਕੋਈ ਵੀ ਮਨੁੱਖ ਸ਼ਾਮਿਲ ਨਹੀਂ (ਦਇਆ ਰਾਮ ਖਤਰੀ ਹੈ, ਧਰਮ ਗਾਇ ਜੱਟ ਹੈ, ਹਿੰਮਤ ਰਾਏ ਰਸੋਈਆ ਹੈ, ਮੋਹਕਮ ਚੰਦ ਛੀਬਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਹਿਬ ਚੰਦ ਨਾਈ ਹੈ) ਉਕਤ ਜਾਤੀਆਂ ਦਾ ਜਾਤਪਾਤੀ ਦਰਜਾ ਅਛੂਤਾਂ ਨਾਲੋਂ ਉੱਚਾ

ਗਿਣਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਤਾਂ ਕੁਲ ਕਿਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਏਕੇ ਵਿਚ ਬੰਨ੍ਹਣ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਧਾਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਮਨਰੋਥ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਇਸ ਦੀਵਾਨ ਵਿਚ ਹੀ ਭਾਈ ਜੈਤੇ ਨੂੰ ਪੰਜਵਾਂ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਾ ਹੋਣ ਦਾ ਮਾਣ ਬਖਸ਼ਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸਿਰਜਿਆ ਖ਼ਾਲਸਾ ਜਾਤਪਾਤੀ ਵਿਤਕਰੇ, ਧਾਰਮਿਕ ਵੰਡੀਆਂ ਅਤੇ ਇਲਾਕਾਈ/ਭਾਸ਼ਾਈ ਭੇਦਾਂ ਤੋਂ ਉਪਰ ਉੱਠਿਆ ਹੋਇਆ ਕੁਲ ਕਿਰਤੀਆਂ ਦਾ ਸੰਗਠਨ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਅਜੋਕੇ ਦੌਰ ਦੀ ਨਿਘਰੀ ਹੋਈ ਹਾਲਤ ਦਾ ਮਜ਼ਾਕ ਉਡਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਚੌਥੀ ਸਥਿਤੀ ਚਮਕੌਰ ਦੀ ਗੜੀ ਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਦੋਹਾਂ ਵੱਡੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਅਤੇ ਭਾਈ ਜੈਤੇ ਸੰਮੇਤ ਚਾਲੀ ਸਿੰਘਾਂ ਨਾਲ ਚਮਕੌਰ ਦੀ ਗੜੀ ਵਿਚ ਪਨਾਹ ਲਈ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਸ਼ਾਹੀ ਫਰਮਾਨ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਗੜੀ ਨੂੰ ਸਰਹਿੰਦ ਦੇ ਸੂਬੇਦਾਰ ਵਜ਼ੀਦਖਾਨ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਲੱਖਾਂ ਮੁਗਲ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੇ ਘੇਰਾ ਪਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਦੋ ਦਿਨ ਲਗਾਤਾਰ ਘਮਸਾਨ ਯੁੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਅਨੇਕ ਮੁਗਲ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਦੀ ਮੌਤ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਚਾਲੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਤੀਹ-ਬੱਤੀ ਸਿੰਘ ਵੀ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਹਾਰ ਯਕੀਨੀ ਹੈ। ਭਾਈ ਜੈਤਾ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਬਚੇ ਹੋਏ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਗੜੀ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਕੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਸੁਰੱਖਿਆ ਵਾਲੀ ਥਾਂ 'ਤੇ ਚਲੇ ਜਾਣ। ਪਰੰਤੂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਇਹ ਤਜਵੀਜ਼ ਗਦਾਰੀ ਜਾਪਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਚਾਹਵਾਨ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਇਹ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਸਿੱਖ ਲਹਿਰ ਦੇ ਅਹੁਦੇਦਾਰਾਂ ਅਤੇ ਮਤਾਹਿਤਾਂ ਵਿਚਲੇ ਬਰਾਬਰੀ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਅਜੋਕੀ ਲੋਕਪੱਖੀ ਸਿਆਸਤ ਲਈ ਬੇਹੱਦ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ।

ਭਾਈ ਜੈਤਾ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਜੀਉਂਦਿਆਂ ਰੱਖਣ ਲਈ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਜੀਵਨ ਅਤਿ ਆਵੱਸ਼ਕ ਹੈ। ਸੋ ਉਹ ਆਪਸੀ ਮਸ਼ਵਰੇ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੁਆਰਾ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੀ 'ਪੰਜ ਪਿਆਰਿਆਂ ਦੀ ਗੀਤ' ਵਰਤਦੇ ਹੋਏ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਗੜੀ ਛੱਡ ਜਾਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦੇ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਇਨਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਵੀ ਜੈਤੇ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਵੱਸੀ ਗੁਰੂ-ਘਰ ਲਈ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਇਸਲਾਮੀ ਵੇਸ ਧਾਰਨ ਕਰਕੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸ਼ਾਕ ਅਤੇ ਕਲਗੀ ਭਾਈ ਜੈਤੇ ਨੂੰ ਬਖਸ਼ ਕੇ ਆਪਣੀ ਥਾਂ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਗੁਰੂ ਥਾਪ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਾਹੀ ਫੌਜਾਂ ਗੜਵੀ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਕੇ ਬਚਦੇ ਦੋ ਚਾਰ ਸਿੰਘਾਂ ਅਤੇ ਭਾਈ ਜੈਤੇ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰਕੇ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਮਨਾਉਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਜਿਉਂ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਦੇ ਭੇਸ ਵਿਚ ਭਾਈ ਜੈਤਾ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜਦ ਕਿ 'ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਪੀਰ' ਬਚ ਕੇ ਸਾਫ਼ ਨਿਕਲ ਗਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਉਮੀਦਾਂ 'ਤੇ ਪਾਣੀ ਫਿਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਹ ਨਾਵਲ ਭਾਈ ਜੈਤੇ ਦੀ ਦਲੇਰੀ, ਗੁਰੂ ਘਰ ਲਈ ਉਸਦੇ ਸਿਦਕ ਅਤੇ ਇਕ ਅਦੁੱਤੀ ਯੋਧੇ ਵਾਲੇ ਗੁਣੀ-ਗਿਆਨੀ ਮਨੁੱਖ ਵਜੋਂ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਭਾਵੇਂ ਵੈਰੀ ਸਮਝਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਿੱਖ ਲਹਿਰ ਦਾ ਅੰਤ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਰ ਨਾਵਲਕਾਰ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਸਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਇਸ ਲਹਿਰ ਦੀ ਲਗਾਤਾਰ ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ :-

ਤੁਰਕ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਦੀ ਅਥਾਹ
ਭੀੜ ਤੋਂ ਬੇਖਬਰ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਬੱਚੇ ਤੀਰ ਕਮਾਨ
ਚਲਾਉਣਾ ਖੇਡ ਰਹੇ ਹਨ। ਕੁਝ ਗਤਕਾ ਖੇਡ
ਰਹੇ ਹਨ। ਕੁਝ ਕਸ਼ਤੀਆਂ ਲੜ ਰਹੇ ਹਨ। ਕੁਝ
ਬੱਚਿਆਂ ਨੇ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਲ ਤੀਰ ਵੀ ਛੱਡੇ
ਹਨ। (ਪੰਨਾ 459)

ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਕੁਝ ਇਕ ਸਿੰਗਾਰ ਰਸੀ ਕਰੁਣਾਮਈ ਅਤੇ ਵਾਤਸਲ ਰਸੀ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵੀ ਸਿਰਜੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ ਜਿਹੜੀਆਂ ਇਸ ਨਾਵਲ ਦੇ ਸੂਰਬੀਰ ਨਾਇਕਾਂ ਦੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਲਈ ਮੋਹ ਦਾ ਚਿਹਨ ਹਨ। ਪਰ ਇਹ ਸੂਰਬੀਰ ਜਾਣਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਲਈ ਮੋਹ ਦੀ ਸ਼ਰਤ ਲਗਾਤਾਰ ਸੰਘਰਸ਼ ਅਤੇ ਸ਼ਹਾਦਤ ਨਾਲ ਹੀ ਪੁੱਗ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪਹਿਲੂ ਤੋਂ ਵੇਖਿਆਂ ਇਹ ਨਾਵਲ ਆਪਣੇ ਸਮਕਾਲੀਆਂ ਨੂੰ ਲੋਕ-ਪੱਖੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸੂਰਮਿਆਂ ਦੀ ਸੂਰਬੀਰਤਾ ਦੇ ਗਲਪੀ ਬਿੰਬ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਲਈ ਵੰਗਾਰਦਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਦੇਸ ਰਾਜ ਕਾਲੀ ਦਾ ਕਹਾਣੀ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ

ਫਕੀਰੀ

ਭਗਵੰਤ ਰਸੂਲਪੁਰੀ ਦਾ ਕਹਾਣੀ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ

ਤੀਜਾ ਨੇਤਰ

ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਦਾ ਕਹਾਣੀ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ

ਟਾਵਰਜ਼

ਬਲਬੀਰ ਕੌਰ ਸੰਘੇੜਾ ਦਾ ਕਹਾਣੀ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ

ਠੰਡੀ ਹਵਾ

ਦਰਸ਼ਨ ਕੌਰ ਦਾ ਕਹਾਣੀ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ

ਗੁਆਚਾ ਅਤੀਤ

ਚੁੱਪ ਨਦੀ ਤੇ ਮੈਂ : ਇੱਛਤ ਆਤਮ ਪਛਾਣ ਦੀ ਚਿਹਨਾਤਮਕਤਾ

‘ਚੁੱਪ’ ਸਤੀਸ਼ ਗੁਲਾਟੀ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕਤਾ ਦਾ ਨੀਸਾਨ ਚਿਹਨ ਹੈ। ਉਸਦੀਆਂ ਪੂਰਵਲੀਆਂ ਦੇ ਕਿਰਤਾਂ ‘ਚੁੱਪ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼’ (ਗਜ਼ਲ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ— ਤੇ ‘ਚੁੱਪ ਦੇ ਅੰਦਰ-ਬਾਹਰ’ (ਯਾਤਰਾ ਸੰਸਮਰਣ) ਵੀ ਇਸ ਚਿਹਨ ਦੀਆਂ ਚਿਹਨਾਰਥੀ ਹਨ। ਹੱਥਲੀ ਗਜ਼ਲ-ਕਿਤਾਬ ‘ਚ ਵੀ ਚੁੱਪ ਆਰ-ਪਾਰ ਹਾਜ਼ਿਰ ਹੈ ਪਰ ‘ਚੁੱਪ’ ਇਥੇ ਵਿਕਸਤ ਹੋ ਕੇ ਨਾਲ ਹੋਰ ਪਾਸਾਰਾਂ ਭਾਵ ਦੇ ਨਵੇਂ ਚਿਹਨਾਂ ‘ਨਦੀ’ ਤੇ ‘ਮੈਂ’ ਦੀ ਚਿਹਨਾਤਮਕਤਾ ਦੀ ਧਾਰਣੀ ਹੈ। ਚੁੱਪ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਲੜ ਕੇ, ਉਸਨੂੰ ਅੰਦਰੋਂ ਬਾਹਰੋਂ ਵਾਚ/ਵਿਵੇਚ ਕੇ ਗੁਲਾਟੀ ਨੂੰ ਨਦੀ (ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ) ਤੇ ‘ਮੈਂ’ (ਸਵੈ) ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਮਾਨਵੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਅੰਤਹੀਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ, ਜਿਸਦਾ ਕੋਈ ਥਾਹ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਤਲਾਸ਼ ਅਸਗਾਹ ਹੈ। ਏਸੇ ਲਈ ‘ਚੁੱਪ ਨਦੀ ਤੇ ਮੈਂ’ ਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਪਹਿਲੂਆਂ, ਪ੍ਰਤਿਮਾਨਾਂ ਪ੍ਰਤਿ ਹੁੰਗਾਰਾ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਪ੍ਰਤਿਕਰਮ ਵੀ ਹੈ।

ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਮੇਂ/ਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਯਥਾਰਥ ਸਦਾ ਹੀ ਇੱਛਤ ਯਥਾਰਥ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇੱਛਤ ਯਥਾਰਥ ਇਕ ਸੁਪਨੇ ਵਾਂਗ ਜਿਉਂਦਾ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ—ਇਕ ਇੱਛਾ ਵਾਂਗ। ਜੋ ਸ਼ਾਇਰੀ ਇਸ ਇੱਛਾ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕਰਨਾ ਤਿਆਗ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਸ਼ਾਇਰੀ ਦੀ ਸਨਦ ਗਵਾ ਬਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਬਰਅਕਸ ਲਗਾਤਾਰ ਪਿੱਛਾ/ਤਲਾਸ਼/ਪਛਾਣ ਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਹੀ ਅਸਲ ਸ਼ਾਇਰੀ ਹੈ :-

ਕਿਹੜੇ ਕਿਹੜੇ ਦਰਪਨ ਵਿਚ ਹਾਂ, ਚੁੱਪ ਨਦੀ ਤੇ ਮੈਂ।
ਅਜ ਕਲ੍ਹ ਏਸੇ ਉਲਝਣ ਵਿਚ ਹਾਂ, ਚੁੱਪ ਨਦੀ ਤੇ ਮੈਂ।

ਅਪਣੇ ਅਪਣੇ ਕੋਨ ਤੋਂ ਵਾਯੂਮੰਡਲ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ,
ਜਾਨਣ ਵਿਚ ਹਾਂ, ਭਾਲਣ ਵਿਚ ਹਾਂ, ਚੁੱਪ ਨਦੀ ਤੇ ਮੈਂ।

ਮਨਮੋਹਨ

ਵਰਤਮਾਨ ਦੌਰ ਦਾ ਬੰਦਾ, ਮਨੁੱਖੀ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਨਿਯੰਤ੍ਰਿਤ ਬੰਦਾ ਹੈ। ਪੂੰਜੀ ਅਧਾਰਤ ਸੱਤਾ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਪ੍ਰਵਚਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਜਕੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਪਰਿਵਾਰ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸਾਰੇ ਬਾਹਰੀ ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ ਤੱਕ ਇਕ ਮਾਇਆ ਜਾਲ ਵਿਛਿਆ ਪਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ‘ਚ ਫਸਿਆ ਉਹ ਆਪਣੇ ਸੁਪਨਿਆਂ ਤੱਕ ਨੂੰ ਉਸੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਤੇ ਭਿਅੰਕਰ ਜਾਲ ‘ਚ ਛਟਪਟਾਉਂਦਾ ਤੱਕਦਾ ਹੈ :-

ਮਿਰੇ ਅੰਦਰ ਅਜੇ ਕੁਝ ਰਿੱਝਦਾ, ਪਕਦਾ, ਉਬਲਦਾ ਹੈ,
ਮਗਰ ਉਹ ਬਾਹਰ ਨਈਂ ਆਉਂਦਾ ਤਦੇ ਹੀ ਕਲਮ ਠਹਿਰੀ ਹੈ।

ਉਹ ਮੰਡੀ ਵਾਂਗ ਅਜ ਕਲ੍ਹ ਫਰਜ਼ ਦਾ ਇਕ ਜਾਲ ਬਣਦੇ ਨੇ,
ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੋਹ ਤਾਂ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਵਿਚ ਹੈ, ਸੋਚ ਸ਼ਹਿਰੀ ਹੈ।

ਵਰਤਮਾਨ ਦੌਰ ਨੇ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਪਛਾਣ ਦੀ ਜੋ ਸਮਝ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਉਹ ਪਛਾਣ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ (Politics of Identity) ਇਕ ਵਰਗ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੇ ਉਲਟ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਤਾਕਤ ਦੇ ਤੌਰ ‘ਤੇ ਉਪਜੀ ਹੈ। ਇਹ ਆਤਮ ਪਛਾਣ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਪਾਤਰ ਮੱਧਵਰਗੀ ਮਨੁੱਖ ਹੈ। ਇਸ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਅਕਾਂਖਿਆਵਾਂ, ਸੁਪਨੇ, ਝਮੇਲੇ, ਲਾਲਸਾਵਾਂ, ਦੁਸ਼ਵਾਰੀਆਂ, ਪੂਰਵਲੀ ਹੀਣਤਾ, ਦਵੰਦ, ਚਿੱਠੀਆਂ ਆਦਿ ਕਿੰਨੀਆਂ ਹੀ ਪਰਤਾਂ ਹਨ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਪਰਤਾਂ ਦੀ ਵਿਧੀ ਸਵੀਕਾਰ ਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਵਿਧੀ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਅੱਗੋਂ

ਸਵੀਕਾਰ/ਅਸਵੀਕਾਰ ਦਾ ਵਿਵੇਕ ਉਸਰਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਸ਼ਾਇਰੀ ਵਿਚ 'ਮੈਂ' ਮੁੱਖ ਵਿਧੀ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਮੈਂ ਮੁਖਤਾ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਆਤਮ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਅਨਾਤਮ ਨਾਲ ਸੀ ਪਰ 'ਚੁੱਪ ਨਦੀ ਤੇ ਮੈਂ' ਦੀਆਂ ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਆਤਮਤਾ, ਅੰਤਰਮੁਖਤਾ ਅਤੇ ਅਵਚੇਤਨ ਨਾਲ ਵਧੇਰੇ ਹੈ :-

ਨਦੀ 'ਚ ਹਾਂ, ਨਦੀ ਦੇ ਵਹਿਣ ਦੇ ਅਸਰ 'ਚ ਹਾਂ,
ਤਮਾਸ਼ਬੀਨ ਵੀ ਬਣਿਆਂ ਤਮਾਸ਼-ਘਰ 'ਚ ਹਾਂ।

ਮਿਰੀ ਨਜ਼ਰ 'ਚ ਹੈ ਹਰ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅੰਦਰਲਾ ਖ਼ਲਾਅ,
ਜਾਂ ਇੰਝ ਕਹਿ ਲਵੋ ਮੈਂ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਨਜ਼ਰ 'ਚ ਹਾਂ।

ਜਾਂ

ਵੇਖ ਲਓ, ਦੋਨੋਂ ਹੀ ਮਿਲ ਚੁੱਕੇ ਨੇ ਏਸੇ ਕਾਲ ਵਿਚ,
ਮੈਂ ਹਾਂ ਭਟਕਣ ਦਾ ਗਗਨ, ਤੇ ਮੇਰੀ ਤਨਹਾਈ ਜ਼ਮੀਨ।

ਇਸ 'ਤੇ ਕੇਵਲ ਸਿਰਜਣਾ ਦੇ ਪਲ ਹੀ ਮਾਣੇ ਜਾ ਸਕਣ,
ਮੇਰੇ ਹਿੱਸੇ ਆ ਗਈ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਦਰਿਆਈ ਜ਼ਮੀਨ।

ਆਤਮ ਪਛਾਣ ਨਾਲ ਜੁੜਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਅੰਦਰ ਇਕ ਸੰਕਟ ਅਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ/ਮਾਸਿਕ ਖਲਜਗਣ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਅੰਦਰ ਕਿਧਰੇ ਇਕ ਡਰ, ਇਕ ਖ਼ਲਾਅ ਤੇ ਖ਼ੌਫ਼ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਆਲਮ ਵੀ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਆਮ ਪਛਾਣ ਦੇ ਕੇਂਦਰੀ ਮੁੱਦੇ ਦੀ ਬਜਾਏ ਜਿਹੜੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਅਨਾਤਮ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਉਹ ਸ਼ਾਇਰੀ ਇਸ ਦੌਰ ਦੇ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਪਾਸਾਰਾਂ ਨੂੰ ਮੋਨੋਲਾਗ ਦੀ ਥਾਵੇਂ ਸੰਵਾਦੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਿਰਜਣ ਲਈ ਤਤਪਰ ਹੈ। ਇਸ ਸ਼ਾਇਰੀ ਵਿਚ ਦੁਸ਼ਵਾਰੀਆਂ ਦਾ ਝੰਬਿਆ ਮਨੁੱਖ ਸੰਕਟ ਦਾ ਸੰਤਾਪ ਭੋਗ ਰਹੀ ਲੋਕਾਈ ਤੇ ਹਾਸ਼ੀਏ 'ਤੇ ਧੱਕ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਤ੍ਰਾਸਦਿਕ ਚਿੱਤਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ਾਦ ਭਰੇ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਵੇਰਵੇ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਵੇਰਵੇ ਨਿਰੰਤਰ ਗਹਿਰੇ ਹੋ ਰਹੇ ਅੰਧਕਾਰ ਅਤੇ ਮਾਨਵਗਾਤੀ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਹਨ :-

ਇਹ ਚੁੱਪ ਰਹਿ ਕੇ ਵੀ ਅਪਣੇ ਭਾਵ
ਲਿਖ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਸਫ਼ਿਆਂ 'ਤੇ,
ਐ ਸੰਸਦ ਵਾਲਿਓ! ਜਨਤਾ ਨਾ
ਗੂੰਗੀ ਹੈ, ਨਾ ਬਹਿਰੀ ਹੈ।

ਜਾਂ

ਇਹ ਕਿਹੜਾ ਮੌਸਮ, ਇਹ ਕਿਹੜੀ ਰੁਤ ਹੈ,
ਇਹ ਕਿਸਦਾ ਮਾਤਮ, ਇਹ ਕਿਸਦਾ ਬੁਤ ਹੈ,
ਕਿ ਡਾਲੀਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਧੁੰਦ ਪੁਛਦੀ,
ਤੇ ਪੱਤਿਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਡਾਲ ਪੁਛਦੇ।

ਜਾਂ

ਸਿਆਸਤ ਕੀ, ਹਕੂਮਤ ਕੀ, ਖ਼ਾਮੋਸ਼ੀ ਕੀ, ਖਲਲ ਕੀ ਹੈ।
ਜੇ ਸਭ ਥਾਂ 'ਤੇ ਹੀ ਚਿੱਕੜ ਹੈ ਤਾਂ ਚਿੱਕੜ 'ਤੇ ਕਮਲ ਕੀ ਹੈ।

ਕੌਈ ਤਾਂ ਬਾਤ ਹੋਵੇਗੀ, ਕੌਈ ਤਾਂ ਫ਼ਰਕ ਹੋਵੇਗਾ,
ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਕੀ ਪਤਾ ਲੱਗੇ, ਅਸਲ ਕੀ ਹੈ, ਨਕਲ ਕੀ ਹੈ।

ਇੰਝ ਜਿਹੜੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਆਤਮ ਪਛਾਣ ਦੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਸੁਚੇਤਤਾ ਦੇ ਦਾਇਰੇ ਦੀ ਹੈ ਉਹ ਵਿਚ ਕਈ ਵਾਰ ਇਕਹਿਰੇ ਵਿਰੋਧ ਕਾਰਣ ਸਰਲਤਾ ਦੀ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਜਾਣ ਦੀ ਖ਼ਦਸ਼ਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਵਿਰਲੇ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਸੁਚੇਤਤਾ ਨੂੰ ਵਿਰਾਟ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਰੂਪਾਂਤਰਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਦਮਨਕ੍ਰਿਤ ਧਿਰ ਤੇ ਦੁਖਾਂਤ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਿਰਜਦੀ ਸਗੋਂ ਭਵਿੱਖ ਮੁਖੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਅਤੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਵੀ ਕਰਦੀ ਹੈ :-

ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਪਰ ਪਤਾ ਕਰਾਂਗੇ,
ਹੈ ਹੋਰ ਕਿੰਨੀ ਅਜ਼ਾਬ ਦੁਨੀਆਂ,
ਜੇ ਹੋਰ ਦੁਨੀਆਂ ਵੀ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿੰਨੀ,
ਕੁ ਦੂਰ ਦੁਨੀਆਂ ਕਰੀਬ ਦੁਨੀਆਂ।

ਇੰਝ ਸਤੀਸ਼ ਗੁਲਾਟੀ ਦੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਪੁਸਤਕ 'ਚੁੱਪ ਨਦੀ ਤੇ ਮੈਂ' ਹੋਰ ਭਾਵਾਂ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਦੀ ਲਗਾਤਾਰ ਵਾਹਣ ਬਣਨ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੁਰ ਆਤਮ/ਇੱਛਤ ਪਛਾਣ ਦੀ ਚਿਹਨਾਤਮਕਤਾ ਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਸ਼ਾਇਰੀ 'ਚ ਮੌਜੂਦਾ ਗ਼ਜ਼ਲਕਾਰੀ ਵਿਚ ਨਵੇਂ ਪ੍ਰਤਿਮਾਨ ਸਿਰਜਣ ਦੀ ਸਮਰਥਾ ਹੈ। ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਪਰਪੱਕਤਾ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸਤੀਸ਼ ਗੁਲਾਟੀ ਦੀ ਗ਼ਜ਼ਲਕਾਰੀ ਆਪਣੇ ਹੁਨਰਮੰਦੀ ਤੇ ਸਿਨਫ਼ ਆਬੂਰੀ ਕਾਰਣ ਵੀ ਵਰਤਮਾਨ ਦੌਰ ਦੀ ਗ਼ਜ਼ਲਕਾਰੀ ਵਿਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਸ਼ਾਇਰੀ ਵਜੋਂ ਉਭਰਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਗ਼ਜ਼ਲਕਾਰੀ ਵਿਚ ਸ਼ਿਲਪ (craft) ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਬੜੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿਚ ਸ਼ਾਇਰ ਆਪਣਾ ਖ਼ਿਆਲ ਸਿੱਧਾ/ਸਪਾਟ ਕਹਿਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਰਮਜ਼ਾਂ/ਇਸ਼ਾਰਿਆਂ ਨਾਲ ਸੰਚਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਰਮਜ਼ਾਂ ਜਾਂ ਇਸ਼ਾਰੇ ਏਨੇ ਬੋਝਲ ਨਹੀਂ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਕਿ ਸੰਚਾਰ ਬਾਧਿਤ ਹੋਵੇ ਤੇ ਭਾਵ ਅਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਣ। ਇਸਨੂੰ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ 'ਚ "ਕਨਾਇਆ" ਕਹਿੰਦੇ ਨੇ। ਸਤੀਸ਼ ਗੁਲਾਟੀ ਦੀਆਂ ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਇਸ ਸਲਾਹੀਅਤ/ਕਾਬਲੀਅਤ ਕਈ ਥਾਈਂ ਨਜ਼ਰੀਂ ਪੈਂਦੀ ਹੈ :-

ਉਹ ਭਾਵੇਂ ਪਾਰਦਰਸ਼ੀ, ਸੰਦਲੀ, ਨੀਲੀ, ਸੁਨਹਿਰੀ ਹੈ,
ਨਦੀ ਦੀ ਤੌਰ ਦਸ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਕਿੰਨੀ ਕੁ ਗਹਿਰੀ ਹੈ।

ਜਾਂ

ਜੇ ਕੁਝ ਦਰਿਆ ਕਿਨਾਰੇ ਖੋਰ ਵੀ ਦਿੰਦੇ ਤਾਂ ਕੀ ਹੋਇਆ,
ਉਹ ਰੇਗਿਸਤਾਨ ਦੀ ਮਿੱਟੀ ਵੀ ਤਾਂ ਜ਼ਰਖੇਜ਼ ਕਰਦੇ ਨੇ।

ਸਤੀਸ਼ ਗੁਲਾਟੀ ਦੀ ਗ਼ਜ਼ਲਕਾਰੀ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਖ਼ਬਰਸੂਰਤੀ

ਹੈ, ਉਸਦੇ ਕੁਝ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਵਿਚ ਬੰਨ੍ਹੀ ਹੋਈ ਮੁਹਾਵਰਾਬੰਦੀ। ਮੁਹਾਵਰਿਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਵਿਚ ਬੰਨ੍ਹਣਾ ਹਰ ਗ਼ਜ਼ਲਕਾਰ ਦੀ ਵੱਸ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਕਈ ਵਾਰ ਮੁਹਾਵਰਾ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਬੰਨ੍ਹਣ ਨਾਲ ਸ਼ਿਅਰ ਆਪਣੀ ਕੈਫ਼ੀਅਤੀ ਨਾਜ਼ੁਕਤਾ ਗਵਾਅ ਬਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਿਅਰ ਦੀ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤੀ ਮੁਹਾਵਰਾ ਬੰਨ੍ਹਣ ਦੀ ਸਾਦਗੀ ਵਿਚ ਹੈ, ਜੋ ਸ਼ਿਅਰ ਵਿਚ ਤੀਬਰਤਾ ਤੇ ਸਾਰਥਿਕਤਾ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ :-

ਮਿਰੇ ਅੰਦਰ ਅਜੇ ਕੁਝ ਰਿੱਝਦਾ, ਪਕਦਾ, ਉਬਲਦਾ ਹੈ,
ਮਗਰ ਉਹ ਬਾਹਰ ਨਈਂ ਆਉਂਦਾ ਤਦੇ ਹੀ ਕਲਮ ਠਹਿਰੀ ਹੈ।

ਜਾਂ

ਸਮੁੰਦਰ ਦੀ ਉਹ ਬਾਹ ਕੀ ਪਾਉਣਗੇ ਤੇ ਕੀ ਵਿਚਾਰਨਗੇ,
ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗੋਡੇ ਗੋਡੇ ਪਾਣੀ ਵੀ ਅਕਸਰ, ਭੰਵਰ ਲੱਗੇ।

ਜਾਂ

ਇਹ ਕੰਡਿਆਂ ਵਿੱਚ ਖਿੜਦੇ ਫੁੱਲ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਹੀ ਆਉਂਦਾ ਹੈ,
ਖ਼ਬਰ ਰੱਖੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਦੀ ਤੇ ਸਭ ਨੂੰ ਬੇ-ਖ਼ਬਰ ਲੱਗੇ।

‘ਚੁੱਪ ਨਦੀ ਤੇ ਮੈਂ’ ਦੀਆਂ ਕਈ ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ‘ਚ ਗ਼ਜ਼ਲਕਾਰ ਨੇ ਇਕੋ ਹੀ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਦੋ ਵਾਰ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਵੱਖ ਵੱਖਰੇ ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਵਿਚ ਇਕੋ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਦੋ ਵਾਰ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ‘ਤਕਰਾਰ’ ਕਹਿੰਦੇ ਨੇ। ਕੁਝ ਸ਼ਿਅਰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਕਾਬਲੇ ਤਾਰੀਫ਼ ਨੇ :-

ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਹੀ ਮੈਥੋਂ ਪੁਛਦਾ ਰਿਹਾ ਸਫ਼ਰ।
ਜੀਵਨ ਹੀ ਹਾਦਸਾ ਹੈ ਜਾਂ ਹਾਦਸਾ ਸਫ਼ਰ।

ਪੁਛਿਆ ਮੈਂ ਜਦ ਸਫ਼ਰ ਤੋਂ ਤਾਂ ਬੋਲਿਆ ਸਫ਼ਰ,
ਇਕ ਸਿਲਸਿਲਾ ਯਤਨ ਹੈ, ਇਕ ਸਿਲਸਿਲਾ ਸਫ਼ਰ।

ਜਾਂ

ਹਵਾ ਹਵਾ ਨੂੰ, ਅਗਨ ਅਗਨ ਨੂੰ,
ਨਦੀ ਸਮੁੰਦਰ ਨੂੰ ਮਿਲ ਰਹੀ ਹੈ।
ਜਿਵੇਂ ਮੁਹੱਬਤ ਦੇ ਵੇਗ ਅੰਦਰ,
ਥਕਾਨ ਨੀਂਦਰ ਨੂੰ ਮਿਲ ਰਹੀ ਹੈ।

ਦੋ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪਹਿਲੂਆਂ ਨੂੰ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ‘ਤੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਆਪਣਿਆਂ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਨੂੰ ਸਤੀਸ਼ ਗੁਲਾਟੀ ਨੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਦੋ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਨੂੰ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ‘ਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਨੂੰ ‘ਤਕਾਬਿਲ’ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਜਿਥੇ ਸ਼ਿਅਰ ਵਿਚ ਤਣਾਓ ਸਿਰਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਥੇ ਦੋ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਸ਼ਿਅਰ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਬਲ ਵੀ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ :-

ਹੜਾਂ ਦੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹਤ ਕੀ, ਇਹ ਸੋਕਾ ਕੀ, ਇਹ ਜਲ ਕੀ ਹੈ।
ਜੇ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਹੀ ਮੌਸਮ ਹੈ ਤਾਂ ਮੌਸਮ ਦਾ ਬਦਲ ਕੀ ਹੈ।

ਜਾਂ

ਰੌਲੇ ਦੇ ਜਨ-ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਹਾਂ, ਚੁੱਪ ਨਦੀ ਤੇ ਮੈਂ।
ਇਕ ਮੇਲੇ ਦੇ ਆਂਢਣ ਵਿਚ ਹਾਂ, ਚੁੱਪ ਨਦੀ ਤੇ ਮੈਂ।

ਜਦੋਂ ਗ਼ਜ਼ਲਕਾਰ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ, ਲੋਕ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹਾਦਸਿਆਂ, ਵਾਰਦਾਤਾਂ, ਘਟਨਾਵਾਂ ਤੇ ਕਿੱਸਿਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਗੁਣ ਨੂੰ ਗ਼ਜ਼ਲਕਾਰੀ ‘ਚ ‘ਤਲਮੀਹ’ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਸਤਕ ਵਿਚ ਇਹ ਗੁਣ ਕਾਵਿਕ-ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਇਆ ਹੈ :-

ਆਦਮ ਨੂੰ ਇਨਸਾਨ ਬਣਦਿਆਂ ਯੁਗ ਲੱਗੇ,
ਯੁਗ ਬੀਤਣ ‘ਤੇ ਰਿਸ਼ਤੇ, ਨਾਤੇ, ਲਾਜ ਬਣੀ।

ਜਾਂ

ਰਾਬਤਾ ਬਣਦਾ ਨਾ ਅਮਰੀਕਾ ਦਾ ਦੁਨੀਆਂ ਨਾਲ ਤਦ,
ਜੇ ਕੁਲੰਬਸ ਨਾ ਗਿਆ ਹੁੰਦਾ ਘਰੋਂ ਪਰਵਾਸ ‘ਤੇ।

ਡੂੰਘੇ ਤੇ ਗੰਭੀਰ ਖਿਆਲਾਤ ਨੂੰ ਸਾਦਗੀ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਿਆਂ, ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਅੰਦਾਜ਼ੇ-ਬਿਆਂ ਵਿਚ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤ ਮਾਇਨੇ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਦੇ ਅਰਥਾਪਨ ਵਿਚ ਵਿਸਤਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗ਼ਜ਼ਲਕਾਰੀ ਦੇ ਇਸ ਗੁਣ ਨੂੰ ‘ਬਲਾਗਤ’ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਤੀਸ਼ ਗੁਲਾਟੀ ‘ਚ ਇਸ ਗੁਣ ਦੀ ਕਾਬਲੀਅਤ ਹੈ :-

ਉਹ ਮੰਡੀ ਵਾਂਗ ਅਜ ਕਲ੍ਹ ਫ਼ਰਜ਼ ਦਾ ਇਕ ਜਾਲ ਬੁਣਦੇ ਨੇ,
ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੋਹ ਤਾਂ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਵਿਚ ਹੈ, ਸੋਚ ਸ਼ਹਿਰੀ ਹੈ।

ਜਾਂ

ਜੇ ਕੁਝ ਦਰਿਆ ਕਿਨਾਰੇ ਪੋਰ ਵੀ ਦਿੰਦੇ ਤਾਂ ਕੀ ਹੋਇਆ,
ਉਹ ਰੇਗਿਸ਼ਤਾਨ ਦੀ ਮਿੱਟੀ ਵੀ ਤਾਂ ਜ਼ਰਖੇਜ਼ ਕਰਦੇ ਨੇ।

ਜਾਂ

ਮਿੱਰੀ ਨਜ਼ਰ ‘ਚ ਹੈ ਹਰ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅੰਦਰਲਾ ਖ਼ਲਾਅ,
ਜਾਂ ਇੰਝ ਕਹਿ ਲਵੋ ਮੈਂ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ‘ਚ ਹਾਂ।

ਦ੍ਰਿਸ਼-ਚਿਤਰਣ ਜਾਂ ਬਿੰਬ ਉਸਾਰਨ ਨਾਲ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਪਾਠਕ ਸਰੋਤੇ ਦੇ ਮਨ ‘ਚ ਸਾਕਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਾਇਰ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਜੇ ਪਾਠਕ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਸ਼ਾਇਰ ਦੀ ਕੈਫ਼ੀਅਤ ਪਾਠਕ/ਸਰੋਤੇ ਦੇ ਮਨ ‘ਚ ਰੂਪਾਂਤਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਗ਼ਜ਼ਲ ‘ਚ ਇਸ ਗੁਣ ਨੂੰ ਜ਼ੋਰ

ਕਹਿੰਦੇ ਨੇ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਕੁਝ ਸ਼ਿਅਰ ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਪੁਸਤਕ ਹਨ:

ਇਹ ਕਿਹੜਾ ਮੌਸਮ, ਇਹ ਕਿਹੜੀ ਰੁਤ ਹੈ,
ਇਹ ਕਿਸਦਾ ਮਾਤਮ, ਇਹ ਕਿਸਦਾ ਬੁਤ ਹੈ,
ਕਿ ਡਾਲੀਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਪੁੰਦ ਪੁਛਦੀ,
ਤੇ ਪੱਤਿਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਡਾਲ ਪੁਛਦੇ।

ਜਾਂ

ਇਹ ਰੁੱਖ ਕਿੱਦਾਂ ਦਾ ਦਿਸ ਰਿਹਾ ਸੀ,
ਇਹ ਰੁੱਖ ਕਿੱਦਾਂ ਦਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ,
ਪੁੰਗਰਦੇ ਪੱਤੇ ਵੀ ਅੱਜ ਕਲ੍ਹ ਤਾਂ,
ਸਵਾਲ ਪੁਛਦੇ, ਕਮਾਲ ਪੁਛਦੇ।

ਜਿਥੇ ਪਾਠਕ/ਸਰੋਤੇ ਦੀ ਕੈਫੀਅਤ ਸ਼ਾਇਰ ਦੀ ਕੈਫੀਅਤ ਨਾਲ ਤਦਰੂਪਤਾ ਕਾਇਮ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ, ਉਥੇ ਪੈਦਾ ਹੋ ਰਹੀ ਮੰਜ਼ਰਕਸ਼ੀ ਧਿਆਨਯੋਗ ਹੈ :-

ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਫਲਸਫੇ ਦੀ ਜਦ ਨਜ਼ਰ ਆਈ ਜ਼ਮੀਨ।
ਆਪਣੇ ਪੈਰਾਂ ਦੇ ਹੇਠੋਂ ਖਿਸਕਦੀ ਪਾਈ ਜ਼ਮੀਨ।

ਵੇਖ ਲਓ, ਦੌਨੋਂ ਹੀ ਮਿਲ ਚੁੱਕੇ ਨੇ ਏਸੇ ਕਾਲ ਵਿਚ,
ਮੈਂ ਹਾਂ ਭਟਕਣ ਦਾ ਗਗਨ, ਤੇ ਮੇਰੀ ਤਨਹਾਈ ਜ਼ਮੀਨ।

ਕਿਸੇ ਖ਼ਿਆਲ, ਘਟਨਾ, ਹਾਦਸੇ ਜਾਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਤਰਤੀਬ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਨਾਲ ਅੰਦਾਜ਼ੇ-ਬਿਆਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਬਲਤਾ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਗਜ਼ਲਕਾਰੀ 'ਚ ਹੁਸਨੇ ਤਰਤੀਬ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ। 'ਚੁੱਪ ਨਦੀ ਤੇ ਮੈਂ' ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਕਈ ਜ਼ਿਕਰਯੋਗ ਸ਼ਿਅਰ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ :-

ਚੁੱਪ ਨੇ ਐਸੀ ਚੁੱਪ ਵਰਤਾਈ, ਚੁੱਪ ਨੇ ਸਭੇ ਸਵਾਲ।
ਲੇਕਿਨ 'ਰੋਲੇ ਬਾਜ਼ਾਂ' ਚੁੱਪ ਦੀ ਸਮਝੀ ਨਾ ਇਹ ਚਾਲ।

ਚੁੱਪ ਵਿਚ ਸੁਰ ਸੰਗੀਤ ਰਹੇਗਾ, ਨਾਲ ਰਹੇਗੀ ਤਾਲ।
ਲੇਕਿਨ ਚੁੱਪ ਦੀ ਕਰਦੇ ਰਹਿਣਾ ਚੁੱਪ-ਚੁੱਪ ਸਾਂਭ-ਸੰਭਾਲ।

ਵਿਰੋਧਾਭਾਸ ਪੈਦਾ ਕਰ ਕੇ, ਇਕ ਹੀ ਖ਼ਿਆਲ ਨੂੰ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤ 'ਮੁਕਾਬਲਗੇ' 'ਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਜੁਗਤ ਸਤੀਸ਼ ਗੁਲਾਟੀ ਕੋਲ ਹੈ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਬਾਹਰੀ ਰੂਪ ਦੀ ਕਨਸੇਅ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਅੰਦਰੂਨੀ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਤਰਜਮਾਨੀ ਸਹਿਜੇ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ :-

ਇਹ ਨਦੀ ਨੂੰ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਓਸ ਦੀ ਬੁੱਝੇ ਪਿਆਸ,
ਕੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ! ਕਿ ਹਰ ਇਜ਼ਹਾਰ ਮਾਰੂਥਲ ਕਰੇ।

ਜਿਥੇ ਕਿਸੇ ਖ਼ਿਆਲ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਨਾਲ ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਵਿਚ ਤਣਾਓ ਪੈਦਾ ਕਰਕੇ ਜਾਨ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਉਥੇ ਅਲਫਾਜ਼ ਦੇ ਉਲਟ ਫੇਰ ਨਾਲ ਵੀ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਵਿਚ ਤਾਜ਼ਗੀ ਬਖਸ਼ੀ ਹੈ ਅਤੇ ਮਾਇਨਿਆਂ ਵਿਚ ਵਿਸਤਾਰ ਆਇਆ ਹੈ :-

ਉਹ ਰੋਣਾ ਵੀ ਕੀ ਰੋਣਾ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਭਾਵੁਕ ਨਾ ਕਰੇ,
ਉਹ ਹਾਸਾ ਵੀ ਕੀ ਹਾਸਾ ਹੈ ਕਿ ਅੱਖਾਂ ਨਮ ਵੀ ਨਹੀਂ।

ਜਾਂ

ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਕਾਗਜ਼ ਬੇਲੋੜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ,
ਦੀ ਕੈਦ ਵਿੱਚੋਂ ਰਿਹਾਈ ਮੰਗਣ,
ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਕਾਗਜ਼ ਸਥੂਲ ਸ਼ਬਦਾਂ,
ਦੀ ਕੈਦ ਭਾਲਣ ਨੂੰ ਤਰਸਦੇ ਹਨ।

ਜੀਵਨ ਦੀ ਯਥਾਰਥਕ ਚਿਹਨਾਤਮਕਤਾ ਦੇ ਨਿਭਾਓ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਜੀਵਨ ਯਥਾਰਥ ਦੇ ਅਮੂਰਤਨ/ਰਹੱਸਾਂ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਸਤੀਸ਼ ਗੁਲਾਟੀ ਆਪਣੇ ਖ਼ਿਆਲਾਂ/ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸੰਵੇਦਨਾ ਤੇ ਸੂਖਮਤਾ ਨਾਲ ਬਿਆਨਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸਦੇ ਬਿਆਨ ਵਿਚ ਹਕੀਕਤ ਬਿਆਨੀ ਦੀ ਗੰਭੀਰਤਾ ਪ੍ਰਤਿਬਿੰਬਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਯਥਾਰਥ ਦਾ ਸਹਿਜ ਬੋਧ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ :-

ਸਮੁੰਦਰ ਦੀ ਵੀ ਕੀ ਹੋਣੀ, ਨਦੀ ਨੂੰ ਤੋਲਦੇ ਰਹਿਣਾ।
ਦਿਨੇ ਤਾਂ ਸ਼ਾਂਤ ਜੇ ਦਿਸਣਾ, ਤੇ ਰਾਤੀਂ ਖੋਲਦੇ ਰਹਿਣਾ।

ਜਾਂ

ਸਿਆਸਤ ਦੇ ਦਸਤੂਰ ਸਮਝਣ ਦਾ ਵੇਲਾ।
ਖ਼ਬਰ ਨੂੰ ਖ਼ਬਰ 'ਚੋਂ ਤਲਾਸ਼ਣ ਦਾ ਵੇਲਾ।

ਹਕੀਕਤ ਬਿਆਨੀ ਦਾ ਸਰੋਕਾਰ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਜੀਵਨ-ਜਾਚ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੀਵਨ-ਜਾਚ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਵਿਰਸੇ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਤਸਵੱਫ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਉਹ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਇਕ ਕੌਮ ਦੇ ਧਰਮ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਉਹ ਜਿਹੜੀ ਮਨੁੱਖ ਜਾਤੀ ਦੇ ਸਰਬ ਸਾਂਝੇ ਧਰਮ-ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। 'ਚੁੱਪ ਨਦੀ ਤੇ ਮੈਂ' ਦੇ ਕੁਝ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਰੰਗ ਬੜਾ ਪ੍ਰਬਲ ਹੈ :-

ਧਰਤੀ, ਅੰਬਰ, ਤਾਰੇ, ਸੂਰਜ, ਚੁੱਪ ਦਾ ਮਾਇਆ ਜਾਲ।
ਚੁੱਪ ਅੰਦਰ ਹੈ ਸਾਰੀ ਸਿਸ਼ਟੀ ਚੁੱਪ ਦੇ ਅਰਥ ਵਿਸ਼ਾਲ।

ਜਾਂ

ਸਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਜ਼ਰਾ ਜੇ ਸਮਝਣਾ ਹੈ,
ਹਵਾਵਾਂ ਦੀ ਨਜ਼ਾਕਤ ਸਮਝ ਪਹਿਲਾਂ,
ਹਵਾ ਵਿਚ ਚੁੱਪ ਦਾ ਸੰਗੀਤ ਵੀ ਹੈ,

ਹਵਾ ਵਿਚ ਚੁੱਪ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਵੀ ਹੈ।

ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਬਣਤਰ ਤੇ ਬੁਣਤਰ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਬੰਨ੍ਹਣ ਨੂੰ 'ਮਤਾਬਕ ਤੇ ਅਲਫਾਜ਼' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹਾਲਾਤ ਮੌਕੇ, ਹਾਦਸੇ, ਘਟਨਾ, ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ, ਵਾਤਾਵਰਣ, ਨਿੱਜ ਜਾਂ ਸਮਾਜ ਮੁਤਾਬਕ ਸਤੀਸ਼ ਗੁਲਾਟੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਗਜ਼ਲ ਵਿਚ ਬੰਨ੍ਹਦਾ ਹੈ :-

ਮੈਂ ਬੇ-ਤਰਤੀਬ ਹਾਂ ਤਰਤੀਬ ਅੰਦਰ,
ਤੇ ਦਿਲ ਤਰਤੀਬ ਦੀ ਹੀ ਵਿਆਖਿਆ ਹੈ।
ਜਿਵੇਂ ਇਕ ਅਧ ਪੜ੍ਹੀ ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਪੰਨਾ,
ਕਿਸੇ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਮੁੜਿਆ ਪਿਆ ਹੈ।

ਜਾਂ

ਇਕੱਲਾ ਮੈਂ, ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸ਼ੁਭ ਚਿੰਤਕ,
ਤੇ ਰਸਤਾ ਵੀ ਸਜਾ ਦੀ ਸੇਜ ਵਰਗਾ,
ਕੋਈ ਆਖੇ ਤੂੰ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਜਾਵੀਂ,
ਕੋਈ ਆਖੇ ਤੂੰ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਜਾਵੀਂ।

ਗਜ਼ਲਕਾਰੀ ਵਿਚ ਸਾਦਗੀ ਦਾ ਗੁਣ, ਗਜ਼ਲ ਨੂੰ ਮਹਿਜ਼ ਰੂਪ ਤੇ ਭਾਵ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਦੇ ਹੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਹੀ ਸਾਦਗੀ ਨਹੀਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ, ਸਗੋਂ ਸਾਦਗੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਖਿਆਲ ਰਹਿਣ ਦੇ ਅੰਦਾਜ਼ ਨਾਲ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਵਿਚ ਨਵੀਨਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਭਾਵਕਾਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਗਜ਼ਲ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਇਸਨੂੰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ/ਨੁਦਰਤ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਤੀਸ਼ ਗੁਲਾਟੀ ਦੇ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਗੁਣ ਪ੍ਰਬਲ ਹੈ :-

ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਪਰ ਪਤਾ ਕਰਾਂਗੇ,
ਹੈ ਹੋਰ ਕਿੰਨੀ ਅਜੀਬ ਦੁਨੀਆਂ,
ਜੇ ਹੋਰ ਦੁਨੀਆਂ ਵੀ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿੰਨੀ,
ਕੁ ਦੂਰ ਦੁਨੀਆਂ ਕਰੀਬ ਦੁਨੀਆਂ।

ਹਰੇਕ ਚਿਹਰੇ ਨੂੰ ਪੁੱਛ ਪੁਛਾ ਕੇ,
ਮੈਂ ਏਸ ਸਿੱਟੇ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚਿਆ ਹਾਂ,
ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਦੁਨੀਆਂ ਸਲੀਬ ਲਗਦੀ,
ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਲਗਦੀ ਸਲੀਬ ਦੁਨੀਆਂ।

ਜਾਂ

ਮਿਰੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਉਤਰਨਾ ਏਂ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਵੀ ਦਸਦਾ ਜਾ,
ਭਲਾ ਤੂੰ ਔਕਸੀਜਨ ਬਿਨ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿਚ ਉਤਰ ਸਕਦੈਂ।

ਉਪਰੋਕਤ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਾਇਰ ਕਹੇ ਨਾਲੋਂ ਅਕਹੇ/ਨਾਕਹੇ 'ਤੇ ਬਲ ਦੇ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸ਼ਾਇਰ ਦੀ ਇਸ ਰਮਜ਼ੀ ਅੰਦਾਜ਼ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਨੇ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਨੂੰ ਗਜ਼ਲ ਦੀ ਰਵਾਨੀਅਤ ਬਖਸ਼ੀ ਹੈ। ਇੰਝ ਸਤੀਸ਼ ਗੁਲਾਟੀ ਕੋਲ ਖਿਆਲ ਦੀ ਬੁਲੰਦੀ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ

ਰਵਾਨੀਅਤ ਦੀ ਸਲਾਹੀਅਤ ਵੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਲਾਹੀਅਤ ਕੱਟੜ ਆਰੂਜ਼ੀ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ। ਤਾਂ ਹੀ ਤਾਂ ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ :-

ਮੈਨੂੰ ਬੇ-ਤਰਤੀਬੀਆਂ ਨੇ ਦੱਸਿਆ,
ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਹੁੰਦੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਬਹਿਰ ਵਿਚ।

ਸਤੀਸ਼ ਗੁਲਾਟੀ ਦੀ ਗਜ਼ਲਕਾਰੀ ਵਿਚ ਤਸ਼ਬੀਹਾਂ ਤੇ ਇਸਤਿਆਰਿਆਂ ਕਾਰਣ ਸ਼ਿਅਰ ਵਿਚ ਕਨਾਇਆ ਬੰਨ੍ਹਣ ਲਈ ਬੜੀ ਸਹੂਲੀਅਤ ਮਿਲੀ ਹੈ। ਕਨਾਇਆ ਨਾਲ ਹੀ ਖਿਆਲ ਦੀ ਸੂਖਮਤਾ, ਡੁੰਘਾਈ ਤੇ ਸੰਘਣਾਪਨ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਤਸ਼ਬੀਹਾਂ/ਇਸਤਿਆਰੇ ਸਤੀਸ਼ ਗੁਲਾਟੀ ਦੀ ਗਜ਼ਲਕਾਰੀ ਦੀ ਸਹਿਜਭਾਵੀ ਸਰੂਪ ਹੈ, ਕਿਸੇ ਤਰੱਦਦ/ਖੇਚਲ ਦੇ ਬਾਇਸ ਨਹੀਂ। ਕੁਝ ਸ਼ਿਅਰ ਉਦਾਹਰਣ ਸਰੂਪ ਹਾਜ਼ਰ ਨੇ :-

ਤੁਸੀਂ ਚੱਟਾਨ ਦੇ ਵਾਂਗੂੰ ਖੜੇ ਤਾਂ ਹੋ ਗਏ ਹੋ, ਪਰ,
ਸੁਰੰਗਾਂ ਵੀ ਚਟਾਨਾਂ 'ਚੋਂ ਅਸੀਂ ਹਨ ਬਣਦੀਆਂ ਤੱਕੀਆਂ।

ਜਾਂ

ਇਹ ਜੀਵਨ ਮਹਿਕ ਵਰਗਾ ਹੈ, ਕਦੀ ਸਿਮਟੇ, ਕਦੀ ਫੈਲੇ,
ਮੁਹੱਬਤ ਇੱਕ ਬਾਜ਼ੀ ਹੈ, ਕਦੀ ਹਾਰੀ, ਕਦੀ ਜਿੱਤੀ।

ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਧਰਤ ਉੱਤੇ ਖਾਹਿਸ਼ਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ,
ਉੱਗਿਆ ਹੋਇਐ ਬੜਾ ਕੁਝ ਜੋ ਕਦੇ ਬੋਇਆ ਨਹੀਂ।

ਜਾਂ

ਸੁਰ ਸਜਾਉਂਦੇ ਪਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਨਾਗਵਲ ਪਾਉਂਦੀ ਮਿਲੀ।
ਇਕ ਨਦੀ, ਝਰਨੇ ਦੇ ਥੱਲੇ, ਆਪ ਹੀ ਨ੍ਹਾਉਂਦੀ ਮਿਲੀ।

ਰੁੱਖ ਤੋਂ ਹੋ ਕੇ ਜੁਦਾ ਵੀ ਰੁੱਖ ਦੇ ਵਾਂਗੂੰ ਜਰਨ,
ਮੀਂਹ, ਹਨੇਰੀ, ਧੁੱਪ ਤੇ ਤੂਫਾਨ ਬੂਹੇ-ਬਾਰੀਆਂ।

ਇੰਝ 'ਚੁੱਪ ਨਦੀ ਤੇ ਮੈਂ' ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਅੰਦਾਜ਼/ਮੁਹਾਵਰੇ ਤੇ ਸੁਰ ਵਿਚ ਨਵੇਂ ਦੌਰ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪਹਿਲੂਆਂ, ਪ੍ਰਤਿਮਾਨਾਂ ਪ੍ਰਤਿ ਹੁੰਗਾਰਾ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਪ੍ਰਤਿਕਰਮ ਵੀ ਹੈ। ਇਹਦੀ ਇੱਛਤ/ਆਤਮ ਪਛਾਣ ਦੀ ਖਲਿਸ਼/ਤਲਾਸ਼ ਕਾਰਨ ਇਸਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਗਜ਼ਲਕਾਰੀ ਵਿਚ ਖੁਸ਼ਆਮਦੀਦ ਕਹਿਣਾ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਗਜ਼ਲ ਦੇ ਭਵਿੱਖ ਨੂੰ ਉਜਵਲ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਸਕਤ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਣ ਲਈ ਸੱਦਾ ਦਿੰਦਿਆਂ ਮੈਨੂੰ ਬੜੀ ਖੁਸ਼ੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ।

ਇਕਬਾਲ ਰਾਮੂਵਾਲੀਆ ਦਾ ਨਵਾਂ ਨਾਵਲ

ਮੌਤ ਇਕ ਪਾਸਪੋਰਟ ਦੀ

ਪ੍ਰਾਪਤ ਪੁਸਤਕਾਂ :

1. 'ਸੁਪਨਿਆਂ ਦਾ ਮੰਚਣ' ਸੁਖਮਿੰਦਰ ਸੇਖੋਂ ਦਾ ਤੀਸਰਾ ਨਾਵਲ ਹੈ। ਡਾ. ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਕੇਸਰ ਮੁਤਾਬਕ ਯਥਾਰਥਕ ਹੈ ਅਤੇ ਫੈਟੇਸੀ ਵਿਧਾ 'ਚ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਮਈ ਜੀਵਨ-ਮੂਲ ਬਿਆਨਦਾ ਹੈ।
ਮੁੱਲ ਤੇ ਸਫੇ ਬਰੋ-ਬਰਾਬਰ 120 ਰੁਪਏ
ਤ੍ਰਿਲੋਚਨ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ।
2. 'ਗਿੱਲਾ ਹਨੇਰਾ' ਧਰਮਪਾਲ ਸਾਹਿਲ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦਤ ਡਾ. ਸਰਦ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹੈ। ਲੇਖਿਕਾ ਜੀ ਦੇ ਨਾਰੀ ਪਾਤਰ ਦਬੰਗ ਤੇ ਦਲੇਰ ਵੀ ਹਨ ਤੇ ਮਰਦ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਵੀ ਨੇ।
ਮੁੱਲ 120 ਰੁਪਏ, ਸਫੇ 108 ਹਨ।
ਉਡਾਨ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ, ਮਾਨਸਾ।
3. 'ਉਦੇ ਤੋਂ ਅਸਤ ਹੋਣ ਤੀਕ' ਕਾਵਿ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਸੁਰਜੀਤ ਪਾਤਰ ਦੀ ਹੈ। ਕਵੀ ਜਗਮੋਹਨ ਆਖਦੇ ਕਿ ਮੈਂ ਇਕੱਲਾ ਹੀ ਸਵਾ ਲੱਖ ਹਾਂ। ਇਹ ਆਵਾਜ਼ ਉੱਚੀ ਸਹੀ ਪਰ ਇਸ ਵਿਚ ਆਤਮ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਤਾਂ ਹੈ।
ਮੁੱਲ 125 ਰੁਪਏ,
ਪ੍ਰਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ, ਮੁਹਾਲੀ।
4. ਮੋਹਨ ਤਿਆਗੀ ਨੇ 'ਰੂਹ ਦਾ ਰੇਗਿਸਤਾਨ' ਕਾਵਿ-ਸੰਸਾਰ ਹਵਾਲੇ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਗਲੋਬਲ ਸਰੋਕਾਰ ਵਿਚ ਦਲਿਤ ਸਰੋਕਾਰ ਤੇ ਉਦੋਂ ਅਗਾਂਹ ਬਹੁਪੰਥੀ ਸੰਵੇਦਨਾਵਾਂ।
ਮੁੱਲ 120 ਰੁਪਏ,
ਲੋਕ ਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ।
5. 'ਔਰਤ ਤੇ ਦਲਿਤ' ਡਾ. ਰਵਿੰਦਰ ਕੁਮਾਰ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਹਾਸ਼ੀਆਗਤ ਪ੍ਰਵਚਨ ਅਤੇ ਪਰਿਪੇਖ ਹੈ। ਆਲੋਚਨਾ 'ਚ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੀ ਬਾਹ ਹਿੱਤ ਨਵ-ਇਤਿਹਾਸ ਵਾਲੀ ਵਿਧੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ।
ਮੁੱਲ 125 ਰੁਪਏ,
ਲੋਕ ਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ।
6. 'ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਖੁਦਕਸ਼ੀ ਨਹੀਂ' ਭਜਨ ਸਿੰਘ ਵਿਰਕ ਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਹੈ। ਗਜ਼ਲਾਂ, ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਤੇ ਗੀਤ ਹਨ।
ਮੁੱਲ 60 ਰੁਪਏ, ਹੜੱਪਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਵਿਰਕ।
7. 'ਤਿਤਲੀ ਤੇ ਕਾਲੀ ਹਵਾ' ਫਿਰ ਕਾਵਿ ਸੰਸਾਰ 'ਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਈ ਹੈ। ਮੁਬਾਰਕ ਹੋਵੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਜੀ ਨੂੰ ਵੀ ਤੇ ਰੂਪੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਨੂੰ ਵੀ ਦੂਜੀ ਵਾਰ ਅਵਤਾਰ ਧਾਰਨ 'ਤੇ...
8. ਤਰਸੇਮ ਦੀ 'ਮਾਇਆ' ਏਨੀ ਲੰਮੀ ਏਨੀ ਲੰਮੀ ਕਿ ਛਿਆਨਵੇਂ ਸਫੇ ਖਾ ਕੇ ਬਸ ਨਹੀਂ। ਸਾਰਾ ਪਸਾਰਾ, ਸਾਰਾ ਖਿਲਾਰਾ ਰਬੜਛੰਦੀ ਲੈਅ ਤੇ ਤਾਲ ਵਿਚ...ਜਸ਼ਨ ਮਨਾ ਰਿਹਾ।
ਮੁੱਲ 150 ਰੁਪਏ।
9. 'ਇਕ ਕੁੱਤ ਹੋਰ' ਕਵਿਤਰੀ ਕਮਲ ਹੈ। ਨਾਰੀ ਭਾਵ-ਬੋਧ ਸਿਰਜਦੀ ਹੈ। ਕਮਲ ਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਦਾ ਸ਼ਿਲਪ ਕਾਵਿ-ਜਗਤ ਅਤੇ ਮਾਨਵੀ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਬਲਦੇ ਚਿਰਾਗਾਂ ਵਾਲੀ ਹੈ।
ਮੁੱਲ 100 ਰੁਪਏ, ਰੂਪੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ।
10. ਕਵੀ ਗੁਰਭਜਨ ਗਿੱਲ ਦਾ 'ਬੈਰ ਪੰਜਾਂ ਪਾਣੀਆਂ ਦੀ' ਦੋ ਭਾਸ਼ੀ (ਪੰਜਾਬੀ+ਉਰਦੂ) ਕਾਵਿ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਪੰਜਾਬ, ਪੰਜਾਬੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ ਪੜ੍ਹਨ-ਗੁੜਨ ਯੋਗ ਰਚਨਾ ਹੈ।
ਮੁੱਲ 100 ਰੁਪਏ, ਸਫੇ 64+80
ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਪੰਜਾਬੀ ਭਵਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ
11. ਦੀਪਕ ਜੈਤੋਈ ਸਾਡਾ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਉਸਤਾਦ, ਗਜ਼ਲਗੋ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਗੀਤ ਅਤੇ ਗਜ਼ਲਾਂ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਮੂੰਹ 'ਤੇ ਨੱਚਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। 'ਇਬਾਦਤ' ਦੀਪਕ ਜੈਤੋਈ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਗਜ਼ਲਾਂ ਦਾ ਦੀਵਾਨ ਹੈ।
ਸਫੇ 268, ਮੁੱਲ 150 ਰੁਪਏ
ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਪੰਜਾਬੀ ਭਵਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ
11. ਡਾ. ਕੇਵਲ ਧੀਰ ਉਰਦੂ ਅਦਬ ਦਾ ਜਾਣਿਆ-ਪਛਾਣਿਆ ਕਥਾ ਕਾਰ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਉਸਦੀ 'ਕਥਾ ਯਾਤਰਾ' ਇਕ ਨਿਵੇਕਲੀ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ਹੈ। ਕਹਾਣੀਆਂ ਦਾ ਆਪਣਾ ਹੀ ਮੌਲਿਕ ਰੰਗ ਹੈ।
ਸਫੇ 136, ਮੁੱਲ 100 ਰੁਪਏ
ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਪੰਜਾਬੀ ਭਵਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ

ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪਰਵਾਸੀ ਸਾਹਿਤ 'ਤੇ ਸੈਮੀਨਾਰ

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਸੈਂਟਰ ਫਾਰ ਇਮੀਗਰੈਂਟ ਸਟੱਡੀਜ਼ ਵਲੋਂ ਦੋ ਰੋਜ਼ਾ, ਤੀਜਾ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੈਮੀਨਾਰ ਮਿਤੀ 17-18 ਜਨਵਰੀ, 2006 ਨੂੰ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ : ਅੰਤਰ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿਸ਼ੇ 'ਤੇ ਕਰਵਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਸੈਮੀਨਾਰ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਣ ਲਈ ਹਾਰਦਿਕ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਸੱਦਾ ਹੈ।

-ਹਰਚੰਦ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ (ਡਾ.)

ਕੋਆਰਡੀਨੇਟਰ

ਅਦਬਨਾਮਾ ਖ਼ਾਸ :

- ◇ 17 ਜੁਲਾਈ, 2005 ਨੂੰ ਸਵਰਨਜੀਤ ਸਵੀ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਪੁਸਤਕ 'ਆਸ਼ਰਮ' 'ਤੇ ਗਰਮ-ਗਰਮ ਗੋਸ਼ਟੀ ਦਾ ਆਯੋਜਨ ਪੰਜਾਬੀ ਭਵਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ ਦੇ ਸੈਮੀਨਾਰ ਹਾਲ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਜਿਸ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਡਾ. ਗੁਰਮ ਨੇ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਕੁੰਜੀਵਤ ਭਾਸ਼ਣ ਡਾ. ਸੁਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੂਰ ਨੇ ਦਿੱਤਾ। ਡਾ. ਸੁਰਜੀਤ ਅਤੇ ਡਾ. ਰਾਜਿੰਦਰ ਪਾਲ ਬਰਾੜ ਨੇ ਪੇਪਰ ਪੜ੍ਹੇ ਤੇ ਸੁਮੇਲ ਨੇ ਬੇਬਾਕ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ। ਗੋਸ਼ਟੀ ਦੀ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤੀ ਸਵੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਨਾਲੋਂ ਅਮਰਜੀਤ ਗਰੇਵਾਲ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ 'ਤੇ ਬਹਿਸ ਕੇਂਦਰਿਤ ਰਹੀ।
- ◇ 30 ਜੁਲਾਈ, 2005 ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਡਮੀ, ਲੁਧਿਆਣਾ ਵਲੋਂ ਆਪਣੇ ਹੀ ਵਿਹੜੇ ਪੰਜਾਬੀ ਭਵਨ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵਾਸੀ ਲੇਖਕਾਂ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਨ ਲਈ ਉਲੀਕੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ 'ਜੀ ਆਇਆਂ ਨੂੰ' ਤਹਿਤ ਸਾਧੂ ਬਿਨਿੰਗ ਸਰੋਤਿਆਂ ਦੇ ਰੂ-ਬ-ਰੂ ਹੋਏ।
- ◇ 3 ਅਤੇ 10 ਸਤੰਬਰ, 2005 ਨੂੰ ਬਲਰਾਜ ਸਾਹਨੀ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਰੰਗ-ਮੰਚ, ਪੰਜਾਬੀ ਭਵਨ ਵਿਖੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਡਮੀ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ ਰੰਗਮੰਚ ਰੰਗ ਨਗਰੀ ਵਲੋਂ ਤਰਲੋਚਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਨਿਰਦੇਸ਼ਨਾ ਹੇਠ ਅਸਗਰ ਵਜ਼ਾਹਤ ਦਾ ਨਾਟਕ "ਜਿਹਨੇ ਲਾਹੌਰ ਨਹੀਂ ਦੇਖਿਆ ਉਹ ਜੰਮਿਆ ਈ ਨਹੀਂ", 1000-1000 ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਦੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿਚ ਖੇਡਿਆ ਗਿਆ।
- ◇ 18 ਸਤੰਬਰ, 2005 ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਡਮੀ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ ਪੀ.ਏ.ਯੂ. ਲੁਧਿਆਣਾ ਦੀ ਯੋਗ ਰਾਈਟਰ ਐਸੋਸੀਏਸ਼ਨ ਵਲੋਂ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਰਾਹੀਂ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਪੁਸਤਕ 'ਇਕ ਕੁਕਨਸ ਹੋਰ' ਉੱਤੇ ਗੋਸ਼ਟੀ ਦਾ ਆਯੋਜਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਜਿਸ ਵਿਚ ਡਾ. ਕੁਲਵਿੰਦਰ ਕੌਰ ਮਿਨਹਾਸ ਅਤੇ ਡਾ. ਅਮਰ ਕੋਮਲ ਨੇ ਪਰਚੇ ਪੜ੍ਹੇ ਅਤੇ ਡਾ. ਗੁਰਇਕਬਾਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬਹਿਸ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਕੀਤੀ।
- ◇ ਸੰਤਬਰ, 2005 ਦੇ ਆਖਰੀ ਸ਼ਨੀਵਾਰ ਨੂੰ ਸਿਰਜਨਧਾਰਾ ਵਲੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਨਾਮੀ ਸ਼ਾਇਰ ਗੁਰਭਜਨ ਗਿੱਲ ਦੀ ਨਵੀਂ ਕਾਵਿ-ਪੁਸਤਕ 'ਧਰਤੀ ਨਾਦ' 'ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਭਵਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ ਵਿਖੇ ਗੋਸ਼ਟੀ ਦਾ ਆਯੋਜਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਡਾ. ਗੁਲਜ਼ਾਰ ਪੰਧੋਰ ਅਤੇ ਡਾ. ਗੁਰਇਕਬਾਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪੇਪਰ ਪੜ੍ਹੇ ਅਤੇ ਮੁਲਵਾਨ ਬਹਿਸ ਹੋਈ।
- ◇ ਅਕਤੂਬਰ, 2005 ਦੇ ਆਖਰੀ ਸ਼ਨੀਵਾਰ ਸਿਰਜਣਧਾਰਾ ਵਲੋਂ ਗੁਰਚਰਨ ਕੌਰ ਬਿੰਦ ਦੇ ਕਹਾਣੀ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ 'ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਤਾਸੀਰ' ਦੀ ਘੁੰਡ-ਚੁਕਾਈ ਹੋਈ।

- ◇ 20 ਅਕਤੂਬਰ, 2005 ਦਿਨ ਵੀਰਵਾਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰੋ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ 101 ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕਵੀਆਂ ਦਾ ਕਾਵਿ ਉਤਸਵ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਅਕੈਡਮੀ ਵਿਖੇ, ਸ਼ਾਇਰ ਸੁਰਜੀਤ ਪਾਤਰ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਕਰਵਾਇਆ ਗਿਆ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਭਰਵਾਂ ਇਕੱਠ ਹੋਇਆ।
- ◇ 6 ਨਵੰਬਰ, 2005 ਐਤਵਾਰ ਨੂੰ ਮੋਗਾ ਵਿਖੇ ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਲ 'ਪੰਜਵਾਂ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਾ' ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਚਰਚਾ 'ਚ ਪਦਮ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ, ਡਾ. ਟੀ.ਆਰ.ਵਿਨੋਦ, ਡਾ. ਸੁਰਜੀਤ ਬਰਾੜ, ਗੁਰਮੀਤ ਕੜਿਆਲਵੀ ਤੇ ਡਾ. ਗੁਰਇਕਬਾਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਭਖਵੀਂ ਬਹਿਸ ਕੀਤੀ। ਇਲਾਕਾ ਮੋਗਾ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੇ ਵੀ ਸੈਮੀਨਾਰ 'ਚ ਡਾਹੜੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਦਿਖਾਈ।

ਅਦਬਨਾਮਾ ਪੁਰਸਕਾਰ :

ਅਦਾਰਾ ਤ੍ਰਿਸ਼ਕੂ ਵਲੋਂ ਬੁਕ-ਬੁਕ ਮੁਬਾਰਕਾਂ :

- ◇ ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੇ ਨਾਟਕਕਾਰ ਹੇਰਾਲਡ ਪਿੰਟਰ ਨੂੰ 2005 ਦਾ ਨੋਬਲ ਪੁਰਸਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ 'ਤੇ।
- ◇ ਆਇਰਸ਼ ਨਾਵਲਕਾਰ ਜੋਹਨ ਬੈਨਵਿਲੋ ਨੂੰ 'ਦ ਸੀਅ' ਨਾਵਲ 'ਤੇ ਬੁਕਰ ਪੁਰਸਕਾਰ ਮਿਲਣ 'ਤੇ।
- ◇ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ ਵਲੋਂ :
ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਵੀ - ਪ੍ਰਮਿੰਦਰਜੀਤ ਨੂੰ
ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਪੱਤਰਕਾਰ - ਦਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ
ਸਾਹਿਤ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ - ਗਿਆਨੀ ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ
ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰ - ਰਾਮ ਸਰੂਪ ਅਣਖੀ ਨੂੰ
2005 ਦੇ ਸਨਮਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ 'ਤੇ
- ◇ ਮੈਸੂਰ ਸਥਿਤ ਭਾਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਅਦਾਰੇ ਵਲੋਂ ਉੜੀਆ ਕਵੀ ਸੀਤਾਕਾਂਤ ਮਹਾਪਾਤਰਾ ਦੀ ਪੁਸਤਕ 'ਇਕ ਵਾਰ ਫਿਰ' ਦੇ ਕਾਵਿ ਅਨੁਵਾਦ 'ਤੇ ਵਨੀਤਾ ਨੂੰ ਭਾਸ਼ਾ ਭਾਰਤੀ ਪੁਰਸਕਾਰ ਮਿਲਣ 'ਤੇ।
- ◇ ਪੰਜਾਬ ਸੰਗੀਤ ਨਾਟਕ ਅਕਾਡਮੀ ਵਲੋਂ ਰੰਗ ਮੰਚ ਕਲਾਕਾਰ ਦਵਿੰਦਰ ਦਮਨ ਨੂੰ 2005 ਪੁਰਸਕਾਰ ਮਿਲਣ 'ਤੇ।
- ◇ ਪੰਜਾਬੀ ਲਿਖਾਰੀ ਸਭਾ ਕੈਲਗਰੀ, ਕੈਨੇਡਾ ਵਲੋਂ ਕਵੀ ਦਰਸ਼ਨ ਗਿੱਲ ਨੂੰ ਸਨਮਾਨਤ ਕਰਨ 'ਤੇ।



ਖ਼ਤ

‘ਤ੍ਰਿਸ਼ਕੂ’ ਜੁਲਾਈ-ਅਕਤੂਬਰ, 2005 ‘ਨਜ਼ਮ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ’ ਪੜ੍ਹਿਆ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸ਼ਾਇਰ ਆਪਣਾ ਆਪਣਾ ਕਲਾਮ ਲੈ ਕੇ ਹਾਜ਼ਰ ਸਨ। ਕੁਝ ਸ਼ਾਇਰ ਰਹਿ ਵੀ ਗਏ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਜ਼ਮ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਛਪੀ। ਪੂਰੇ ਅੰਕ ਨੂੰ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਕੇ ਚੰਗਾ ਕੀਤਾ। ਨਾਰੀ ਕਾਵਿ ਅਤੇ ਪਰਵਾਸੀ ਕਾਵਿ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਬਾਕੀ ਦੇ ਜਿਹੜੇ ਤਿੰਨ ਭਾਗ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਦੇ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਸਥਾਨ ਅਨੁਸਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਥਾਂ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਪਰ ਇਕ ਗੱਲ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਆਈ। ਉਹ ਇਹ ਕਿ ‘ਭੁਪਿੰਦਰ ਪ੍ਰੀਤ’ ਜੋ ਕਿ ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦਾ ਇਕ ਹੋਣਹਾਰ ਕਵੀ ਹੈ, ਜਿਸਨੇ ਕਿ ਆਪਣੀਆਂ ਦੋ ਕਾਵਿ-ਕਿਤਾਬਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਜ਼ਿਕਰਯੋਗ ਸਥਾਨ ਬਣਾਇਆ ਹੈ, ਉਸਨੂੰ ਪੰਜਵੇਂ ਭਾਗ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਦ ਕਿ ਉਸਦੀ ਕਾਵਿਕ-ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸਦਾ ਸਥਾਨ ਭਾਗ ਦੂਜਾ ਵਿਚ ਬਣਦਾ ਸੀ। ਭੁਪਿੰਦਰ ਪ੍ਰੀਤ ਮੇਰਾ ਦੋਸਤ ਜਾਂ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਨਹੀਂ ਜੋ ਮੈਂ ਉਸਦਾ ਪੱਖ ਲੈ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਉਸਦੀ ਕਵਿਤਾ ਪੜ੍ਹੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਆਧਾਰ ‘ਤੇ ਇਹ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਵੇਲੇ ਬਹੁਤ ਧਿਆਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

- ਗੁਰਮੀਤ ਖੋਖਰ

‘ਤ੍ਰਿਸ਼ਕੂ’ ਜੁਲਾਈ-ਅਕਤੂਬਰ, 2005 ‘ਨਜ਼ਮ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ’ ਮੈਨੂੰ ਭੇਜਿਆ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਲਫਜ਼ ਨਹੀਂ ਲੱਭ ਰਹੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਮੈਂ ਆਪ ਜੀ ਦਾ ਧੰਨਵਾਦ ਕਰਾਂ। ਇਹ ਅੰਕ ਭੇਜ ਕੇ ਤੁਸੀਂ ਮੈਨੂੰ ਅਣਗਿਣਤ ਕਵੀਆਂ ਨਾਲ ਅਤੇ ਸੈਂਕੜੇ ਨਜ਼ਮਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਹੈ। ਇਕ ਕਿਸਮ ਦੀ, ਟੁੱਟੀ ਗੰਢਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਹ ਅਮੋਲਕ ਪਰਚਾ ਭੇਜ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪ ਜੀ ਦਾ ਤਹਿ ਦਿਲੋਂ ਧੰਨਵਾਦੀ ਹਾਂ।

ਤਸਵੀਰਾਂ ਵਿਚ ਆਪ ਜੀ ਨੂੰ ਅਤੇ ਹਰ ਲੇਖਕਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਇੰਜ ਲੱਗਿਆ ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਸਭ ਨੂੰ ਮਿਲ ਹੀ ਲਿਆ ਹੈ।

ਪ੍ਰੋ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ, ਬਾਵਾ ਬਲਵੰਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਸਫੀਰ ਤੋਂ ਨਜ਼ਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਕੇ ਤੁਸੀਂ ਚੰਗਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਦੀਆਂ ਇਹ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਮੈਂ ਦਸਵੀਂ ਦੇ ਸਲੇਬਸ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹੀਆਂ ਸਨ। ਪਰ ਉਦੋਂ ਆਪਾਂ ਨਿੱਕੇ ਹੁੰਦੇ ਸੀ। ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਅਰਥ, ਆਪਣੀ ਮਨ-ਮਰਜ਼ੀ ਦੇ, ਕਰ ਲਿਆ ਕਰਦੇ ਸਾਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਦੀ ਪੂਰੀ ਸਮਝ ਹੁਣ ਆਈ ਹੈ ਤਾਂ ਹੈਰਾਨੀ ਭਰੀ ਖੁਸ਼ੀ ਹੋਈ। ਇਸ ਅੰਕ ਦੀਆਂ ਦੋਹਾਂ ਸੰਪਾਦਕੀਆਂ ਨੇ, ਅਜੋਕੀਆਂ ਵਿਗਿਆਨਕ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ, ਕਵਿਤਾ ਅਤੇ ਕਵੀ, ਕਲਾ ਅਤੇ ਕਲਾਕਾਰ ਬਾਰੇ ਸਚਾਈ ਤੇ ਆਧਾਰਤ ਬੜਾ ਸੂਖਮ ਗਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਜਸਵੰਤ ਜਫ਼ਰ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ‘ਮਰਿਯਾਦਾ’ ਅਤੇ ਸੁਖਵਿੰਦਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦੀ ‘ਮੇਲਾ ਵੇਖਣ ਜਾਂਦੀਓ ਕੁੜੀਓ’ ਏਨੀਆਂ ਚੰਗੀਆਂ ਲੱਗੀਆਂ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਤੋਂ ਵੱਧ ਵਾਰ (ਕਈ ਵਾਰ) ਮੈਂ ਪੜ੍ਹਿਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਵਲੋਂ ਵਧਾਈ ਪਹੁੰਚੇ।

- ਕਸ਼ਮੀਰ ਨੀਰ

‘ਤ੍ਰਿਸ਼ਕੂ’ ਜੁਲਾਈ-ਅਕਤੂਬਰ, 2005 ‘ਨਜ਼ਮ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ’ ਪੜ੍ਹਿਆ। ਇਹ ਅੰਕ ਪੜ੍ਹਦਿਆਂ ਪ੍ਰੋ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸ਼ਸੀ ਮਲਹੋਤਰਾ ਤਕ ਚਾਰ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਦੇ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਨੂੰ ਇਕ ਥਾਂ ਇਕੱਠਿਆਂ ਕਰਕੇ ਤੁਸੀਂ ਇਕ ਇਤਿਹਾਸਕ ਕਾਰਜ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਤ੍ਰਿਸ਼ਕੂ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਟੀਮ ਵਧਾਈ ਦੀ ਪਾਤਰ ਹੈ। ਇਸ ਅੰਕ ਤੋਂ ਇਹ ਵੀ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਕਿਥੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਕੇ ਕਿਹੜੇ-ਕਿਹੜੇ ਰਸਤਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਹੋਈ ਅੱਜ ਤੀਕ ਪੁੱਜੀ ਹੈ। ਕਈ ਨਵੇਂ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਇੰਜ ਲੱਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਦਾ ਭਵਿੱਖ ਹਨੇਰੇ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਮ ਤੌਰ ‘ਤੇ ਰੋਲਾ ਪਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਇਸ ਅੰਕ ਦੀ ਸੰਪਾਦਕੀ ‘ਪੰਜਾਬੀ ਨਜ਼ਮ : ਦਸ਼ਾ ਤੇ ਦਿਸ਼ਾ’ ਰਾਹੀਂ ਡਾ. ਸਰਬਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਵਿਚ ਮੁੱਢ ਤੋਂ ਅੱਜ ਤੀਕ ਉੱਭਰੇ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਦਾ ਸਰਵੇਖਣ ਕਰਦਿਆਂ ਸ਼ਾਇਰੀ ਵਿਚ ਉੱਭਰੇ ਨਵੇਂ ਟਰੈਂਡ ਨੂੰ ਉਭਾਰਿਆ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅਜੋਕੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਵਿਚ ਸਿੱਧੀ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ, ਵਿਚਾਰ, ਵਿਧੀ, ਭਾਵ-ਬੋਧ ਅਤੇ ਜੁਗਤ ਆਦਿ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਡਾ. ਗੁਰਦਿਕਬਾਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਬਾਰੇ ਕਈ ਮੁੱਲਵਾਨ ਗੱਲਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ। ਡਾ. ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਤਾਂ ਆਪਣੀ ਨਿੱਕੀ ਜਿਹੀ ਟਿੱਪਣੀ ਰਾਹੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਬਾਰੇ ‘ਕੁੱਜੇ ਵਿਚ ਸਮੁੰਦਰ’ ਹੀ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

-ਅਮਨਜੋਤ ਕੌਰ
ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ

ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਇਕ ਜੁਝਾਰੂ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ
ਭਾਈ ਜੈਤਾ ਉਰਫ਼ ਬਾਬਾ ਜੀਵਨ ਸਿੰਘ
ਦਾ ਜੀਵਨੀ-ਮੁਲਕ ਨਾਵਲ

ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ
ਗਾਹਿਬਸ਼ਾਹ

ਲੇਖਕ : ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ

**Result
100%**



INDIAN NANNY SCHOOL

Recognized by INTERNATIONAL NANNY ASSOCIATION

- Minimum Educational Qualification (10+2)
- 6-MONTHS TRAINING by professional Staff
- Live-in Care giver Programme especially designed for Canada.
- Beautiful Campus in Ludhiana and Chandigarh
- Work Permit to be governed by a contract between employer and employee and approved by Govt. of Canada
- Work Permit for 2 years and then can become permanent resident of Canada.
- Yoga and meditation.
- Hostel Arrangement for Boys and Girls separately.

APPLY IMMEDIATELY - LIMITED SEATS

Contact

Dr. DARSHAN GILL

Director

Mobile : 98150-42856



Unit of :

CANADIAN NANNY CARE INSTITUTE PVT. LTD.

Canada Office : #204-8388-128, St. Surrey, B.C. V3W 1A7

Tel : (604) 507-9930 Fax : (604) 507-9929

Cell. (604) 375 3411

www.theindiannannyschool.com